।। श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्त्रम् ।।

।। श्रीकृष्णाय नमः ।।
।। श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।।
।। श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।।

।। श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्त्रम् ।।

श्रीरघुनाथकृतनामचन्द्रिकाटीकासंवलितम् ।

व्रजस्त्रीविप्रयोगाग्निशमनाय यउत्थितः ।
दिनान्तेऽद्भुतजीमूतस्तच्छायाऽस्तु सदा मयि ।।१।।
आचार्यचरणद्वन्द्वं भक्तिज्ञानाब्जभास्करम् ।
नमस्यामि मनःकर्मवाग्भिरन्तस्तमोपहम् ।।२।।
यत्कृपादृष्टिवृष्टेन दैवदग्धोपि तत्क्षणात् ।
रोहति निजेच्छाभिस्तं वन्दे कमपीश्वरम् ।।३।।

इह तावत्प्रथमं सकलनिगमकल्पपादपफलरूपश्रीभागवतशास्त्रस्य स्वल्पाक्षरैः सर्वपरिज्ञानार्थं तत्प्रतिपाद्यलीलाविशिष्टश्रीकृष्णसहस्त्रनामानि विवक्षवो वस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन्त्याचार्याः **पुराणपुरुष** *इति.*

पुराणपुरुषो विष्णुः पुरुषोत्तम उच्यते ।
नाम्नां सहस्त्रं वक्ष्यामि तस्य भागवतोद्धृतम् ।।१।।

गीतायामन्यत्रापि पुराणो यः पुरुषः स एव पुरुषोत्तमपदवाच्यः, सोऽत्र श्रीकृष्ण एव, तस्य नाम्नां सहस्त्रं श्रीभागवतशास्त्रादुद्धृत्य वक्ष्यामीत्यर्थः ।।१।।

प्रतिबन्धबाहुल्यात् तन्निवृत्यर्थं पुनर्नतिरूपं मङ्गलमाचरन्ति **यस्ये***ति.*

यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशा विभवोन्नताः ।
क्षुद्रा अपि भवन्त्याशु श्रीकृष्णं तं नतोस्म्यहम् ।।२।।

क्षुद्रा अपि यस्य प्रसादाद्वागीशाः प्रजेशाः विभवेन ऐश्वर्येण उन्नताः प्रवृद्धाश्च, आशु शीघ्रमेव भवन्ति, तं श्रीकृष्णं नतोऽस्मीति सम्बन्धः ।।२।।

लीलातन्निबन्धननाम्नामानन्त्यमाहुः **अनन्ता** *इति.*

अनन्ता एव कृष्णस्य लीला नामप्रवर्तिकाः ।
उक्ता भागवते गूढाः प्रकटा अपि कुत्रचित् ।।३।।

भागवतशास्त्रे श्रीकृष्णस्य नामप्रवर्तिका लीला यद्यप्यनन्ता नास्त्यन्तो यासां ता उक्ताः, तादृश्योऽपि गूढाः क्वचिदभिप्रायवशात् कुत्रचित् प्रकटा अप्युक्ताः प्रकरणादिवशात् ।।३।।

लीलानामनन्तत्वात् कासाञ्चिद्गूढत्वात् तत्प्रतिपाद्यनामपिः शुकामृतपरिज्ञानप्रसक्तौ यावल्लीलानामपाठेन सकलचारितार्थ्यं तावन्त्येव प्रतिजानते **अत** *इति.*

अतस्तानि प्रवक्ष्यामि नामानि मुरवैरिणः ।
सहस्रं यैस्तु पठितैः पठितं स्याच्छुकामृतम् ।।४।।

उक्तहेतोर्नामभिः सहस्रसङ्ख्याकैः पठितैः शुकामृतं पठितं भवति, तान्येव वक्ष्यामीत्यर्थः ।।४।।

''संसारसर्पदष्टस्य नष्टचेष्टैकभेषजम्. कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः''. ''मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि'' इत्यादिवाक्यैनाम्नां मन्त्ररूपत्वात्तस्य चऋष्यादिकमाहुः **कृष्णे***त्यारभ्य* **सिद्धिः शरणसंस्मृति'** *रित्यनेन.*

कृष्णनामसहस्रस्य ऋषिरग्निर्निरूपितः ।
गायत्री चतथा छन्दो देवता पुरुषोत्तमः ।।५।।
विनियोगः समस्तेषु पुरुषार्थेषु वै मतः ।
बीजं भक्तप्रियः शक्तिः सत्यवागुच्यते हरिः ।।६।।
भक्तोद्धरणयत्नस्तु मन्त्रोत्र परमो मतः ।
अवतारितभक्तांशः कीलकं परिकीर्तितम् ।।७।।
अस्त्रं सर्वसमर्थश्च गोविन्दः कवचं मतम् ।
पुरुषो ध्यानमत्रोक्तः सिद्धिः शरणसंस्मृतिः ।।८।।

ऋष्यादिज्ञानस्य जपादिष्वावश्यकत्वादज्ञाने दोषश्रवणात्, तथाचोक्तं छन्दोगैः ''यो हवा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति **वे***''त्यादिना.*

अत्राग्निः स्वयमेव छन्दस्सु गायत्र्याः प्राधान्याच्छ्रीभागवतस्य तद्रूपत्वात् तच्छन्दस्कत्वं 'गायत्री छन्दसामह'मिति. भक्तप्रियो भगवानेव ''यो मद्भक्तः स मे प्रियः'' इत्यादिवाक्यात्, सत्यवाग्रूपः प्रणवरूपः, भक्तोद्धरणं भक्तक्लेशनिवृत्तिस्तत्र यत्नो यस्य, अवतारितः, प्रकटीकृतः भक्तानामंशो येन ध्यानं ध्येयञ्च वस्त्वित्यर्थः कर्मणि ल्युट्. पुरुषः पुरुषोत्तमः ''श्रीकृष्णः शरणं ममे''ति नैरन्तर्येण स्मृतिः संस्मृतिः ।।५- ८।।

अथ जप्यमाह. आदौ सर्वशास्त्रार्थरूपं वक्ष्यमाणसर्वनामप्रतिपाद्यवाचकं फलरूपं नामाह **१. श्रीकृष्ण** *इति.*

श्रीकृष्णः सच्चिदानन्दो नित्यलीलाविनोदकृत।
सर्वागमविनोदी चलक्ष्मीशः पुरुषोत्तमः ।।१।।

सर्वनामप्रतिपाद्यवाचकं त्विदमेव, परब्रह्मवाचकत्वात्. तदुक्तमुद्योगे ''कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः. तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते''. श्रीकृष्णावतारकथोपक्रमे श्रीविष्णुपुराणेप्युक्तं ''यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते. यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं परं ब्रह्म नराकृती''ति. श्रीभागवतेपि ''कृष्णस्तु भगवान् स्वय''मिति. **श्रीकृष्ण** *इत्यारभ्य* **श्रीमद्भागवतागम** *इत्यन्तेन यानि नामानि उक्तानि तानि गूढलीलोक्त्यैवेति ज्ञायते. अत एव प्रथमस्कन्धे स्फुटं मूलार्थैक्यं नोपलभ्यते. तानि चप्रथमस्कन्धविषयकाण्येव. यद्वा. श्रीकृष्णस्य स्वरूपप्रतिपादकान्येवैतानि नामानि. यद्वा. ''जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे''त्येतदर्थकं* **श्रीकृष्ण** *इति नाम ज्ञेयम्. तथैवोपपतेः.*

२. सच्चिदानन्द *इति.*

''सद्भावे साधुभावे चसदित्येतत्प्रयुज्यते. प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते. यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते. कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते'' इत्यनेन सच्छब्दार्थः सर्वोप्यत्र ज्ञेयः. चेतनं चित्स्वप्रकाशं ज्ञानं, आनन्दः स्वरूपं, सच्चिद्भ्यां विशिष्ट आनन्दः सच्चिदानन्दः सच्चिदानन्दविग्रह इत्यर्थः. अत्र चिच्छब्देन ज्ञानाभिधानात् तेना'र्थेष्वभिज्ञ' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्. भगवज्ज्ञानं तु सदानन्दसहितमेवेति तयोरप्युक्तिः.

३. नित्यलीलाविनोदकृ*दिति.*

नित्यो यो लीलाविनोदस्तं करोति प्रकटयतीति तथा, नित्यलीलाया वा विनोदकृत, नित्ये लीलादौ लीलावसरे वेणुना भक्तप्रेरणकृदिति वा, 'स्वरा'डित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

४. सर्वागमविनोदी चे*ति.*

सर्वे ये आगमास्त एव विनोदो यस्य, 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति वाक्यात्. सर्वेष्वागमेषु यो विनोदस्तत्तद्देवतोपासनार्थं विविधधर्मोपदेशस्तद्वानिति वा, ''वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'' इति वाक्यात्. ''येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वक''मित्यादिवाक्याच्च तद्वत्त्वं स्वस्यैवेति. यद्वा. सर्वैरागमैर्यो वेः कालस्य नोदः प्रेरणं ''यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति''त्यादिभिः कालयापनं तद्वानित्यर्थः. ''तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये'' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

५. लक्ष्मीश *इति.*

लक्ष्म्याः कान्तिरूपाया विभूतिरूपायाश्चेश इत्यर्थः. लक्ष्म्याः सर्वमोहकत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन 'मुह्यन्ति यत्सूरयः' इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

६. पुरुषोत्तम *इति.*

पुरुषेषु ब्रह्मादिषूत्तमः सर्वोपास्यत्वात्. कर्मधारये तूत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, षष्ठीतत्पुरुषस्य 'न निर्धारण' इति निषेधात्. वस्तुतस्तु भगवति

जात्यादिभिर्निर्धारणासम्भवात् सा सम्बन्धषष्ठयेवेति षष्ठीतत्पुरुष एव. यद्वा. पुरुषादक्षरादुत्तमः, ''यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः. अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः'' इति वाक्यात्, पञ्चमी योगविभागात् समासो ज्ञेयः. ''तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेने''त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम् ।।९।।

आदिकालः सर्वकालः कालात्मा माययावृतः ।
भक्तोद्धारप्रयत्नात्मा जगत्कर्ता जगन्मयः ।।१०।।

७. **आदिकाल** *इति.*

आदिश्वासौ कालश्चेति. यद्वा. पूज्यमानपदार्थेष्वादिः कालो यस्य. तथा चश्रुतिः ''सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि. कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वश'' इति, स्मृतिरपि ''यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे. यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षय'' इति. अन्यकालस्य जन्यत्वेन कुलकसम्बन्धेप्यादिकालस्य परमेश्वररूपत्वात् तत्सम्बन्धाभावेन ''सदा निरस्तकुहक''मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

८. **सर्वकाल** *इति.*

सर्वः आदिमध्यान्तरूपः स चासौ कालश्चेति, अत एव भगवताप्युक्तं ''अहमादिश्च मध्यं चभूतानामन्त एव चे''ति. सर्वं कलयतीति, ''कलयति जगदेष कालोऽनन्त'' इतिवाक्यात्. यद्वा. सर्वं चतत् कं सुखं चआसमन्ताल्लाति आदत्त इति, ''सच्च त्यच्चाभव''दिति श्रुतेः. सर्वपदेन सत्यरूपस्य विवक्षितत्वात् तादृशकालरूपप्रतिपादकं ''सत्यं परं धीमही''त्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

९. **कालात्मे***ति.*

काल आत्मा स्वरूपं यस्य, 'कालः कलयतामहम्' 'कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः' 'अहमेवाक्षयः कालः' इत्यादिवचनात्. यद्वा. कालो रूद्रः सआत्मा अहङ्काररूपो यस्य. यद्वा. ''यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानि''रित्यादिवाक्यात् काले धर्मसत्पीडाकाले आत्मा अवतारो यस्य. ''धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्र परम'' इत्येतदर्थकं नाम ज्ञेयम्.

१०. माययावृत *इति.*

मायया अविद्यया श्रिया वा वृत्तः सेव्यत्वेन स्वीकृत आवृत्त इति वा, अक्षरपरब्रह्मणोर्मध्येऽन्तरायभूतत्वात्. यद्वा. मायया आवृत्तः अस्पष्ट इति. ''निर्मत्सराणां सता''मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

११. भक्तोद्धारप्रयत्नात्मे*ति.*

भक्तानामुद्धरणमुद्धारस्त्रिविधदूःखदूरीकरणम्, तदर्थोयः प्रयत्न उद्यमस्तत्र आत्मा अन्तःकरणं यस्य. अथवा. भक्तोद्धाराय प्रयत्नरूपः, अतः साधनं भगवानेवेति भावः. ''वेद्यं वास्तवमत्र वस्त्वि''त्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम्.

१२. जगत्कर्ते*ति.*

जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य कर्ता, तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा प्रयत्नवानित्यर्थः. यद्वा. घटपटादिष्वपि साक्षात्कर्ता कुलालादिवत्, नतु नैयायिकादिवत् क्षित्यादिमात्रकर्तृत्वेनेति. तथाच श्रुतिस्मृतिनिचयोपि ''यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' ''ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः. जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्भवम्''. ''अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते''इत्यादि. अत्र सर्वजगत्कर्तृत्वोक्त्या भक्तानां सकलवाञ्छितार्थकरणात् 'शिवद'मित्येतदर्थकमिदं नाम

ज्ञेयम्.

१३. जगन्मय *इति.*

पूर्वं कारणरूपत्वमुक्तमिदानीं कार्यरूपत्वमपि तस्यैवेति जगन्मयत्वं, अभेदे मयट्. तथा चश्रुतिः ''पुरुष एवेदं सर्वम्'' ''ब्रह्म विश्वमिदं जगत्'' ''मत्त परतरं नान्य''दिति गीतायाम्, ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च. नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्ये'त्यादिविष्णुपुराणवचनाच्च. अत्र भगवत एव जगद्रूपत्वोक्त्या भक्तानामपेक्षितभगवद्रूपस्फूर्तेः सर्वत्र सुलभत्वात् 'तापत्रयोन्मूलन'मित्येतदर्थकमिदं नाम युक्तं ज्ञेयम् ॥१०॥

नामलीलापरो विष्णुर्व्यासात्मा शुकमोक्षदः ।
व्यापिवैकुण्ठदाता चश्रीमद्भागवतागमः ॥११॥

१४. नामलीलापर *इति.*

नामप्रवर्तिका लीला नामलीला तत्परस्तन्निष्ठ इत्यर्थः. नामलीले परे उत्कृष्टे यस्येति वा, नामलीले पिपर्ति पूरयति वा, ताभ्यां पूर्ण इति वा नामलीलापरः. नाम्नां तूत्कृष्टत्वं सर्वत्र श्रूयते. तदुक्तं बृहन्नारदीये ''हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्. कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा'', पद्मपुराणेपि ''अनन्यगतयो मर्त्या भोगिनोपि परन्तप. ज्ञानवैराग्यरहिता ब्रह्मचर्यादिवर्जिताः. सर्वधर्मोज्झिता विष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः. सुखेन यां गतिं यान्ति न तां सर्वेपि धार्मिकाः''. पुराणान्तरेपि ''नाम्नोस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दहने हरेः. तावत्कर्तुं न शक्नोऽति पातकं पातकी नरः'' इत्यादिबहून्येव वचनानि सन्ति, तानि सर्वाणि ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते. लीलानामप्युत्कृष्टत्वं श्रूयते. तदुक्तं भगवता ''जन्म कर्म चमे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः. त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन'' इति. ''चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्. एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशन''मिति वाल्मीकिरपि, अस्मिन्नर्थे श्रुतयोपि. ''विष्णोर्नु कं

वीर्याणि प्रवोचम्'' ''विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्पश''इत्यादि. एवं सर्वोत्तमनामलीलाप्रवर्तक इत्यर्थः. ''श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परै''रित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्, नामलीलाप्रतिपादकश्रीभागवताभिधानात्.

१५. **विष्णु***रिति.*

विषेर्व्यापकत्ववाचिनो नुप्रत्ययान्तस्य रूपम्. वेवेष्टिव्याप्नोति विश्वं विष्णुरिति, देशतो वस्तुतश्चापरिच्छेद्य इत्यर्थः. व्यापकत्वे श्रुतिरपि, ''अन्तर्बहिश्च यत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित'' इति. यद्वा. विश प्रवेशन इत्यस्य नुप्रत्ययान्तस्य रूपम्. यथोक्तं विष्णुपुराणे ''यस्मात्सर्वमिदं विश्वं तस्य शक्त्या महात्मनः. तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशना''दिति. तथैव वाराहेऽपि, ''विशप्रवेशने धातोस्तत्र नुप्रत्ययादनु विष्णुर्यः सर्ववेदेषु परमात्मा सनातन'' इति. ''ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणा''दित्येतदर्थकमिदं ज्ञेयम्. ज्ञापनशीलस्य सर्वत्रोपलब्धिः कृतिनां सुलभत्वात्सद्यो हृद्यवरोधो युक्त इति.

१६. **व्यासात्मे***ति.*

व्यासः पराशरपुत्रः कृष्णद्वैपायनः, सआत्मा अवतारो यस्य, तस्यात्मेति वा. अष्टाविंशतिव्यासमध्ये अस्यैव मुख्यत्वात्. तथा चोक्तम् ''कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्. कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्'' व्यासस्य वेदरूपवृक्षविस्तारस्यात्मा. तत्सारभूतफलमिति यावत्. तेन ''निगमकल्पतरोर्गलितं फल''मित्येतदर्थकमिदं पर्यवसितं नाम ज्ञेयम्.

१७. **शुकमोक्षद** *इति.*

शुकाय मोक्षं मायाबन्धाभावं ददातीति. तच्च ब्रह्मवैवर्तादिषु स्फुटं श्रूयते. शुकस्तु मातृकुक्षेर्निर्गमं मन्यमानः पश्चाद्व्यासाग्रहात् साक्षाद्भगवन्तं मायाबन्धाभावं प्रार्थ्य निर्गत'' इति. अत्र शुकस्य मोक्षो मायास्पर्शाभाव एव. ''शुकमुखादमृतद्रवसंयुत''मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्.

१८. व्यापिवैकुण्ठदाता चे*ति.*

व्यापी व्यापको ब्रह्मात्मको ज्ञानघनः. स चासौ वैकुण्ठश्चेति, तस्य दाता भक्तेभ्य इति. पुरुषोत्तमाधिष्ठितलोकस्य ज्ञानात्मकत्वमथर्वशिरउपनिषदि श्रूयते, ''वैकुण्ठभवनयोगं गमिष्यति तदिदं परं पुण्डरीकं विज्ञानघन''मिति, भगवानपि ''न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः. यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धा परमं ममे''ति. तादृशस्यैकान्तभक्तेभ्य एव दातेति भावः. चकारः सर्वत्रान्ते श्रूयमाणः **श्रीकृष्ण** *इति इदं नाम समुच्चिनोति, यतस्तन्नामप्रपञ्चरूपत्यमेवान्यन्नाम्नामिति. ''पिबत भागवतं रस''मित्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्. अत्र वैकुण्ठस्थितानन्दरसतुल्यत्वेन युक्तमेतदर्थकत्वमिति भावः*

१९. श्रीमद्भागवतागम *इति.*

भगवल्लीलाप्रतिपादकत्वेन ''धर्मः प्रोज्झितकैतव'' इत्यादिना सर्वशास्त्रापेक्षयोत्कृष्टत्वेन च, श्रीमत् शोभायुक्तं यद्भागवतं तदागमः शास्त्रं यस्य. यद्वा श्रीमद्भागवतमासमन्ताद्गयति नारदोपदेशद्वारा व्यासान्तःकरणे प्रकटितत्वात्. यद्वा. श्रीमद्भागवतस्य आगमः प्रादुर्भावो यस्मात्, तद्रूप इनि वा. यद्वा. मदनं मदश्रिया मत् श्रीमत्, सएवोपादेयत्वेन भागो विद्यते यस्य, तादृशपुरुषेण आगमः नज्ञायत इत्यर्थः. ''आलयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुका''इत्येतदर्थकमिदं नाम ज्ञेयम्. अत्रैकोनविंशतिनाम्नां **जन्माद्यस्ये***त्यारभ्य श्लोकद्वयार्थान्तर्गतत्वं यथासम्भवमूहनीयम् ।।११।।*

इति ऊर्ध्वं निगमकल्पतरोरित्येतत्प्रतिपाद्यनामाह **२०. शुकवागमृताब्धीन्दु***रिति.*

शुकवागमृताब्धीन्दुः शौनकाद्यखिलेष्टदः ।
भक्तिप्रवर्तकस्त्राता व्यासचिन्ताविनाशकः ।।१२।।

वागेवामृतं वागमृतं, शुकस्य वागमृतं शुकवागमृतं, तद्रूपो योब्धिः अब्धिसदृशं श्रीभागवतशास्त्रं गाम्भीर्यादिगुणैः तदिन्दुस्तत्सारभूत इत्यर्थः. यद्यपि समुद्रे इन्द्वतिरिक्तान्यपि रत्नानि सन्त्येव, तथापि बहुगुणाकरत्वात्, आह्लादकत्वाच्च तदुक्तिः.

२१. शौनकाद्यखिलेष्टद *इति.*

नैमिषे श्रीभागवतश्रवणार्थं सूतागमनं शौनकप्रश्नादिकं केवलं भगवत्कृतमिति शौनकादीनामखिलस्यानल्पस्येष्टस्य भक्तियोगस्य सम्पन्नत्वात् तत्प्रद इत्यर्थः.

२२. भक्तिप्रवर्तक *इति.*

शौनकादीनां सर्वपुराणेतिहासादिकश्रवणतः कर्मज्ञानादिसिद्धावपि महदनुग्रहैकलभ्यस्य भक्तियोगस्यासिद्धत्वात् एतच्छास्त्रश्रवणेन भक्तियोगस्यापि तेषु प्रवर्तकत्वात् तत्केवलं भगवत्कृतमिति भक्तिप्रवर्तकत्वम्, भक्तेः प्रवर्तको भक्तिप्रवर्तक इति.

२३. त्राते*ति.*

यतो भक्तिप्रवर्तकत्वमतस्त्रातृत्वं सर्वदुःखादिति युक्तमेव. यतो भक्तिमतः सर्वाशुभनिवृत्तेः. तथाचोक्तम्, ''न क्रोधो नच मात्सर्यं नलोभो नाशुभा मतिः. भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम'' इति. ''न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्, जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नाप्युपजायते''. सर्वाभीष्टदत्वमपि भक्तेः श्रूयते. तदुक्तं बृहन्नारदीये. ''यस्य देवे परा भक्तिर्विभौ नारायणाह्वये. तस्य स्यात् सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता. धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः. हरिभक्तिपराणां वै सम्पद्यन्ते नसंशयः यथा जलौकसां नित्यं जीवनं सलिलं मतम्. तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं भक्तिरिष्यते. यथा भूमिं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः. तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकर्माणि साधयेत्'' इत्येवमादीनि तत्रैवान्यत्रापि बहून्येव वचनानि सन्ति, तथापि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते सर्वाणि.

२४. व्यासचिन्ताविनाशक *इति.*

तदुक्तं प्रथमस्कन्धे, ''तथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः. असम्पन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्व्यसत्तमः'' इत्यादिना या व्यासचिन्ता निरूपिता नारदद्वारा, 'नयद्वचश्चित्रपद'मित्यादिना 'समाधिने'त्यन्तां तां विशेषेण नाशयतीति ॥१२॥

सर्वसिद्धान्तवागात्मा नारदाद्यखिलेष्टदः ।
अन्तरात्मा ध्यानगम्यो भक्तिरत्नप्रदायकः ॥१३॥

२५. सर्वसिद्धान्तवागात्मे*ति.*

सर्वासां वाचां मध्ये सिद्धान्तरूपा या वाक् समाधिभाषा तद्रूप इत्यर्थः. यद्वा. पूर्वोक्तायामेव वाचि आत्मा निजं रूपं यस्येति वा, सर्वे ये सिद्धाः कपिलादयस्तेषामन्तर्वाग्रूप इति वा. यतोऽस्मादधिको वक्तव्यपदार्थो नास्तीति.

२६. नारदाद्यखिलेष्टद *इति.*

पूर्वजन्मनि दास्याः पुत्रत्वादतिनीचोऽपि, भगवद्भक्तिसम्बन्धात् पश्चाज्जन्मनि व्यासस्याप्युपदेष्टा जात इति, नारदस्य तदादीनां पर्वतर्षिप्रभृतीनां तत्सम्बन्धादेवाखिलेष्टदत्वमिति, अखिलान् सर्वान् इष्टानभिमतानर्थान् ददातीति च तथा.

२७. अन्तरात्मे*ति.*

अन्तरन्तःकरणं तद्रूप इत्यर्थः. समाधावन्तःकरणस्य प्राधान्यात् तद्रूपत्वमुक्तम्. विभूतिषु तद्रूपस्योक्तत्वात्. ''इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतने''ति. एवमुक्तेऽपि यदुत्कृष्टं तद्भगवदीयमेवेति ज्ञेयम्. तदपि भगवतैवोक्तम्. ''यद्यद्विभूतिमत् सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा. तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भव''मिति.

२८. **ध्यानगम्य** *इति.*

ध्यानेन समाध्यावेशितचित्तेन गम्यो ज्ञेय इति यावत्. ''आसीनोप उपस्पृश्य मनः प्रणिदधौ स्वयम्. भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले. अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां चतदपाश्रया'' मिति.

२९. **भक्तिरत्नप्रदायक** *इति.*

अत्र भक्तिस्तत्साधनं श्रीभागवततत्संहितारूपमपि रत्नमुच्यते. तस्य प्रकर्षेण दायकः दातेत्यर्थः. भक्तिपदवाच्ये भक्तितत्साधने ज्ञेये ॥१३॥

मुक्तोपसृप्यः पूर्णात्मा मुक्तानां रतिवर्धनः ।
भक्तकार्यैकनिरतो द्रौण्यस्त्रविनिवारकः ॥१४॥

३०. **मुक्तोपसृप्य** *इति.*

मुक्ताः भक्ता उप समीपे सृप्याः गन्तुं योग्या यस्येति. मुक्तानां स्वयमुपसृप्य इति वा, यतो मुक्तानामपि परमगतिरूपत्वात् भजनार्थमेषामुपसृप्यो भवत्येवेति.

३१. **पूर्णात्मे***ति.*

पूर्णश्चासावात्मा चेति. यद्वा. पूर्णानां भक्तिरसैकपूर्णानामात्मेति वा, सर्वगुणैः पूर्णः आत्मा यस्येति वा. पूर्णत्वं व्याप्तत्वम्. तदुक्तं ‘‘मया ततमिदं विश्वं जगदव्यक्तमूर्तिने’’ति. श्रुतिरपि ‘‘वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं’’मिति. यद्वा. पूर्णात्मा मुक्तात्मा शुकरूप एवेति यावत्. अत एवोक्तम्. ‘‘सर्वैर्निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनि’’रिति.

३२. मुक्तानां रतिवर्धन इति.

सर्वतो मुक्तानामपि भक्तानां स्वस्मिन् रतिं स्नेहम्, अलौकिकीं भक्तिं वर्धयति प्रकटयतीति तथा, अत एवोक्तं, ‘‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे. कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरि’’रिति.

३३. भक्तकार्यैकनिरत इति.

भक्तानां कार्यरूप एवैकस्मिन्नर्थे नितरां रत उद्युक्तः. यद्वा. भक्तानां यत्कार्यैकं भजनमेव तेनैव नितरां रमते रतिं मन्यत इति यावत्. अत एवोक्तं ‘‘भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति हरिरन्यद्विडम्बन’’ मिति, ‘‘यो मद्भक्तः समे प्रिय’’ इत्यादिभिश्च. भक्तकार्यैकनिरतत्वं कुरुपाण्डवयुद्धे स्फुटमेव.

३४. द्रौण्यस्त्रविनिवारक इति.

द्रौणेरश्वत्थाम्नोऽस्त्रस्य ब्रह्मशिरोनामकस्य विशेषेण निवारकः शमक इति यावत्. तदानीमर्जुनस्य सन्देहेन अर्थनिश्चयाभावात् व्याकुलचित्तस्यास्त्रज्ञापनं तन्निवारणोपायं चकृतवान् तदुक्तं ‘‘कृष्ण कृष्ण माहाबाहो’’इत्यादिना ।।१४।।

भक्तस्मयप्रणेता चभक्तवाक्परिपालकः ।
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा भक्तानां चपरीक्षकः ।।१५।।

३५. भक्तस्मयप्रणेता चे*ति.*

भक्तानां पाण्डवानां स्मयस्य विस्मयस्य प्रकर्षेण नेता प्रापकः. यतो भगवन्मुखाद्ब्राह्मणवधश्रवणं विस्मयहेतुर्भवत्येव. तदेवोक्तं ''नैनं पार्थार्हसि त्रातु''मित्यादिना. यद्वा. भक्तानां भीमार्जुनादीनां स्मयस्य गर्वस्य प्रणयनकर्ता तद्दूरीकर्तेति वा. अश्वत्थामापमाननं स्वकर्तृकमेवेति तेषां मनस्यागतत्वात् गर्वः सम्भावित एव.

३६. भक्तवाक्परिपालक *इति.*

भक्तायाः द्रौपद्याः वाचां परितः सर्वतः पालको रक्षकः तथैव करणात्. यतः स्वोक्तवधमनादृत्य कृष्णावचनमङ्गीकृतवान्. तदुक्तं ''निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुत''मित्यादिना. अत एवाग्रिमनामानि.

३७. ब्रह्मण्यदेव *इति.*

ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यः, सचासौ देवश्चेति. यद्वा. ब्रह्मण्येषु दीव्यति स्वच्छन्दं क्रीडति, ब्रह्मण्यान् प्राप्नोति वा, ब्रह्मण्यै दीव्यत इति वा, तान्स्तौतीति वा, तत्वेन स्तूयत इति वा. अत एव स्तुतौ ''नमो ब्रह्मण्यदेवायेति''.

३८. धर्मात्मे*ति.*

धर्म आत्मा स्वरूपं यस्य, धर्मस्य युधिष्ठरस्यात्मेति वा, धर्मार्थमात्मा अवतारो यस्येति वा, धर्मरक्षकत्वात्. तदुक्तं भगवतैव "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत. अभ्युत्थानमर्धमस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्. परित्राणाय साधूनां विनाशाय चदूष्कृताम्. धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे" इति. धर्मे आत्मा चित्तं यस्येति वा.

३९. भक्तानां चपरीक्षक *इति.*

भक्तानां पाण्डवानां द्रौपद्या अपि परीक्षकः परीक्षाकर्ता, यतः पूर्वं ब्रह्मवधानुज्ञानं तत्परीक्षार्थमेव. अन्यथा अग्रे भगवानेव कथं वदेत् 'न हन्तव्य' इति ।।१५।।

आसन्नहितकर्ता चमायाहितकरः प्रभुः ।
उत्तराप्राणदाता चब्रह्मास्त्रविनिवारकः ।।१६।।

४०. आसन्नहितकर्ता चे*ति.*

आसन्नं शीघ्रमेव हितस्य कर्ता ब्रह्मविधान्निवर्तकत्वात्. यद्वा. आसन्नेषु अन्तरङ्गेषु हितकर्तेति वा.

४१. मायाहितकर *इति.*

मायया लोकरीत्या धृतराष्ट्रादीनां हितं शोकापमार्जनरूपं करोतीति वा. यद्वा. प्रज्ञाचक्षुषोऽपि धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्नेहमायया तस्यैवाहितकरः, सर्वक्षयकारकत्वात्.

यद्वा. माया शक्तिः, तस्यां स्थापिता अभयकरः स्वीयत्वात्. यद्वा मा श्रीः तत्सम्बन्धी योऽयः शुभावहो विधिः ''अयः शुभावहो विधि''रिति कोशात्, तत्रासमन्ताद्धितकरः. तत्रैव पाणिग्रहणार्थमाहितकरो वा, ब्रह्मादिषु सत्स्वपि स्वयमेवोढत्वात्.

४२. प्रभु*रिति.*

प्रकृष्टो भवति ब्रह्मादिभ्यः, प्रभवति सर्वकरणसमर्थत्वाद्वा प्रभुः. युधिष्ठिरप्रतिपक्षक्षयपूर्वकं राज्यं दत्तवानश्वमेधैश्च याजितवान्. अत एवोक्तं ''साधयित्वाऽजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम्. घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः. याजयित्वाश्वमेधैस्त''मित्यादिना.

४३. उत्तराप्राणदाता चे*ति.*

उत्तरायाः वैराटयाः गर्भरक्षणेन प्राणान् दत्तवानिति तथा. यद्वा. अप्राणस्य गर्भस्य दाता, ब्रह्मास्त्रदग्धस्यापि पुनर्जीवितकरणात्.

४४. ब्रह्मास्त्रविनिवारक *इति.*

ब्रह्मास्त्रस्य विशेषतो निवारको निवृत्तिकर्तेत्यर्थः. यतस्तस्यास्त्रस्यामोघत्वात्पुनरुद्भवो भवेदपीति विशेषतो निवारणम्. तदुक्तं ''यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिर अमोघं चाप्रतिक्रियम्. वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वहे''ति ।।१६।।

सर्वतः पाण्डवपतिः परीक्षिच्छुद्धिकारणम् ।
गूढात्मा सर्ववेदेषु भक्तैकहृदयङ्गमः ।।१७।।

४५. सर्वतः पाण्डवपतिरि*ति.*

सर्वस्मात् अनिष्टात् पाण्डवानां पतिः पालको रक्षक इति यावत्. यद्वा. सर्वतोप्यन्यस्मात्पाडवानामेव पतिः स्वामी, यतस्तेषामैहिकं पारलौकिकं च द्वयमपि भगवदेकनिबन्धनमिति.

४६. परीक्षिच्छुद्धिकारण*मिति.*

परीक्षितः राज्ञः शुद्धेः पावित्र्यस्य कारणं हेतुरित्यर्थः. भगवता साक्षाद्रक्षितत्वात्, गर्भदोषदूरीकरणाच्छुद्धिहेतुत्वम्. यद्वा. अग्रे श्रीभागवतश्रवणात् भाविनीं शुद्धिं प्रति कारणत्वं रक्षाकरणेन, तदर्थमेव रक्षापि. अत एवाचार्यैरप्युक्तं ''वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरात''मित्यत्र विष्णुरातपदव्याख्याने विष्णुना एतदर्थमेव रक्षितः. अन्यथा पुरुषार्थो नसिध्यतीति किं रक्षणेनेति.

४७. गूढात्मा सर्ववेदे*ष्विति.*

गूढः गुप्त आत्मा स्वरूपं सर्वेष्वपि वेदेषु यस्य सयथा. अत्रासमस्तपदद्वयस्याप्येकपदत्वं संज्ञायामविरुद्धमेव सर्वत्रापीति ज्ञेयम्. महाभारतीयसहस्रनामस्वपि तथैवाम्नातत्वात्. तद्यथा ''मुक्तानां परमा गतिः'' 'श्रीमतां वर' इत्यादि तद्वदत्रापीत्यर्थः. यद्यपि ''वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'' इत्यादिभिर्भगवानेव सर्वत्र वेदेषु पुराणेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन श्रूयते. तथाचोक्तं ''वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा. आदावन्ते चमध्ये चहरिः सर्वत्र गीयत'' इत्यादिभिः, तथापि विशिष्यवेदादिष्वपि स्वरूपयाथार्थ्यं नास्तीति तथोक्तम्. अत एव श्रूयतेपि ''यतो वाचो निवर्तन्ते'' ''न तं विदाथ यइमा जजाने''ति. वेदस्यापि यथार्थस्वरूपापरिज्ञानं सएवाह. तथाहि. ''प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः सं शामि वयुनानि विद्वान्. तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके'' इति. अर्थस्तु हे शिपिविष्ट ! विष्णो ! तत् लोकवेदप्रसिद्धं ते तव मान अहं प्रशंसामि. कीदृशोसि त्वं ?अर्यः मम स्वामि, पुनः कीदृशोसि ?वयुवानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः तादृशं त्वामहं गृणामि स्तौमि, कीदृशं तवसं प्रवृद्धं सर्वतः अहं कीदृशः ?अतव्यान् अतवीयान् क्षुद्रः, पुनः कथंभूतं ?अस्य रजसः प्रपञ्चस्य रञ्जनात्मकस्य पराके

परस्तात् क्षयन्तं निवसन्तम्. मन्त्रान्तरमपि ''न ते महित्वमन्वश्नुवन्ती''त्यादि. भगवानप्याह ''मां तु वेद नकश्चने''ति गूढो गुप्तः आत्मा अभिप्रायो यस्येति वा.

सर्वथा ज्ञानाप्राप्तौ भक्तेषु विशेषमाह **४८. भक्तैकहृदयङ्गम** *इति. भक्तानामेव यदेकं हृदयं तत्रैव गच्छति, तत्र स्थितिशील इत्यर्थः. यद्वा. भक्त एव एको हृदयङ्गमो यस्येति वा, भक्तैः सहैकहृदयं यथा स्यात्तथा गमो ज्ञानं यस्येति वा ।।१७।।*

कुन्तीस्तुत्यः प्रसन्नात्मा परमाद्भुतकार्यकृत।
भीष्ममुक्तिप्रदः स्वामी भक्तमोहनिवारकः ।।१८।।

४९. कुन्तीस्तुत्य *इति.*

कुन्त्या स्तुत्यः स्तोतुं योग्यः भक्तैकहृदयङ्गमत्वादेव स्त्रियापि कुन्त्या स्तुत्यो भवत्येव स्वरूपज्ञानस्य जातत्वात्. स्तुतेश्च स्वरूपज्ञानस्य साध्यत्वादिति.

५०. प्रसन्नात्मेति.

प्रसन्नः प्रसादयुक्तः आत्मा चित्तं यस्येति, रजस्तमोभ्यामकलुषितः स्वच्छः आत्मा अन्तःकरणं यस्येति वा, अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा.

५१. परमाद्भुतकार्यकृदि*ति.*

परममुत्कृष्टं अद्भुतमाश्चर्ययुक्तकार्यं तस्य कर्तेत्यर्थः. आश्चर्यत्वं तु कार्यस्य तादृशमन्यैः कर्तुमशक्यत्वात्. तच्च भीष्ममुखाद्व्यासादिमहर्षिनपि सर्वधर्मान् श्रावितत्वात्, आश्चर्यकरणं यतस्त एव सर्वधर्मोपदेष्टारः कर्तारश्चेति. परमत्वं तु भ्रमराहित्यपूर्वककथनात्, भगवत्सन्निधानाद्वा.

५२. भीष्ममुक्तिप्रद *इति.*

सर्वदुःखात् मोक्षं भीष्माय प्रददातीत्यर्थः.

५३. स्वामी*ति.*

स्वं भक्तरूपमेव विद्यते यस्येति, अत एवोक्तं ''ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यह''मिति.

५४. भक्तमोहनिवारक *इति.*

भक्तस्य युधिष्ठिरस्य यो मोहः धर्माज्ञानजनितो बन्धुवधात् शोकस्तस्य निवारकः. भीष्मद्वारा धर्मोपदेशतः शोकदूरीकरणात् ।।१८।।

सर्वावस्थासु संसेव्यः समः सुखहितप्रदः ।
कृतकृत्यः सर्वसाक्षी भक्तस्त्रीरतिवर्धनः ।।१९।।

५५. सर्वावस्थासु संसेव्य *इति.*

बाल्यादिषु सर्वावस्थाषु सम्यक् कापटयादिराहित्येन सेव्यः भजनीय इत्यर्थः. अवस्था चबाल्याद्युपलक्षितः कालविशेष एव.

५६. सम *इति.*

सर्वेष्वपि कालेषु सर्वविकाररहितत्वात् समः. मया श्रिया सह वर्तत इति वा.

५७. सुखहितप्रद *इति.*

सुखं च हितं च भक्तेभ्यः प्रकर्षेण ददातीति. सुखाय यद्धितं तत्प्रददातीति वा.

५८. कृतकृत्य *इति.*

कृतं सम्पादितं भूभारहरणादिरूपं कृत्यं कार्यं तेन. यद्वा. कृतं सर्वदासिद्धमेव कार्यं यस्य, पूर्णकामत्वात्. तदुक्तं भगवता ''न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन. नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव हि कर्मणि''.

५९. सर्वसाक्षी*ति.*

सर्वं साक्षात्स्वरूपज्ञानेनैव पश्यतीति, स्वरूपेण पश्यतीति वा, ''साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामि''तीन्प्रत्ययः.

६०. भक्तस्त्रीरतिवर्धन *इति.*

भक्तानां युधिष्ठिरादीनां, स्त्रीणां कुन्त्यादीनां, रतिं भक्त्युद्रेकं वर्धयतीति वर्धनः. भक्ताश्च ताः स्त्रियश्च भक्तानां स्त्रिय इति वा, तदुक्तं न सेहिरे

विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वन'' इत्यादिना ॥१९॥

सर्वसौभाग्यनिलयः परमाश्चर्यरूपधृक् ।
अनन्यपुरुषस्वामी द्वारकाभाग्यभाजनम् ॥२०॥

६१. **सर्वसौभाग्यनिलय** *इति.*

सर्वं चतत् सौभाग्यं च, सर्वस्मादुत्तमसौभाग्यं वा तस्य निलयः सहजस्थानभूत इत्यर्थः. तच्च मूले स्फुटमेव द्वारवतीं प्रतिगच्छतो भगवतः.

६२. **परमाश्चर्यरूपधृगि***ति.*

परममाश्चर्यरूपं यद्रूपं अभूतोपमं तद्धारयतीति तथा, तदुक्तं ''सितातपत्रव्यजनैरूपस्कृत'' इत्यादिना.

६३. **अनन्यपुरुषस्वामी***ति.*

नास्त्यन्यः प्रभवितुमन्यदपि किञ्चित्कर्तुं वा येषां पुरुषाणां द्वारकौकसां ते अनन्यपुरुषास्तेषां स्वामी प्रभुरित्यर्थः. पुरुषेत्युपलक्षणं, प्राणिमात्रस्य स्वामीति ज्ञेयम्.

६४. **द्वारकाभाग्यभाजन***मिति.*

द्वारकाया यद्भाग्यं सर्वसम्पत्तिस्तस्य भाजनं कारणं तद्भजति इति वा, तस्य स्थानमिति वा, स्वभोगार्थमेव तन्निर्माणात् ।।२०।।

बीजसंस्कारकर्ता चपरीक्षिज्ज्ञानपोषकः ।
सर्वत्रपूर्णगुणकः सर्वभूषणभूषितः ।।२१।।

६५. **बीजसंस्कारकर्ता चे***ति.*

बीजस्य परीक्षिद्देहस्य संस्कारः कर्मोपार्जितपूर्वदेहनिवृत्त्या भगवद्भजनयोग्यदेहसम्पत्तिस्तस्य कर्तेत्यर्थः.

६६. **परीक्षिज्ज्ञानपोषक** *इति.*

मातृकुक्षिस्थस्य यज्ज्ञानमासीत्तस्य तदेव पुष्णातीति तथा, यथान्यस्य कुक्षिनिर्गतस्य गर्भदशापन्नं ज्ञानं तिरोभवति तथा तस्य नेति भावः.

६७. **सर्वत्रपूर्णगुणक** *इति.*

सर्वत्रान्तर्बहिरपि पूर्णा अक्षया गुणा ऐश्वर्यादयो यस्य सतथा, स्वार्थे कः. अत एवोक्तं ''मातुर्गर्भगतो वीरः सतदा भृगुनन्दने''त्यादिना.

६८. **सर्वभूषणभूषित** *इति.*

सर्वाणि च तानि भूषणानि च मुकुटकुण्डलादीनि तैर्भूषितो मण्डित इत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘अङ्गुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिन’’मित्यादिना ।।२१।।

सर्वलक्षणदाता चधृतराष्ट्रविमुक्तिदः ।
सन्मार्गरक्षको नित्यं विदुरप्रीतिपूरकः ।।२२।।

६९. **सर्वलक्षणदाता चे**ति.

सर्वेषामीक्ष्वाकुप्रभृतीनां प्रत्येकं प्रसिद्धानि यानि लक्षणानि प्रजापालनब्रह्मण्यत्वादीनि तेषां समुदितानामेकत्र परीक्षित दातेत्यर्थः.

७०. **धृतराष्ट्रविमुक्तिद** *इति.*

विदुरवचनैर्विशेषतो वैराग्योत्पादनद्वारा व्यासोपदेशता वा धृतराष्ट्राय मुक्तिं ददाति दत्तवानित्यर्थः.

७१. **सन्मार्गरक्षको नित्य***मिति.*

अयमेव सतां मार्गो रीतिः, यद्गृहत्यागपूर्वकं भगवत्प्राप्तिसाधनं कार्यं तादृशस्य कार्यस्य रक्षकः पालकः अत एव धृतराष्ट्रस्य गृहान्निर्यापणमिति, **नित्यं** *नैमित्तिकक्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्. ऐकपद्यं च यथा नविरुद्धं तथा प्रागेवोक्तम्.*

७२. **विदुरप्रीतिपूरक** *इति.*

विदुरस्य प्रीतिर्भक्तिस्तस्याः पूर्तिकर्तेत्यर्थः. विदुरस्य प्रीतिपूरेण कं सुखं यस्येति वा ।।२२।।

लीलाव्यामोहकर्ता चकालधर्मप्रवर्तकः ।
पाण्डवानां मोक्षदाता परीक्षिद्भाग्यवर्धनः ।।२३।।

७३. **लीलाव्यामोहकर्ता चे***ति.*

लीलात्रासुरमोहनाय मानुषानुकरणं, तयैव विशेषतः आसमन्तान्मोहक इत्यर्थः. यद्वा. लीला चेष्टा, तद्रूपो यो विः कालः ''योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो''इत्युक्तत्वात् तेनैवासमन्तान्मोहकर्तेति.

७४. **कालधर्मप्रवर्तक** *इति.*

कालस्य रौद्रस्य धर्मास्त्रिविधोत्पातास्तेषां प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. उक्तं च''व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा पाण्डुसुतो नृप, ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वह. कालस्य चगतिं रौद्रा''मित्यादिना.

७५. **पाण्डवानां मोक्षदाते***ति.*

अर्जुनागमनानन्तरं यथा तेषां मोक्ष स्तत्सर्वं मूले स्फुटमेव.

७६. **परीक्षिद्भाग्यवर्धन** *इति.*

परीक्षिज्जन्मकाले ब्राह्मणैर्यान्युक्तानि. राज्योपयोगीनि तानि सर्वाण्यपि राज्यसमये वर्धयतीति. तदुक्तं ''ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षये''त्यादिना. परित ईक्षते सर्वं जानातीति परीक्षित्, ईक्षेरौणादिक इत्प्रत्ययः ।।२३।।

कालनिग्रहकर्ता चधर्मादीनां चपोषकः ।
सत्सङ्गज्ञानहेतुश्च श्रीभागवतकारणम् ।।२४।।

७७. **कालनिग्रहकर्ता चे***ति.*

कलेर्निग्रहः स्ववशे स्थापनं तस्य कर्तेत्यर्थः. उक्तं च ''निजग्राहौजसा वीरः कलि''मित्यादिना.

७८. **धर्मादीनां चपोषक** *इति.*

धर्मस्य वृषरूपस्य चतुष्पादत्वसम्पादनेन पोषकः पुष्टिकर्तेत्यर्थः. आदिपदेन ब्राह्मणपृथ्वीदीनानाथानां चपोषक इत्यर्थः. तत्सर्वं मूले स्पष्टम्.

७९. **सत्सङ्गज्ञानहेतुश्चे***ति.*

सतां भक्तानां दर्शनस्पर्शालापादिभिर्यः सङ्ग, तस्माद्यज्ज्ञानं तत्र हेतुः कारणं तादृशसामग्री सम्पादकत्वात्. सत्सङ्गो ज्ञानहेतुर्यस्येति वा, उक्तं च''तुलयाम लवेनापी''त्यादिना.

८०. **श्रीभागवतकारण***मिति.*

श्रियोपेतं भागवतं श्रीभागवतं, तस्य कारणं तत्प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः, ब्राह्मणशापव्याजेन श्रीभागवतप्रवर्तकत्वादिति ।।२४।।

प्राकृतादृष्टमार्गश्च

८१. **प्राकृतादृष्टमार्गश्चे***ति.*

अदृष्टं कर्म तदधीनो मार्गो जायस्व म्रियस्वेत्येवंरूपः स प्राकृतो यस्मादिति. यद्वा. प्रकृतिकार्यं प्राकृतं देहादि, अदृष्टं प्रारब्धं, ते उभे अपि मार्जयति दूरीकरोतीति वा.

।। इति प्रथमस्कन्धनामानि ।।

।। अथ द्वितीयस्कन्धनामानि प्रारभ्यते ।।

श्रोतव्यः सकलागमैः ।
किर्तितव्यः शुद्धभावै स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमैः ।।२५।।

८२. **श्रोतव्यः सकलागमै***रिति.*

सकलैः सर्वैरप्यागमैः सिद्धान्तेः सकलागमवर्तिभिर्वा श्रोतव्यः श्रोतव्यत्वेनाभिमतः. स चश्रीकृष्ण एव, अत एवोक्तं भगवता ''वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'' इति. ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती''त्यादिश्रुतिरपि. प्रथमस्कन्धान्ते ''यच्छ्रोतव्यमथो जाप्य'' मिति राज्ञा पुष्टः शुको यत्सिद्धान्तितवान् ''तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः. श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयमि''ति. तदर्थकानि त्रीण्येतानि नामानि ज्ञेयानि.

८३. **कीर्तितव्यः शुद्धभावै***रिति.*

शुद्धः कामक्रोधादिरहितो भावः अन्तःकरणवृत्तिर्येषां ते तादृशाः, तैः कीर्तितव्यः कीर्तनयोग्यः. अत एवोक्तं भगवता ''महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमास्थिताः. भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्. सततं कीर्तयन्तो मां यत्नश्च दृढव्रता'' इति.

८४. **स्मर्तव्यश्चात्मवित्तमै***रिति.*

आत्मानं भगवन्तं विदन्तीत्यात्मविदः, अतिशायितास्ते आत्मवित्तमाः, तैः स्मर्तव्यः स्मरणयोग्यः, अतिशयस्तु तेषु महदनुग्रह एव ।।२५।।

अनेकमार्गकर्ता चनानाविधगतिप्रदः ।
पुरुषः सकलाधारः सत्वैकनिलयात्मभूः ।।२६।।

८५. **अनेकमार्गकर्ता चे***ति.*

अनेकषां मार्गणां कर्ता प्रवर्तक इत्यर्थः. ते चमार्गा योगादयः. यद्वा. अनेकस्य स्वस्य यो मार्गः ''एको नैकः सवः कः कि''मिति नामपाठात्.

८६. **नानाविधगतिप्रद** *इति.*

नानाविधाः प्रकारा येषु साधनेषु तैर्गतिर्ज्ञानं स्वर्गादिकं प्रकर्षेण ददातीति तथा. नानाविधा गतिर्वा साधननानात्वं प्रत्येकं कीर्तनस्मरणादिना ज्ञेयम्.

८७. **पुरुष** *इति.*

परं ब्रह्म पुरं शरीरं वा तस्मिन् शेते इति पुरुषः, तदुक्तं महाभारते ''नवद्वारं पुरं पुण्यमतैर्भावैः समन्वितम्. व्याप्य शेते महात्मा यत् तस्मात्पुरुष उच्यते'' इति. यद्वा. अस्तेर्व्यस्ताक्षरयोगादासीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पाद्य पुरुष इति, ''पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्व''मिति श्रुतेः. पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सर्वेषु सदतीति वा, पुरूणि सनोति ददातीति वा, पुरूणि भवनान्यनन्तकालस्य तं तं करोतीति वा, पूर्णत्वाद्वा, पूराणत्वाद्वा, सदनाद्वा पुरुषः. ''पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मत'' इति वचनात्, प्रकृते तु वैराज उच्यते ''वैराजो वै पुरुष'' इति श्रुतेः.

८८. **सकलाधार** *इति.*

सकलस्य ब्रह्माण्डदेहस्याधारः आश्रयोऽवष्टम्भको वा, सर्वाश्रयत्वं भगवतैवोक्तं ''मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव. विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग''दित्यादिना. श्रुतिश्च ''व्यस्तन्भा रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखै''रित्यादिना.

८९. **सत्त्वैकनिलयात्मभू***रिति.*

सत्त्वस्यैवैकस्य निलय आश्रयभूत आत्मा चित्तं यस्य, तत्र भवति आविर्भवतीति तथा, तादृशैर्भाव्यत इति वा, तादृशान्भावयतीति वा, सत्त्वैकनिलयेन स्वरूपेण भवतीति वा ।।२६।।

सर्वध्येयो योगगम्यो भक्त्या ग्राह्यः सुरप्रियः ।
जन्मादिसार्थककृतिर्लीलाकर्ता पतिः सताम् ।।२७।।

९०. **सर्वध्येय इति**

सर्वैर्भक्तैर्ध्येयो ध्यातुं योग्यः, सर्वत्र ध्येय इति वा, अत एवोक्तं भगवता ''यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यती''त्यादिना सर्वत्वेन ध्येय इति वा, उक्तं च''तस्मात्सर्वात्मना राज''न्नित्यादिना.

९१. **योगगम्य** *इति.*

योगो भक्तियोगस्तेनैव गम्यो ज्ञातव्यः, प्राप्तव्यो वा, तदुक्तं भगवता ''भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः. भक्त्या त्वनन्यया शक्यः, अहमेवंविधोऽर्जुन. ज्ञातुं द्रष्टुं चतत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे''त्यादिना.

९२. भक्त्याग्राह्य *इति.*

भक्त्या हेतुभूतया ग्राह्यं उपादेयं यस्येति, तदुक्तं भगवता ''पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति. तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन'' इति. यद्वा. भक्त्या आसमन्ताद् ग्राह्यं स्वरूपं यस्येति.

९३. सुरप्रिय *इति.*

सुरा देवा जीवास्तेषां प्रियः, तान् प्रीणाति, तैः प्रीयत इति वा, ते प्रिया यस्येति वा.

९४. जन्मादिसार्थककृति*रिति.*

जन्म आदिर्येषामायुरादीनां तेषां सार्थकत्वाय सफलत्वाय कृतिर्लीलाकरणं यस्येति. न भगवल्लीलाश्रयणं विना आयुरादीनि सप्रयोजकानि भवन्ति. अत एवोक्तं ''तज्जन्म तानि कर्माणी''त्यादि. यद्वा. जन्मादिसार्थकेषु कृतिर्लीला यस्येति, उक्तं च''आयुर्हरति वै पुंसा''मित्यादिना.

९५. लीलाकर्ता.

लीयते श्लिष्यतेऽनयते लीला माया तस्या इलनं प्रेरणं तत्कर्तेत्यर्थः. तस्य आसमन्तात् कर्तेत्यर्थः, सृष्टयादिकर्तेति यावत्. तदुक्तं ''भूय एव विवत्सामि

भगवानात्ममायये''त्यादिना.

९६. **पतिः सता***मिति.*

सतां सत्पुरुषाणां भक्तानां वा पतिः पालक इत्यर्थः. उक्तं च ''श्रियः पतिर्यज्ञपति''रित्यादिना ।।२७।।

आदिकर्ता तत्त्वकर्ता सर्वकर्ता विशारदः ।
नानावतारकर्ता चब्रह्माविर्भावकारणम् ।।२८।।

९७. **आदिकर्ते***ति.*

आदिश्चासौ कर्ता चेति, आदेराकाशस्य कालस्य वा कर्तेति. ''तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत'' इति श्रुतेः. आदेर्ब्रह्मणो वा. तदुक्तं ''स एष भगवांल्लिङ्गैस्त्रिभि''रित्यादिना.

९८. **तत्त्वकर्ते***ति.*

तत्त्वानां प्रकृत्यादिचतुर्विंशतेः कर्तेति. तानि च तत्त्वानि सांख्यशास्त्रे प्रणीतानि ''मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त. षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष'' इति. उक्तं च'कालाद्गुणव्यतिकरा'दित्यादिना.

९९. **सर्वकर्ते***ति.*

सर्वस्य व्यस्तसमस्तस्य कर्ता कारकः, सर्वः कुलालादिः कर्ता यस्मात्, सर्वरूपः कर्तेति वा.

१००. **विशारद** *इति.*

विशिष्टा शारदा वाणी यस्येति, वा विगतस्तिरस्कृतः शारदः शरच्चन्द्रो यस्मात्, येन वा, निपुण इति.

१०१. **नानावतारकर्ता चे***ति.*

नाना बहुविधा ये अवतारा वराहादयः तेषां कर्ता कारक इत्यर्थः. तदुक्तं ''यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाये''त्यादिना.

१०२. **ब्रह्माविर्भावकारण***मिति.*

ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य आविर्भाव उत्पत्तिस्तत्रकारणम्, ''हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे'' इति श्रुतेः. ब्रह्मार्थो य आविर्भाव इति वा, तदुक्तं ''ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृत'' इत्यादिना ।।२८।।

दशलीलाविनोदी चनानासृष्टिप्रवर्तकः ।
अनेककल्पकर्ता चसर्वदोषविवर्जितः ।।२९।।

१०३. दशलीलाविनोदी चे*ति.*

दशसंख्याका लीलाः सर्गादयस्ताभिर्विनोदः क्रीडा यस्य, ताभिरेव वेः कालस्य नोदः प्रेरणं यस्येति वा, तदुक्तं ''अत्र सर्गो विसर्गश्चे'' त्यादिना.

१०४. नानासृष्टिप्रवर्तक *इति.*

नानाविधाः सृष्टीः देवपितृमनुष्यादिरूपाः प्रवर्तयतीति तथा. तदुक्तं ''पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्ये''त्यादिना.

१०५. अनेककल्पकर्ता चे*ति.*

अनेके ये कल्पा ब्राह्मपाद्मादयस्तेषां कर्ता प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''अयं तु ब्रह्मणः कल्प'' इत्यादिना.

१०६. सर्वदोषविवर्जित *इति.*

सर्व दोषा येभ्यो बन्धुभ्यो दुःखहेतुभ्यस्तैर्विशेषतो वर्जितः, विदुरे तथा करणात्, तदुक्तं च''चचार तीर्थानि भुवं त्यक्त्वे''त्यादिना ।।२९।।

।। इति द्वितीयस्कन्धनामानि ।।

।। अथ तृतीयस्कन्धनामानि ।।

वैराग्यहेतुस्तीर्थात्मा सर्वतीर्थफलप्रदः ।
तीर्थशुद्धैकनिलयः स्वमार्गपरिपोषकः ।।३०।।

१०७. **वैराग्यहेतु**रिति.

विदुरस्य दुर्योधनादिवचनतो वैराग्योत्पादक इत्यर्थः. तदुक्तं च ''क एनमत्रोपजुहाव'' इत्यादिना.

१०८. **तीर्थात्मे**ति.

तीर्थस्वरूप इत्यर्थः. तीर्थस्यात्मा अधिष्ठेयो वा.

१०९. **सर्वतीर्थफलप्रद** इति.

सर्वेषां तीर्थानां फलं भगवद्दर्शनरूपं, तत्प्रददातीति तथा. तदुक्तं ''कालेन तावद्यमुनामुपेत्ये''त्यादिना.

११०. **तीर्थशुद्धैकनिलय** इति.

तीर्थशुद्धो विदुरः सएवैको निलयोऽधिष्ठानं यस्येति.

१११. **स्वमार्गपरितोषक** *इति.*

स्वस्य यो मार्गो भक्तिमार्गः, स्वानां भक्तानां वा मार्गः सङ्गतिरूपः तस्य परितः पोषकः सम्पादक इत्यर्थः ।।३०।।

तीर्थकीर्तिर्भक्तागम्यो भक्तानुशयकार्यकृत् ।
भक्ततुल्यः सर्वतुल्यः स्वेच्छासर्वप्रवर्तकः ।।३१।।

११२. **तीर्थकीर्ति**रिति. *तीर्थस्य बदर्याश्रमस्य कीर्तिर्यस्मादिति, तीर्थे कीर्तिर्यस्येति वा, तीर्थानिकीतिरूपाणि यस्येति वा. उक्तं च''अहं प्रोक्तो भगवते''त्यादिना.*

११३. **भक्तगम्य** *इति.*

भक्तैरुद्धवादिभिः गम्यते प्राप्यत इति वा, भक्तानां गम्यो गमनयोग्यो देशो बदर्याश्रमरूपो यस्येति वा.

११४. **भक्तानुशयकार्यकृदि***ति.*

भक्तानामनुशयो निरोधस्तदर्थं कार्यकृत् लीलाकर्तेत्यर्थः.

११५. भक्ततुल्य *इति.*

भक्तस्तुल्याः सदृशा यस्येति, तदुक्तं ''नोद्धवोऽण्वपि मन्नयून'' इत्यादिना. यद्वा. भक्तास्तुल्याः सर्वत्र समा यस्येति. तथा चविष्णुपुराणे ''न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्ष'' इति.

११६. सर्वतुल्य *इति.*

सर्वेषु तुल्यः सममतिरित्यर्थः, समोहं सर्वभूतेषु नमे द्वेष्योस्ति न प्रिय'' इति भगवद्वचनात्. यद्वा. सर्वे तुल्यास्तोलनीयाः स्वस्वानुरूपफलदानार्थं यस्येति.

११७. स्वेच्छासर्वप्रवर्तक *इति.*

स्वानां भक्तानां, स्वस्य वा इच्छया, सर्वस्य भक्तिदानादेः प्रवर्तकः, अर्थेहया सर्वान् प्रवर्तयतीति वा ।।३१।।

गुतीतोऽनवद्यात्मा सर्गलीलाप्रवर्तकः ।
साक्षात्सर्वजगत्कर्ता महदादिप्रवर्तकः ।।३२।।

११८. गुणातीत *इति.*

गुणान् सत्त्वादीनतिक्रम्य इतः गतः, गुणाः अतीता येनेति वा, गुणानतिक्रम्य इतं ज्ञानं यस्येति वा.

११९. **अनवद्यात्मे***ति.*

अनवद्यः अगर्ह्यः आत्मा अवतारो यस्य, अनवद्यानामात्मेति वा, अनवद्ये आत्मा चित्तं यस्येति. ''करोति कर्माणि कृतावतार'' इत्यादिना.

१२०. **सर्गलीलाप्रवर्तक** *इति.*

सर्गः सृष्टिस्तद्रूपलीलायाः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. 'भगवानेक आसेदमग्र' इत्यादिना.

१२१. **साक्षात्सर्वजगत्कर्ते***ति.*

साक्षादन्यस्वरूपनिरपेक्षस्वरूपेणैव सर्वस्य स्थावरस्य जङ्गमस्य जगतः कर्तेत्यर्थः. भगवतः साक्षात्कर्तृत्वं कारणमिति तृतीयरूपत्वादेव. तथा चश्रुतयः ''पुरुष एवेदं सर्वम्, स वै सर्वमिदं जगत्, पादोस्येहाऽभवत्पुन''रित्यादयः. गीतायामपि ''अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषध''मित्यादिना भगवद्रूपत्वमुक्तं ''जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चे''त्याद्यप्यूहनीयम्.

१२२. **महदादिप्रवर्तक** *इति.*

महत् महत्तत्त्वं तदादि येषामहङ्कारादीनां तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''ततोऽभवन्महत्तत्व''मित्यादिना ।।३२।।

मायाप्रवर्तकः साक्षी मायारतिविवर्धनः ।
आकाशात्मा चतुर्मूर्तिश्चतुर्धा भूतभावन ।।३३।।

१२३. **मायाप्रवर्तक** *इति.*

मायायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. प्रवर्तनं प्रेरणं ''मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर''मिति भगवद्वचनात्.

१२४. **साक्षी***ति.*

साक्षादव्यवधानेन पश्यतीत्यर्थः. ''साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया''मितीन्प्रत्ययः. उक्तं च''कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभ'' इत्यादिना.

१२५. **मायारतिविवर्धन** *इति.*

पुंसा मायया गृहपुत्रादिषु रतिमासक्तिं विशेषेण वर्धयतीति, मायया अरतिं स्वस्मिन्नासक्त्यभावं वर्धयतीति, मायारतिविशेषेण वर्धयति छिनत्तीति वा. तदुक्तं ''यत्सानुबन्धे सती''त्यादिना.

१२६. **आकाशात्मे***ति.*

आकाश आत्मा देहो यस्य, ''आकाशशरीरं ब्रह्मेति'' श्रुतेः. यद्वा. आसमन्तात् काशते स्वेन तेजसा दीप्तो भवतीति, तादृशं स्वरूपं यस्येति तथा. तदुक्तं ''स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापित''मित्यादीना.

१२७. **चतुर्मूर्ति***रिति.*

चतस्रो मूर्तयो वासुदेवादयो यस्य, ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपा मूर्तयो यस्मादिती वा. तदुक्तं ''मुखतो वर्तते ब्रह्मे''त्यादिना.

१२८. **चतुर्धे***ति.*

चतुःप्रकारं चतुर्धा, चतुर्णां वर्णानां या भिन्ना वृत्तयस्तत्तद्रूप इत्यर्थः, तच्च मूले स्पष्टम्. यः चतुरः पुरुषार्थान् धत्त इति वा.

१२९. **भूतभावन** *इति.*

भूतानि भावयति जनयतीति, वर्धयतीति वा भूतैर्भाव्यते चिन्त्यते इति वा ।।३३।।

रजःप्रवर्तको ब्रह्मा मरीच्यादिपितामहः ।
वेदकर्ता यज्ञकर्ता सर्वकर्ताऽमितात्मकः ।।३४।।

१३०. **रजःप्रवर्तक** *इति.*

रजसो रञ्जनात्मकस्य गुणस्य प्रवर्तकः व्यतिकारकः प्रेरक इतियावत्. तदुक्तं ''तथार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टे''रित्यादिना.

१३१. **ब्रह्मे***ति.*

बृंहणत्वाद् ब्रह्मा स्वयंभूस्तद्रूप इत्यर्थः. ब्रह्मेति नपुंसकं वा, तदुक्तं ''तल्लोकपद्मं सउ एव विष्णु''रित्यादिना.

१३२. **मरीच्यादिपितामह** *इति.*

मरीचिरादिर्येषां मरीच्यादीनां, तेषां पितामहः पितुः पितेत्यर्थः. ब्रह्मणः पितृत्वे स्वस्य पितामहत्वं युक्तमेव. ''पितृव्यमातुलमातामहपितामहा'' इति निपातनात्साधुत्वम्. यद्वा. मरीच्यादीन् पितामहयति तत्तत्सदृशान् करोतीति वा, तेष्वपि स्रष्टृत्वसम्पादनादिति.

१३३. **वेदकर्ते***ति.*

वेदानां कर्तेति, कृद्योगलक्षणषष्ठीसमासः. वेदकर्तृत्वं श्रुतौ प्रसिद्धं ''तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिर'' इत्यादौ. यद्वा. वेदेभ्यो हेतुभूतेभ्यः कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रया''मित्यादिना.

१३४. **यज्ञकर्ते***ति.*

यज्ञानामग्निहोत्रादीनां कर्ता स्रष्टेत्यर्थः. तथा च श्रुतिः ''प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं चपौर्णमासीं चोक्थ्यामावास्यां चातिरात्रं'' चेत्यादि. यद्वा. यज्ञात् निमित्तभूतात् कर्तेति. ''यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजते''तिश्रुतेः.

१३५. **सर्वकर्ते***ति.*

सर्ववेदमयः कर्ता सर्वकर्तेति मध्यमपदलोपी समासः. तदुक्तं ''सर्ववेदमयेनेदमात्मने''त्यादिना.

१३६. अमितात्मक *इति.*

अमिता असंख्याता आत्मानः अवतारभेदा यस्येति, अमितः अपरिच्छिन्न इति वा, तदुक्तं ''एकं व्यभांक्षीदुरुधे''त्यादिना ।।३४।।

अनेकसृष्टिकर्ता चदशधासृष्टिकारकः ।
यज्ञाङ्गो यज्ञवाराहो भूधरो भूमिपालकः ।।३५।।

१३७. अनेकसृष्टिकर्ता चे*ति.*

अनेकैर्गुणैर्मिश्रितामिश्रितैः सृष्टिकर्तेत्यर्थः.

१३८. दशधासृष्टिकारक *इति.*

दशप्रकारं यथा स्यात्तथा सृष्टिकर्तेत्यर्थः. ''आद्यस्तु महतः सर्ग''इत्यारभ्य ''दशैते विदुराख्याता'' इत्यन्तेन मूले स्पष्टम्.

१३९. यज्ञाङ्ग *इति.*

यज्ञा अङ्गान्यवयवा यस्येति, यज्ञाङ्गो वराहः. तदुक्तं हरिवंशे ''वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः. अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः. अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः. आज्यनासः स्रुवातुण्डः सामघोषस्वनो महान्. धर्मसत्यमयः श्रीमान् कर्मविक्रमसत्क्रियः. प्रायश्चित्त नखो घोरः

पशुर्जानुर्महाभुजः. उद्गात्रान्तो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः. बाह्यान्तरात्मा मन्त्रर्त्विग्विकृतः सोमशोणितः. वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्. प्राग्वंशकायोद्युतिमान् नानादीक्षाभिरर्चितः. दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्. उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः. नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः. छायापत्नीसहायो वै मेरुश्रृङ्गमिवोच्छ्रितः'' मूलेऽपि 'स्रक्कुण्ड आसी'दित्यादिना स्पष्टम्.

१४०. **यज्ञवाराह** *इति.*

पूर्वोक्तयज्ञरूपो वाराहो वराहसम्बन्धी अवतारो यज्ञवाराहः, वराह एव वाराह इति स्वार्थेऽण्.

१४१. **भूधर** *इति.*

भुवं पृथ्वीं दंष्ट्राग्रेण धारयति धरतीति वा, तदुक्तं ''दंष्ट्राग्रकोटया भगवंस्त्वया धृते''त्यादिना.

१४२. **भूमिपालक** *इति.*

भूमेः पालको रक्षकः. हिरण्याक्षादानीय पूर्ववत्स्थापनमेव भूमेः पालनं ''संस्थापयैनां जगता''मित्यादिना ।।३५।।

सेतुर्विधरणो जैत्रो हिरण्याक्षान्तकः सुरः ।
दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तकः ।।३६।।

१४३. **सेतु***रिति.*

सिनोति बध्नाति सर्वान् स्वस्वधर्मेष्विति सेतुः, मर्यादारूप इति वा, संसृतितरणहेतुत्वात् सेतुरिति ''सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये''ति श्रुतेः.

१४४. विधरण *इति.*

विशिष्टं धरणं धारणं दंष्ट्राग्रेण यस्येति. वेः कालस्येति वा, वेः पक्षिराजस्य धरणं धृतिर्यस्मादिति वा.

१४५. जैत्र *इति.*

जयनशीलो जेत्रः जेत्र एव जैक्षः स्वार्थेऽण्प्रत्ययः.

१४६. हिरण्याक्षान्तक *इति.*

हिरण्याक्षस्य दैत्यस्यान्तको नाशकः.

१४७. सुर *इति.*

सुशोभनं राति ददातीति सुरः, दैत्यवधेन सर्वेभ्यो मङ्गलप्रदत्वात्.

१४८. दितिकश्यपकामैकहेतुसृष्टिप्रवर्तक *इति.*

दितिश्च कश्यपश्चेति, असुरपक्षस्य स्त्रीप्रधानत्वात् पूर्वप्रयोगार्हत्वंदितेः, योर्यः काम इच्छा, सा चासावेकश्चेति दितिकश्यपकामैक एव हेतुर्यस्यां सृष्टौ सा तथा, तस्याः प्रवर्तकः इत्यर्थः. तदुक्तं ''दितिर्दाक्षायणी क्षत्त''रित्यादिना ।।३६।।

देवाभयप्रदाता चवैकुण्ठाधिपतिर्महान् ।
सर्वगर्वप्रहारी चसनकाद्यखिलार्थदः ।।३७।।

१४९. देवाभयप्रदाता चे*ति.*

देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अभयं भयाभावं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''तम एतद्विभो वेत्थे''त्यादिना. यद्वा. देवाद् रुद्रादभयं दितिगर्भार्थमिति तदपि मूले स्पष्टम्.

१५०. वैकुण्ठाधिपति*रिति.*

वैकुण्ठस्य लोकस्य विज्ञानघनस्याधिपतिः स्वामी. तदुक्तं ''त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्ये''त्यादिना.

१५१. महा*निति.*

महपूजायामित्यस्य रूपं महान् पूज्य इत्यर्थः. वृद्ध्यर्थस्य वा, ''महतो महीया''निति श्रुतेः. शब्दादिगुणरहितत्वान्निरतिशयसूक्ष्मत्वान्नित्यशुद्धबुद्ध सर्वगतत्वादितिप्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि वक्तुमशक्यमत एव महानिति शङ्कराचार्याः.

१५२. **सर्वगर्वप्रहारी चे***ति.*

सर्वेषां भक्तानां यो गर्वोऽहङ्कारस्तस्य प्रकर्षेण हरणशीलः, यतः सनकादयोऽपि स्वनित्यमुक्ताभिमानेन भगवद्धन्ति गन्तुं प्रवृत्ता बद्धा एव, प्रतिबन्धो मूले स्पष्टः, प्रतिबन्धेन भगवद्दर्शनप्रत्यूहाहङ्कारापगमाद्यज्जातं तदाह.

१५३. **सनकाद्यखिलार्थद** *इति.*

अखिलः अमोघः अन्यूनो वा योऽर्थो भगवद्दर्शनरूपः तस्य सनकादिषु दातेत्यर्थः. तदुक्तं ''तं त्वागतं प्रतिहतौपयिक'' मित्यादिना ।।३७।।

सर्वाश्वासनकर्ता चभक्ततुल्याहवप्रदः ।
काललक्षणहेतुश्च सर्वार्थज्ञापकः परः ।।३८।।

१५४. **सर्वाश्वासनकर्ता चे***ति.*

सर्वेषां सनकादीनां जयादीनामाश्वासनस्य सान्त्वनस्य कर्तेति, तदुक्तं ''एतौ तौ पार्षदौ मह्य''मित्यादिना.

१५५. **भक्ततुल्याहवप्रद** *इति.*

भक्तस्य हिरण्याक्षस्य तुल्यः अनुरूपो यआहवः सङ्ग्रामस्तत्प्रद इत्यर्थः. रौद्रवपुःस्वीकरणं तदर्थमेव, नतु रामरावणयुद्धवदत्रापि.

१५६. **काललक्षणहेतुश्चे***ति.*

कालस्य दैत्यप्रसवकालस्य लक्षणानि तज्ज्ञापकानि चिह्नान्युत्पातरूपाणि तेषां हेतुः प्रवर्तक इत्यर्थः. ''अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत'' इति भगवद्वचनात् सर्वप्रवर्तकत्वं भगवत एवेति. तदुक्तं ''उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुरि''त्यादिना.

१५७. **सर्वार्थज्ञापक** *इति.*

सर्वे अर्था धर्मादयो यत्र ससर्वार्थो वराहस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः. यद्वा. सर्वार्थज्ञस्य स्वरूपस्य ज्ञापकः प्रापको हिरण्याक्षायेति. तदुक्तं ''ददर्श तत्राभिजितं धराधर''मित्यादिना.

१५८. **पर** *इति.*

पिपर्ति पूरयति भक्तयुद्धेच्छामिति परः ।।३८।।

भक्तोन्नतिकरः सर्वप्रकारसुखदायकः ।
नानायुद्धप्रहरणो ब्रह्मशापविमोचकः ।।३९।।

१५९. **भक्तोन्नतिकर** *इति.*

भक्तस्य दैत्यस्योन्नतिरुत्कर्षः स्वापेक्षयाधिकविक्रमज्ञापकं सर्वेषु तत्कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वस’’मित्यादिना.

१६०. **सर्वप्रकारसुखदायक** *इति.*

सर्वे प्रकारा यस्मिन् सुखे तादृशस्य दातेत्यर्थः. भक्तस्य दैत्यत्वेपि इन्द्राधिक सुखप्रदत्वात्.

१६१. **नानायुद्धप्रहरण** *इति.*

नानाविधानि युद्धानि प्रहरणान्यायुधानि यस्य, नानायुद्धेषु प्रहरणमायुधविक्षेपो यस्येति वा, नानायुद्धैः प्रहरतिताडयतीति वा.

१६२. **ब्रह्मशापविमोचक** *इति.*

ब्रह्मपदेन ब्राह्मण उच्यते, ब्राह्मणानां सनकादीनां यः शापः ‘‘लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्टये’’त्यादिनोक्तः तस्माद्विमोचकः विशेषेण मुक्तिदातेत्यर्थः. वधेन जन्मत्रयमध्ये एकस्य न्यूनताकरणात् ।।३९।।

पुष्टिसर्गप्रणेता चगुणसृष्टिप्रवर्तकः ।
कर्दमेष्टप्रदाता चदेवहूत्यखिलार्थदः ।।४०।।

१६३. **पुष्टिसर्गप्रणेता चे***ति.*

पुष्टिः पोषणमनुग्रहस्तदर्थोपायः सर्गः सृष्टिः, तस्य प्रकर्षेण नेता प्रणयकर्ता, तत्करणसामर्थ्यदातेत्यर्थः. यद्वा. पुष्टयैव यः सर्गस्तत्कर्तेत्यर्थः. मनुकश्यपादीनां सर्गे भक्ता बहवो भविष्यन्तीति पुष्टिसर्गत्वम्. यद्वा. मनुसृष्टौ परस्परं भ्रातृणामेव विवाहादिकरणात् तन्मर्यादाविरुद्धमपि भगवान् स्वेच्छया कारितवानित्यतः पुष्टिसर्गत्वं युक्तम्. न हि सकलधर्मप्रवर्तकानामपि भगवदिच्छां विना तथा करणं सम्भवतीति.

१६४. **गुणसृष्टिप्रवर्तक** *इति.*

गुणमयी सृष्टिः गुणसृष्टिः तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''जातक्षोभाद्भगवतो महानासी''दित्यादिना.

१६५. **कर्दमेष्टप्रदाता चे***ति.*

कर्दमस्य प्रजापतेरिष्टं विवाहादिकं तस्य प्रकर्षेण दाता सम्पादकः, प्रकर्षस्तु यथा वाञ्छितकरणादेव. तदुक्तं ''विदित्वा तव चैत्य''मित्यादिना.

१६६. **देवहूत्यखिलार्थद** *इति.*

देवहूतेर्मनुपुत्र्या अखिलानन्यूनानमोघान् वा प्रियानर्थान् ददातीति तथा. तदुक्तं ''प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्नि''त्यादिना ।।४०।।

शुक्लनारायणः सत्यकालधर्मप्रवर्तकः ।
ज्ञानावतारः शान्तात्मा कपिलः कालनाशकः ।।४१।।

१६७. **शुक्लनारायण** *इति.*

शुक्लः शुद्धसत्त्वात्मको नारायणः सत्ययुगेवतीर्णः सोत्र ह्रदमाहात्म्यार्थमुच्यते, ‘निमज्यास्मिन्ह्रद’ इत्यादिना.

१६८. **सत्यकालधर्मप्रवर्तक** *इति.*

सत्यो यथार्थः कालस्य कालसम्बन्धी यो धर्मः क्रीडोपयोगी यौवनादिस्तत्प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘सा तद्भर्तुः समादाये’’त्यादिना.

१६९. **ज्ञानावतार** *इति.*

अवतरणमवतारः आविर्भावः, अवतारयतीति वा, स चासौ ज्ञानरूपः शुक्लनारायणस्तद्रूप इत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘स त्वयाराधितः शुक्ल’’ इत्यादिना.

१७०. **शान्तात्मे***ति.*

शान्तः कामक्रोधादिरहितः आत्मा स्वरूपं यस्येति, ज्ञानावतारस्य शान्तत्वं युक्तमेवेति. यद्वा. शान्तानामात्मेति वा.

१७१. **कपिल** *इति.*

कपिलवर्णत्वात्, कपिलः, यद्वा, कं जलं पिबन्तीति कपयो रश्मयः, तान् लाति आदत्ते सूर्यरूपेणेति वा, ‘‘सूर्योमरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधी’’तिश्रुतेः. कपीन् श्रेष्ठान् लाति अनुगृह्णातीति वा, तदुक्तं महाभारते ‘‘कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मस्य वृष उच्यते. तस्मात्वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापति’’रिति.

१७२. **कालनाशक** *इति.*

कालश्चासौ नाशकश्चेति, कालस्य मृत्योर्वा, कालरूपं तु ''स चा चावतीर्णं त्रियुग''मित्यादिना स्पष्टम्. तत्त्वोपदेशतः सर्वसंशयान्नाशयतीति नाशकत्वम् ।।४१।।

त्रिगुणाधिपतिः सांख्यशास्त्रकर्ता विशारदः ।
सर्गदूषणहारी चपुष्टिमोक्षप्रवर्तकः ।।४२।।

१७३. **त्रिगुणाधिपति***रिति.*

गुणपदेन गुणाधारभूतः काल उपलक्ष्यते, तेन त्रयो गुणाः सन्ति यत्रेति त्रिगुणः कालस्तस्याधिपतिः नियन्ता, आधिदैविकरूप इति वा, अत एव कालात्मना स्तुतिः. ''परं प्रधानं पुरुषं महान्तं काल''मित्यादिना.

१७४. **सांख्यशास्त्रकर्ते***ति.*

सांख्यमात्मानात्मविवेकस्तदेव शासनाच्छास्त्रं तस्य कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''मात्रे चाध्यात्मिकीं विद्या''मित्यादिना.

१७५. **विशारद** *इति.*

शास्त्रे विशारदो निपुण इत्यर्थः. यद्वा. विशारणं विशारः हृदयग्रन्थिदूरीकरणेनान्तःकरणविकाशस्तेन संसारं द्यति, अत एव वक्ष्यतेपि ''भिद्यते

हृदयग्रन्थि''रित्यादिना. तं ददातीति वा विशारद इति च.

१७६. सर्गदूषणहारी*ति.*

सर्गः सृष्टिस्तत्कृतं यद्दूषणं तत्र दूषणं वा तस्य हरणशील इत्यर्थः. अत्र दूषणमधर्मादिदोष एव कर्दमस्य सृष्टौ स्वयमवतीर्य सृष्टेर्भूषणत्वमेव कृतवान्न तु दूषणत्वमपि.

१७७. पुष्टिमोक्षप्रवर्तक *इति.*

पुष्टिमार्गीयो मोक्षः पुष्टिमोक्षः, पुष्टिमार्गीयाणामिति वा, तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः. कर्दमस्य तथाविधमोक्षप्रदत्वात्. तदुक्तं ''व्रतं सआस्थित''इत्यादिना ।।४२।।

लौकिकानन्ददाता चब्रह्मानन्दप्रवर्तकः ।
भक्तिसिद्धान्तवक्ता चसगुणज्ञानदीपकः ।।४३।।

१७८. लौकिकानन्ददाता चे*ति.*

लौकिकः लोकानुसारी यः आनन्दः भगवत्यपि कपिले पुत्रस्नेहपूर्वकप्रश्नादिजनितः, देवहूतौ तादृशस्य दातेत्यर्थः, तदुक्तं ''तमासीनमकर्माणमि''त्यादिना. यद्वा. लौकिकानां संसारिणां जीवानामेतच्छास्त्रप्रकटनेनानन्दत्वम्.

१७९. ब्रह्मानन्दप्रवर्तक *इति.*

''स एको ब्रह्मण आनन्द'' इति श्रुत्यादौ प्रसिद्धः यआनन्दः सोऽक्षरब्रह्मानन्दस्तस्य प्रवर्तको दातेत्यर्थः.

१८०. भक्तिसिद्धान्तवक्ता चे*ति.*

भक्तिं भजनमेव सिद्धान्तत्वेन वक्तीति तथा. तदुक्तं ''विसृज्य सर्वतश्चान्या''नित्यादिना.

१८१. सगुणज्ञानदीपक *इति.*

गुणसहितं सगुणं प्रपञ्चजातं तस्य ज्ञानस्य दीपकः प्रकाशकः इत्यर्थः. सगुणस्य ज्ञानदीपक इति वा, तदुक्तं ''अथ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वाना''मित्यादिना ।।४३।।

आत्मप्रदः पूर्णकामो योगात्मा योगभावितः ।
जीवन्मुक्तिप्रदः श्रीमानन्यभक्तिप्रवर्तकः ।।४४।।

१८२. आत्मप्रद *इति.*

आत्मानं स्वस्वरूपं शास्त्रप्रकाशनेन प्रकर्षेण ददाति प्रकाशयतीति वा, तथा.

१८३. पूर्णकाम *इति.*

पूर्णाः सम्पन्नाः कामाः सङ्कल्पाः यस्येति, पूर्णैर्निरपेक्षैः काम्यत इति वा, पूर्णकामा यस्येति वा, यस्मादिति वा.

१८४. योगात्मे*ति.*

योगे समाधौ आत्मा ध्येयस्वरूपं यस्येति.

१८५. योगभावित *इति.*

योगनाष्टाङ्गेन भाव्यते चिन्त्यते इति, योगो भावितो येनेति वा.

१८६. जीवन्मुक्तिप्रद *इति.*

जीवत्येव पूर्वकर्मोपार्जितशरीरे विद्यमान एव कामादिभ्यो मुक्तिं प्रददातीति तथा. तदुक्तं ''एवं विदिततत्त्वस्ये'त्यादिना.

१८७. श्रीमानि*ति.*

श्रीः शोभा विद्यतेऽस्मिन्निति, तदुक्तं ''प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षण''मित्यादिना.

१८८. अन्यभक्तिप्रवर्तक *इति.*

अन्यन्महदादिकं भक्तिश्च तयोः प्रवर्तकः. यद्वा. अन्येभ्यः पुरुषार्थेभ्यश्चतुर्भ्योऽप्यधिकत्वेन भक्तेरेवप्रवर्तक इत्यर्थः. तदुक्तं ''सालोक्यसार्ष्टिसामीप्ये''त्यादिना ।।४४।।

कालसामर्थ्यदाता चकालदोषनिवारकः ।
गर्भोत्तमज्ञानदाता कर्ममार्गनियामकः ।।४५।।

१८९. कालसामर्थ्यदाता चे*ति.*

कालस्याधियज्ञात्मकस्य सामर्थ्यं ददातीति तथा, तदुक्तं ''स विष्णवाख्योऽधियज्ञोसौ काल'' इत्यादिना.

१९०. कालदोषनिवारक *इति.*

कालकृतदोषाः कालदोषास्तेषां नितरां वारकः.

१९१. गर्भोत्तमज्ञानदाता चे*ति.*

गर्भे गर्भदशायां सप्तममासादूर्ध्वं उत्तमस्योत्कृष्टस्य ज्ञानस्य दातेति. तदुक्तं ''यस्योपपन्नमवितुमित्यादिना.

१९२. कर्ममार्गनियामक *इति.*

कर्म अदृष्टं तदधीनो यो मार्गः ''जायस्व म्रियस्वे'त्येवंरूपः ''मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते अर्द्यमानाः स्वकर्मभि''रिति श्रुतेः, तस्य नितरां यामको नाशक इत्यर्थः. यद्वा. तत्र नियामकस्तदनुरूपफलदातेति ।।४५।।

सर्वमार्गनिराकर्ता भक्तिमार्गैकपोषकः ।
सिद्धिहेतुः सर्वहेतुः सर्वाश्चर्यैककारणम् ।।४६।।

१९३. सर्वमार्गनिराकर्ते*ति.*

सर्वे ये मार्गाः भक्त्यजनकाः कर्मादयस्तेषां निराकर्ता तिरस्कर्तेत्यर्थः. यतः सर्वमार्गनिराकरणमत एवाह.

१९४. भक्तिमार्गैकपोषक *इति.*

भक्तिमार्गस्यैकस्य कर्मादिनाऽसमुच्चितस्य पोषकः स्थापक इत्यर्थः. अत एवोक्तं 'तस्माच्च सर्वभावेन भजस्वे''त्यादिना.

१९५. सिद्धिहेतु*रिति.*

देवहूतेः सिद्धिः भगवत्प्राप्तिः, तत्र हेतुः कारणमित्यर्थः. तदुक्तं ''मार्गेणानेन मातस्त'' इत्यादिना.

१९६. **सर्वहेतु***रिति.*

सर्वेषामपि सिद्धिहेतुरित्यर्थः, सर्वत्र हेतुरिति वा.

१९७. **सर्वाश्चर्यैककारण***मिति.*

सर्वं यदाश्चर्यमद्भुतं तत्रैकं स्वयमेवासाधारणं वा तत्कारणं चेति तथा. तच्च देवहूत्यर्थं प्रथमतो लौकिकभोगसम्पादनं, पश्चात् स्त्रीजातीयाया अपि ब्रह्मोपदेशतः पुनस्तत्कालमेव वैराग्योत्पादनमित्यादि ज्ञेयम् ।।४६।।

चेतनाचेतनपतिः समुद्रपरिपूजितः ।
सांख्याचार्यस्तुतः सिद्धपूजितः सर्वपूजितः ।।४७।।

१९८. **चेतनाचेतनपति***रिति.*

चेतन्ति सम्यक् जानन्तीति चेतना ऋषयस्तद्भिन्ना अचेतनाः कामरास्तेषां पतिः, पालनादिति.

१९९. **समुद्रपरिपूजित** *इति.*

समुद्रेण परितः सर्वतः पूजितोर्चितः "स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः" इत्युक्तत्वात्.

२००. सांख्याचार्यस्तुत *इति.*

आचरन्ति स्वयं कर्म कृत्वा प्रदर्शयन्ति लोकसङ्ग्रहार्थमित्याचार्याः, मार्गप्रवर्तका इति यावत्. सांख्यस्य आचार्याः सांख्याचार्यास्तैः स्तुत इति. तदुक्तं "आस्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुत" इति.

२०१. सिद्धपूजित *इति.*

सिद्धाः प्रभुनिदाघप्रभृतयः, तैः पूजितः सत्कृतः, ते पूजिता यस्मादिति वा, **२०२. सर्वपूजित** *इति. सर्वैश्चारणादिभिरपि पूजित इति तथा. तदुक्तं "सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभि"रित्यादिना ॥४७॥*

॥ इति तृतीयस्कन्धनामानि ॥

।। अथ चतुर्थस्कन्धनामानि ।।

विसर्गकर्ता सर्वेशः कोटिसूर्यसमप्रभः ।
अनन्तगुणगम्भीरो महापुरुषपूजितः ।।४८।।

२०३. **विसर्गकर्ते***ति.*

पूर्वोक्तसर्गापेक्षया विलक्षणः सर्गो विसर्गः, तदुक्तं द्वितीये ''भूतमात्रेन्द्रिय धियां जन्म सर्ग उदाहृतः. ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः प्राकृतः स्मृत'' इति. तस्य कर्ता कारक इत्यर्थः. सच ''मनोस्तु शतरूपायां''मित्यादिनोक्तः.

२०४. **सर्वेश** *इति.*

सर्वेषामीशः सर्वेशः, सर्वान् ब्रह्मादीनपि ईशयतीति, सर्वे ईशा यस्मादिति.

२०५. **कोटिसूर्यसमप्रभ** *इति.*

कोटिसंख्याकाः सूर्याः कोटिसूर्याः कोटिसूर्यैः समा यत् किञ्चित्साद्दश्यं कर्तुं योग्या प्रभा तेजो यस्येति. ''यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं. यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'' मित्यादिवाक्यैः कोटिसूर्याणामपि धर्मितेजोंशरूपत्वेन सर्वांशेन धर्मिसाम्यं नघटत एव यद्यपि, तथापीतोऽधिकस्योपमानस्याभावात्

प्रदर्शनार्थमेतन्न वस्तुतः, परमार्थतस्त्वभूतोपम एवेति. अत एव गीतायां विश्वरूपवर्णनावसरे यद्युपनिबन्धेनैवोक्तं ‘‘दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता. यदि भाः सदृशीः सा स्याद्भासस्तस्य महात्मन’’ इति.

२०६. अनन्तगुणगम्भीर *इति.*

नास्त्यन्तः समाप्तिर्येषां ते अनन्ता देश कालावधिरहिताः ये गुणा ऐश्वर्यादयो भक्तवात्सल्यादयो वा, तैः गम्भीरः पूर्णः आतलस्पर्श इति वा, अक्षोभ्य इति वा, अत एव श्रुतिः ‘‘परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति. उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्स’’ इति. अर्थस्तु. परस्ताद्वर्तमानया मात्रया तन्वा शरीरेण वा वृधान वृद्धिं प्राप्तवान्, हेदेव विष्णो ते तव उभे रजस्तमसी रञ्जनात्मके द्यावापृथिव्यौ वयं विद्म जानीमः, परमस्य परलोकस्य त्वत्सम्बन्धिनः त्वमेव वित्से जानासीत्यर्थः.

२०७. महापुरुषपूजित *इति.* *महापुरुषैः ब्रह्मनारदादिभिः पूजितः ।।४८।।*

अनन्तसुखदाता चब्रह्मकोटिप्रजापतिः ।
सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतुः कामधुक्कोटिकामदः ।।४९।।

२०८. अनन्तसुखदाता चे*ति.*

अनन्तस्य निरवधिकस्य सुखस्य दातेत्यर्थः.

२०९. ब्रह्मकोटिप्रजापति*रिति.*

सर्वत्र कोटिशब्दोऽसंख्यवचनो ज्ञेयः, 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यत्र सहस्रपदवत्. ब्रह्मा चतुर्मुखः सत्वेकब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभूतजातसृष्टत्वात् प्रजापतिरित्युच्यते, भगवांस्तु तादृशब्रह्मकोटिस्रष्टृत्वेनैव प्रजापतिरित्यर्थः. अत एव ब्रह्मस्तुतौ ''क्वेदृग्विधा विगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य चते महित्व''मिति.

२१०. **सुधाकोटिस्वास्थ्यहेतु***रिति.*

सुधा अमृतं सा चपीता सती देवानां स्वास्थ्यहेतुरमरत्वहेतुर्भवति, तदपि कालग्रस्तत्वात् पारिभाषिकमेव, भगवांस्तु सुधानां कोटेर्यत्स्वास्थ्यं तत्र हेतुः, यत्सेवनात् पुनः कालादिभ्यो न भयमिति भावः. अत एव दशमस्कन्धेप्युक्तं ''मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्'' ''तथा न ते माधव तावका'' इत्यादिभिरिति.

२११. **कामधुक्कोटिकामद** *इति.*

कामान् वाञ्छितानर्थान् दोग्धि प्रपूरयतीति कामधुक् कामधेनुरित्यर्थः. तस्याः कोटिः कामधुक्कोटिः कामधुक्कोटिरिव कामद् इत्यर्थः. ''उपमानानि सामान्यवचनै''रिति समासः ।।४९।।

समुद्रकोटिगम्भीरस्तीर्थकोटिसमाह्वयः ।
सुमेरुकोटिनिष्कम्पः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ।।५०।।

२१२. **समुद्रकोटिगम्भीर** *इति.*

महद्गुणाकरत्वात् समुद्रकोटिरिव गम्भीरः स्थिराकृतिरित्यर्थः. समासादि पूर्ववदेव सर्वत्र.

२१३. तीर्थकोटिसमाह्वय *इति.*

अयं भावः, यथा अतीर्थजलादिषु स्नानादिकर्मसाद्गुण्यार्थं गङ्गादितीर्थसन्निधिकल्पनं, तद्वद्भगवदाह्वानं तत्कोटिगुणफलप्रदमित्यर्थः. यद्वा. तीर्थकोटिसमः आह्वयः कीर्तनं यस्येति, तीर्थकोटिसमः आह्वयः अभिधानं यस्येति वा, अत एव महर्षयः "यस्य स्मृत्या चनामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु. न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युत"मिति.

२१४. सुमेरुकोटिनिष्कम्प *इति.*

सुमेरुरचलानां श्रेष्ठः, सुमेरुकोटिरिव निष्कम्पः अचल इत्यर्थः. मेरोस्तु चालकः कालः, भगवांस्तु तस्यापि चालक इति भावः.

२१५. कोटिब्रह्माण्डविग्रह *इति.*

कोटिब्रह्माण्डानि विग्रहो यस्येति, कोटीनां कोटिसंख्याकानां ब्रह्माण्डानां समाहारः कोटिब्रह्माण्डं तत् विग्रहे देहे यस्येति वा. अत एव विश्वरूपदर्शने इतोतिरिक्तब्रह्माण्डप्रदर्शनमेव भगवता कारितं तच्च "पश्यामि देवांस्तव देव देहे" इत्यादिना स्पष्टम् ।।५०।।

कोटयश्वमेधपापघ्नो वायुकोटिमहाबलः ।
कोटीन्दुजगदानन्दी शिवकोटिप्रसादकृत् ।।५१।।

२१६. कोटयश्वमेधपापघ्न *इति.*

कोटिसंख्याकानामश्वमेधानां समाहारः कोटयश्वमेधं, तदिव ब्रह्महत्यादेः पापस्य हन्तेत्यर्थः. ''सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते'' इत्यादिना. बहुकालकष्टसाध्यस्याप्यश्वमेधस्यैकस्यैकब्रह्महत्योपशमहेतुत्वमुक्तम्. अयं तु स्मरणादिभिरेकैकशः सर्वपापनाशकः सद्य एवेति महान् विशेषः, अत एवोक्तं ''नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः पापनिर्दलने हरेः. तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः'' इति ''प्रायश्चितान्यशेषारि तपः कर्मात्मकानि वै. यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परमि''त्याद्यपि.

२१७. **वायुकोटिमहाबल** *इति.*

वायुकोटिरिव महच्च तद्बलं च महाबलं तद्विद्यते यस्येति.

२१८. **कोटीन्दुजगदानन्दी***ति.*

कोटीनामिन्दूनां समाहारः कोटीन्दु तद्वज्जगदाह्लादक इत्यर्थः.

२१९. **शिवकोटिप्रसादकृ***दिति.*

शिवकोटिरिव प्रसादवरदानादिकं करोतीति तथा ।।५१।।

ननु तथात्वे कथं नस्तूयते सर्वैरित्याशङ्क्याहुः **२२०. सर्वसद्गुणमाहात्म्य** *इति.*

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वसद्गुणभाजनम् ।
मन्वादिप्रेरको धर्मो यज्ञनारायणः परः ।।५२।।

सर्वैः सद्गुणैः समीचीनैर्गुणैः सतां गुणैः तादृशगुणवद्भिर्वा तादृशेषु वा माहात्म्यं महिमा यस्येति, सर्वसद्गुणानां माहात्म्यं यस्मादिति वा. तथात्वेप्यन्ये दूरतोपि नभजन्तीत्याशयेनाहुः **२२१. सर्वसद्गुणभाजन***मिति.*

सर्वान् सद्गुणान् तद्वतो वा भजति तान् भाजयतीति वा. व्यूहादिषूपासनादिकमपि सम्भवति न तु पूर्णस्येति भावः. **'सर्वेश'** *इत्यारभ्याष्टादशनामानि पुराणान्तरप्रसिद्धानीति ज्ञेयम्, विवेचनं पश्चाद्भविष्यति. सर्व करणसामर्थ्यद्योतनायात्र तेषां कथनम्.*

२२२. मन्वादिप्रेरक *इति.*

मनुः स्वायंभुवः आदिर्येषां अत्र्यादीनां सृष्टयर्थं प्रेरक इत्यर्थः.

२२३. धर्म *इति.*

मन्वादिप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः.

२२४. यज्ञनारायण *इति.*

यज्ञात्मको नारायणो यज्ञनारायणस्तद्रूप इत्यर्थः. तदुक्तं ''प्रजापतिः सभगवान् रुचि''रित्यादिना.

२२५. **पर** *इति.*

पिपर्ति देवानिति परः उत्कृष्टो वा ॥५२॥

तस्यैव नामान्तरमाहुः २२६. **आकूतिसूनु***रिति.*

आकूतिसूनुर्देवन्द्रो रुचिजन्माऽभयप्रदः ।
दक्षिणापतिरोजस्वी क्रियाशक्तिः परायणः ॥५३॥

आकूतेर्मनुपुत्र्याः सूनुः पुत्र्य इत्यर्थः.

२२७. **देवन्द्र** *इति.*

देवानामिन्द्रः, देवश्चासाविन्द्रश्चेति वा.

२२८. **रुचिजन्मे***ति.*

रुचेर्जन्म यस्येति.

२२९. **उभयप्रद** *इति.*

यज्ञस्वरूपेण देवेभ्योऽभयं प्रददातीति तथा. 'यज्ञेनासुरानपानुदन्त' इति श्रुतेः.

२३०. **दक्षिणापति***रिति.*

दक्षिणा रुचेः पुत्री, तस्याः पतिः पालको भर्तेति यावत्. तदुक्तं 'तां कामयाना'मित्यादिना.

२३१. **ओजस्वी***ति.*

ओजः उत्साहविशेषस्तद्वानोजस्वी.

२३२. **क्रियाशक्ति***रिति.*

*क्रियायाः कर्मणः शक्तिः सामर्थ्यं यस्मादिति वा, तद्रूप इति. तपआदिकमत्र क्रियापदेनोच्यते. ननु क्रियाशक्तित्वं दृश्यते सर्वत्र, तथा सति कथं नसर्वेषां फलसिद्धिरत आहुः*२३३. **परायण** *इति. परमक्षरमयनमधिष्ठानं यस्येति, परमुत्कृष्टमयनं ज्ञानं यस्येति वा, परेषूत्कृष्टेषु संसरणं यस्येति वा ।।५३।।*

नन्वस्तु ज्ञानादि स्मरणान्तं, फलं तु साधनासाध्यत्वान्न भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः **२३४. दत्तात्रेय** *इति.*

दत्तात्रेयो योगपतिर्योगमार्गप्रवर्तकः ।

अनसूयागर्भरत्नमृषिवंशविवर्धनः ।।५४।।

अत्रेरपत्यमात्रेयः दत्तश्चासावात्रेयश्चेति.

२३५. **योगपति***रिति.*

योगस्याष्टाङ्गयोगस्य पतिः स्वामी, योगाचार्यत्वात्.

२३६. **योगमार्गप्रवर्तक** *इति.*

स्पष्टम्.

२३७. **अनसूयागर्भरत्न***मिति.*

अनसूया अत्रेः पत्नीः तस्यास्त्रिदेवरूपगर्भेष्वपि रत्नं श्रेष्ठ इत्यर्थः, तच्च मूले स्फुटम्.

२३८. **ऋषिवंशविवर्धन** *इति.*

ऋषीणामङ्गिरआदीनां वंशस्य परम्परायाः विशेषण वृद्धिकर्तेत्यर्थः ।।५४।।

गुणत्रयविभागज्ञश्चतुर्वर्गविशारदः ।
नारायणो धर्मसुनूर्मूर्तिपुण्ययशस्करः ।।५५।।

२३९. गुणत्रयविभागज्ञ *इति.*

गुणानां त्रयं गुणत्रयं तस्य विभागं विवेचनं जानातीति तथा. यद्वा. सत्त्वादिगुणत्रयेण विभजनं विभागस्तं जानातीति तथा, तदुक्तं 'सोमोभूद्ब्रह्मणोंशेने'त्यादिना.

२४०. चतुर्वर्गविशारद *इति.*

चतुर्णां धर्मादीनां वर्गः समुदायस्तत्र विशारदस्तदभिज्ञ इत्यर्थः.

२४१. नारायण *इति.*

नरः आत्मा, ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि तानिकार्याणि अयनं कारणात्मना व्याप्नोति अतश्च नारायणः. ''यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा. अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित'' इति मन्त्रवर्णात्. महाभारतेपि ''नराज्जातानितत्त्वानि नाराणीतिततो विदुः. तान्येवायतनं तस्य तेन नारायणः स्मृत'' इति. ''नराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृत'' इति ब्रह्मवैवर्ते. मनुरप्याह ''आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः. अयनं तस्य ता पूर्वं तेन नारायणः स्मृत'' इति. व्यासोप्याह ''नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन'' इति.

२४२. धर्मसूनु*रिति.*

धर्मस्य सूनुरिव सूनुरिति.

२४३. **मूर्तिपुण्ययशस्कर** *इति.*

मूर्तिर्धर्मपत्नी स्वजननी तस्याः पुण्यं पावनं तद्यशस्तत्करोतीति तत्तथा. तदुक्तं ''मूर्तिः सर्वगुणोपेतौ नरनारायणा''वित्यादिना ।।५५।।

सहस्त्रकवचच्छेदी तपःसारो नरप्रियः ।
विश्वानन्दप्रदः कर्मसाक्षी भारतपूजितः ।।५६।।

२४४. **सहस्त्रकवचच्छे**दीति.

सहस्त्रं कवचानि वर्माणि छेत्तुं शीलमस्येति.

२४५. **तपःसार** *इति.*

तप एव सारं ग्राह्यांशो यस्य, तदेव बलं यस्येति, तपोरूपसारांश इति वा. तपश्चास्मि तपस्विष्वि'ति वचनात्.

२४६. **नरप्रिय** *इति.*

नरः प्रियो यस्य, भ्रातृत्वात्, नरस्य प्रिय इति वा, नराणामिति वा.

२४७. विश्वानन्दप्रद *इति.*

विश्वस्मै सर्वस्मै आनन्दं प्रयच्छतीति तथा, विश्वहितार्थमेव तपश्चरणात्.

२४८. र्कमसाक्षी*ति.*

देवमनुष्यादीनां कर्म शुभाशुभं साक्षात् पश्यति विविनक्तीति तथा. स्वाचरणं त्वन्येषामेव तथा ज्ञापनायान्यथा यद्यदाचरणं श्रेष्ठेष्वितिव्यर्थं स्यात्. ज्ञापनं सन्निहितानामेव, तथात्वं तु स्वकीयानामेव भवतीत्यर्थः. ननु तथात्वाभावेऽन्येषां कर्मणां कथं फलसिद्धिरित्याशयेनाह **कर्मेति***, विहितं तु साक्षात् पश्यतीतरत्तु परम्परया पश्यति. आसुराणां तु विहितमपिन तथा, कर्मणां वैलक्षण्याद्भावभेदाच्चेति भावः. ननु आसुराणां देवेष्वपि जन्म विहिताचरणं सम्भवति तदा कथं भवतीत्याशयेनाहुः.*

२४९. भारतपूजित *इति.*

भारतैर्युधिष्ठिरादिभिः पूजितः सत्कृतः सहायोपायकरणात्. भारतैः सारस्वतैर्वा पूजित इति, भरतवंशोत्पन्नैरिति वा, भरतखण्डस्थितैः पूजित इति वा, खण्डोपास्यत्वात् ।।५६।।

अनन्ताद्भुतमाहात्म्यो बदरीस्थानभूषणम् ।
जितकामो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।।५७।।

२५०. **अनन्ताद्भुतमाहात्म्य** *इति.*

अनन्तमपरिच्छिन्नमद्भुतमाश्चर्ययुक्तं माहात्म्यं यस्येति, तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धम्.

२५१. **बदरीस्थानभूषण***मिति.*

बदर्याख्यस्य महास्थानस्य बदर्युपलक्षितस्येति वा तस्य भूषणं मण्डनमित्यर्थः.

२५२. **जितकाम** *इति.*

जितः कामः कन्दर्पो येन, तपोविघ्नार्थं प्रवर्तितत्वात्.

२५३. **जितक्रोध** *इति.*

जितो वशीकृतः क्रोधः अमर्षो येन तं विनैव तत्तिरस्करणात्, नतु रुद्रवद्भस्मीकरणेनेति भावः.

२५४. **जितसङ्ग** *इति.*

जितः सङ्गो विषयव्यासङ्गो येन.

२५५. **जितेन्द्रिय** *इति.*

जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन, हृषीकेशत्वात् ।।५७।।

उर्वशीप्रभवः स्वर्गसुखदायी स्थितिप्रदः ।
अमानी मानदो गोप्ता भगवच्छास्त्रबोधकः ।।५८।।

२५६. **उर्वशीप्रभव** *इति.*

उर्वशीनाम्नामप्सरसां प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात्.

२५७. **स्वर्गसुखदायी***ति.*

स्वर्गपदेन तत्स्था इन्द्रादयोप्युच्यन्ते, तेभ्यः सुखदानशील इत्यर्थः, सर्वाप्सरोमुख्योर्वशीप्रदानात्.

२५८. **स्थितिप्रद** *इति.*

स्थितिमवस्थितिं स्वर्गे प्रददातीति, नपुनः स्वस्मिन्नाकृष्टवानुर्वशीमिति भावः.

२५९. **अमानी***ति.*

मानोऽस्यास्तीति मानी नमानी अमानी मानस्यासुरत्वात्तदभाव इति भावः.

२६०. **मानदः.**

अन्येभ्यो लोकसङ्ग्रहार्थं मानं सन्मानं ददातीति तथा, मानमभिमानं द्यति खण्डयतीति वा.

२६१. **गोप्ते***ति लोकानां रक्षितेत्यर्थः*

२६२. **भगवच्छास्त्रबोधक** *इति.*

भगवच्छास्त्रं पञ्चरात्रादि, तस्य बोधको ज्ञापको नारदादिभ्य इति ।।५८।।

ब्रह्मादिवन्द्यो हंसः श्रीमार्यावैभवकारणम् ।
विविधानन्तसर्गात्मा विश्वपूरणतत्परः ।।५९।।

२६३. **ब्रह्मादिवन्द्य** *इति.*

ब्रह्मा आदिर्येषां शिवादीनां तैर्वन्द्यो वन्दनीयः.

२६४. हंस *इति.*

हन्ति संसृतिं जानातीति वा, सर्वं हंसः परमात्मेति यावत्.

२६५. श्री*रिति.*

श्रयन्तेऽनेनेति श्रीः, सर्वाश्रयणीयः लक्ष्मीरूपो वा. ''कीर्तिः श्रीवाक् नारीणा''मिति पाठात्.

२६६. मायावैभवकारण*मिति.*

मायायाः प्रकृतेर्वैभवं सृष्टयादिकर्तृत्वं तत्र कारणं हेतुरित्यर्थः.

२६७. विविधानन्तसर्गात्मे*ति.*

विविधा बहुविधा अनन्ता अमिता ये सर्गाः रुद्रकृता वीरभद्रादयस्तत्र आत्मा गमनशीलः दक्षयज्ञविध्वंसनार्थं तेषु सामर्थ्येन आविर्भावादिति भावः. अन्यथा भगवदधिष्ठितयज्ञस्य नाशो नस्यात्.

२६८. विश्वपूरणतत्पर *इति.*

विश्वस्य पूरणे पोषणे तत्परः सावधानः. यद्वा. विश्वपूरणस्य तननं विश्वपूरणतत्, तदेव परं उत्कृष्टं यस्येति ।।।५९।।

यज्ञजीवनहेतुश्च यज्ञस्वामीष्टबोधकः ।
नानासिद्धान्तगम्यश्च सप्ततन्तुश्च षडगुणः ।।६०।।

२६९. **यज्ञजीवनहेतुश्चे***ति.*

यज्ञे जीवनं दक्षादीनां, यज्ञस्य वा पुनरुत्थानं तत्र कारणमित्यर्थः.

२७०. **यज्ञस्वामी***ति.*

यज्ञस्य स्वामी, यज्ञस्य यजमानस्य वा 'यज्ञो यजमान' इति श्रुतेः, यज्ञरूपस्वामीति वा, ''यज्ञो वै विष्णु''रिति श्रुतेः.

२७१. **इष्टबोधक** *इति.*

इष्टस्य रुद्रप्रसादोपायस्य बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः.

२७२. **नानासिद्धान्तगम्यश्चे***ति.*

नानारूपैः सिद्धान्तैर्गम्यो ज्ञातुं योग्यः, अत एव ऋत्विगादयः स्वस्वज्ञानानुसारेण सर्वे स्तुतवन्तः. तदुक्तं ''तत्त्वं नते वयमनञ्जने''त्यादिना.

२७३. **सप्ततन्तुश्चे***ति.*

सप्तानामग्निष्टोमादिसप्तसंस्थानानां तन्तुर्विस्तारक इत्यर्थः, सप्तानां लोकानां वा.

२७४. **षडगुण** *इति.*

षडैश्वर्यादयो गुणा यस्येति ।।६०।।

प्रतिसर्गजगत्कर्ता नानालीलाविशारदः ।
ध्रुवप्रियो ध्रुवस्वामी चिन्तिताधिकदायकः ।।६१।।

२७५. **प्रतिसर्गजगत्कर्ते***ति.*

प्रतिसर्गं जगत्कर्तेति बाहुलकादिसमासः.

२७६. **नानालीलाविशारद** *इति.*

नानालीलाः सृष्टयादयस्तासु निपुण इत्यर्थः, तच्च मूले स्पष्टं 'सनकाद्यानारदश्चे'त्यादौ.

२७७. **ध्रुवप्रिय** *इति.*

ध्रुवस्यौत्तानपादेः प्रियमिष्टसिद्धिर्यस्मादिति, ध्रुवस्य प्रियः, ध्रुवः प्रियो यस्येति वा,.

२७८. **ध्रुवस्वामी***ति.*

ध्रुवस्य स्वामी प्रभुः, अत एव स्वपदे स्थापनमिति.

२७९. **चिन्तिताधिकदायक** *इति.*

सपत्न्या मातुर्दुरुक्तव्यथितस्वान्तो ध्रुवो मातुरभिमानमार्जनाय प्रवृत्तौ न तु केवलभगवदुद्देशेनापीति, तादृशस्यापि यद्विष्णुपदस्थानं सकलमहर्षिप्रकृतिसेव्यं दत्तवानतः चिन्तिताधिकदायकत्वं युक्तमेव. अत एवोशनसा गीतं विष्णुपुराणे ''अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य तपसः फलम्. यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिता'' इति ॥६१॥

दुर्लभानन्तफलदो दयानिधिरमित्रहा ।
अङ्गस्वामी कृपासारो वैन्यो भूमिनियामकः ॥६२॥

२८०. **दुर्लभानन्तफलद** *इति.*

दुर्लभं प्राप्तुमशक्यमन्यैर्देवादिभिरपि, अनन्तमविनाशि यत्फलं तद्ध्रुवाय ददातीति तथा. तदुक्तं ''वेदाहं ते व्यवस्ति''मित्यादिना.

२८१. **दयानिधिरि***ति.*

दया अनुकम्पा तस्या निधिर्निधानं, पञ्चवार्षिकोतिबालोऽयं कष्टं प्राप्नोतीति दया.

२८२. **अमित्रहा** *इति.*

अमित्रान् भ्रातृघातकान् रुद्रानुचरान् हतवानिति. तदुक्तं ''ध्रुवो भातृवधं श्रुत्वे''त्यादिना.

२८३. **अङ्गस्वामी***ति.*

अङ्गस्य राज्ञः स्वामी नियामक इत्यर्थः.

२८४. **कृपासार** *इति.*

कृपैव देयपदार्थे सारं यस्येति, कृपायामासारो धारासम्पात इति यावत्. अत एवाङ्गस्य कदपत्यदानेन वैराग्यमुत्पाद्य मोचितवानित्यर्थः, तदुक्तं ''कदपत्यं वरं मन्य'' इत्यादिना.

२८५. **वैन्य** *इति.*

वेनस्यापत्यं वैन्यः पृथुरित्यर्थः.

२८६. **भूमिनियामक** *इति.*

भूमिं नियमयति वशे स्थापयतीति तथा. तदुक्तं ''वसुधे त्वां वधिष्यमी''त्यादिना ।।६२।।

भूमिदोग्धा प्रजाप्राणपालनैकपरायणः ।
यशोदाता ज्ञानदाता सर्वधर्मप्रदर्शकः ।।६३।।

२८७. **भूमिदोग्धे***ति.*

भूमेर्धेनुरूपाया दोग्धा तत्तदपेक्षितसारदायकः. तदुक्तं ''वत्सं कल्पय मे वीरे''त्यादिना.

२८८. **प्रजाप्राणपालनैकपरायण** *इति.*

प्रजानां प्राणाः प्रजाप्राणास्तेषां पालनं दुष्टाद्रक्षणं तदेवैकं परमुत्कृष्टं अयनं स्थानमाश्रयो यस्येति.

२८९. **यशोदाते***ति.*

यशसो दातेत्यर्थः. अन्यैरकृताद्भुतकर्मकारकत्वात्. तदुक्तं ''चूर्णयंश्च धनुःकोटये'' त्यादिना.

२९०. ज्ञानदाते*ति.*

ज्ञानं स्वसम्बन्धी तस्य सनत्कुमारादिद्वारा पृथवे दातेत्यर्थः. तदुक्तं ''एवं स्म ब्रह्मपुत्रेणे''त्यादिना.

२९१. सर्वधर्मप्रदर्शक *इति.*

सर्वेषां प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणानां धर्माणां प्रकर्षेण दर्शयितेत्यर्थः ।।६३।।

पुरञ्जनो जगन्मित्रं विसर्गान्तप्रदर्शकः ।
प्रचेतसां पतिश्चित्रभक्तिहेतुर्जनार्दनः ।।६४।।

२९२. पुरञ्जन *इति.*

पुरं शरीरं जनयतीति तथा ''पश्चाद्भूमिमथो पुरः'' इति श्रुतेः. तदुक्तं ''पुरुषं पुरञ्जनं विद्धी''त्यादिना.

२९३. जगन्मित्र*मिति.*

जगतां मित्रं बन्धुरूपत्वात् ''आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु''रिति भगवद्वचनात्.

२९४. विसर्गान्तप्रदर्शक *इति.*

प्राचीनबर्हिषो यो विसर्गः पुनः सृष्टीच्छा नारदतो वैराग्यमुत्पाद्य तस्य विसर्गस्यान्तस्य समाप्तेः प्रदर्शको बोधक इत्यर्थः. तदुक्तं ''भागवतमुख्यो भगवा''नित्यादिना.

२९५. **प्रचेतसां पति***रिति.*

प्रकृष्टानि चेतांसि ज्ञानानि अन्तःकरणानि वा येषां श्रीरुद्रप्रसादात् प्राप्तभक्तित्वात् ते प्रचेतसस्तेषां पतिः स्वामीति. तदुक्तं ''प्रचेतसोन्तरुदधावि''त्यादिना.

२९६. **चित्रभक्तिहेतु***रिति.*

चित्रा सत्करणीया या भक्तिस्तत्र कारणमित्यर्थः, विचित्राया इति वा.

२९७. **जनार्दन** *इति.*

जना माया तामर्दयति नाशयतीति तथा, जनान् जीवानन्तकाले अर्दयतीति वा, जनैरर्द्यते प्रार्थ्यते ज्ञायत इति वा ।।६४।।

स्मृतिहेतुब्रह्मभावसायुज्यादिप्रदः शुभः ।
विजयी,

२९८. **स्मृतिहेतुब्रह्मभावसायुज्यादिप्रद** *इति.*

स्मृतिः स्मरणं, सैव हेतुः, तच्च स्मरणं नारदमुखाच्छ्रुतस्य तेन स्मृतिहेतुना यो ब्रह्म भावो ब्रह्मत्वसम्पत्तिस्तस्मात् सायुज्यादीन् प्रदत्तवानित्यर्थः. आदिपदात्सालोक्यादिरपि गृह्यते.

२९९. **शुभ** *इति.*

शुभं विद्यतेऽस्मिन्निति मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः. शुभं कल्याणं तद्रूपो वा. ''मङ्गलानां च मङ्गल''मिति वचनात्.

३००. **विजयी***ति.*

विशेषतो जेतुं शीलमस्येति तथा.

।। इति चतुर्थस्कन्धनामानि ।।

।। अथ पञ्चमस्कन्धनामानि ।।

स्थितिलीलाब्धिरच्युतो विजयप्रदः ।।६५।।

३०१. **स्थितिलीलाब्धि***रिति.*

स्थानं तद्रूपलीलाया अब्धिः समुद्र इत्यर्थः. स्थितिवैकुण्ठविजय'' इति द्वितीये प्रसिद्धम्.

३०२. **अच्युत** *इति.*

नच्यवते कालादिना स्वरूपादिति, तदुक्तं महाभारते ''यस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेन कर्मणे'' ति, ''शाश्वतंशिवमच्युत''मिति मन्त्रवर्णादपि.

३०३. **विजयप्रद** *इति.*

विशिष्टं जयं प्रददातीति संसृतेरिति तथा ।।६५।।

स्वसामर्थ्यप्रदो भक्तकीर्तिहेतुरधोक्षजः ।
प्रियव्रतप्रियस्वामी स्वेच्छावादविशारदः ।।६६।।

३०४. **स्वसामर्थ्यप्रद** *इति.*

प्रियव्रताय स्वसामर्थ्यं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः.

३०५. **भक्तकीर्तिहेतु***रिति.*

भक्तानां कीर्तिः ख्यातिस्तत्र हेतुः जयप्रदत्वादिति.

३०६. **अधोक्षज** *इति.*

अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षीभवतीति, अक्षजं ज्ञानं तदधो यस्मादिति वा, उद्योगपर्वण्यपि ''अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षज'' इति. द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेणेति वा.

३०७. **प्रियव्रतप्रियस्वामी***ति.*

प्रियव्रतस्य राज्ञः प्रियश्चासौ स्वामी चेति. तदुक्तं ''यर्हि वा वराजन्य'' इति.

३०८. **स्वेच्छावादविशारद** *इति.*

स्वेच्छयैव यो वादो ब्रह्मकृतस्तत्र चतुरः, तस्य विस्तारक इति वा. यद्वा. स्वस्य भगवत इच्छया वदति इच्छावादो वेदस्तत्र विशारदः कर्मकलापकुशल इत्यर्थः. उक्तं च''समावेशितसकलकलाप'' इत्यादिना ।।६६।।

सङ्ग्यगम्यः स्वप्रकाशः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
इच्छायां चसमर्यादस्त्यागमात्रोपलम्भनः ।।६७।।

३०९. **सङ्ग्यगम्य** *इति.*

सङ्गिभिः स्वस्वाधिकारनियुक्तैः ब्रह्मादिभिरगम्यः सम्यक् ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः. तदुक्तं ''यद्वाचि तन्त्या''मित्यादि.

३१०. **स्वप्रकाश** *इति.*

स्वेनैव स्वरूपेणैव प्रकाशत इति स्वप्रकाशः.

३११. **सर्वसङ्गविवर्जित** *इति.*

सर्वेषां त्रयाणां कविमहावीरसवनाख्यानां सङ्गो विषयस्य विशेषेण वर्जितो येनेति, तदुक्तं ''एतेषां कविर्महावीर'' इत्यादिना.

३१२. **इच्छायां च समर्याद** *इति.*

इच्छायां सङ्गपरित्याजनेच्छायामपि समर्यादो मर्यादासहैव. अत्रायं भावः. सर्वेषां राजपुत्रत्वे समानेपि त्रयाणामेवोर्ध्वरेतस्त्वे भगवदिच्छयैव कारणम्. तादृशानामपि यन्मोक्षं विना बाल्यादारभ्य चतुर्थाश्रमस्थापनं तन्मर्यादैवेति ज्ञायते.

३१३. त्यागमात्रोपलम्भन *इति.*

त्यागः सर्वसङ्गस्य तावन्मात्रेणैवोपलभ्यते प्राप्यत इति तथा ''त्यागाच्छान्तिरनन्तर''मिति भगवद्वचनात् ॥६७॥

अचिन्त्यकार्यकर्ता चतर्कागोचरकार्यकृत् ।
शृङ्गाररसमर्यादा आग्नीध्ररसभाजनम् ॥६८॥

३१४. अचिन्त्यकार्यकर्ता चे*ति.*

अचिन्त्यस्य मनोव्यापारा विषयस्यापि भक्तकार्यस्य कर्तेत्यर्थः.

३१५. तर्कागोचरकार्यकृदि*ति.*

तर्कस्य यद्येवं स्यात्तदैवं स्यादित्वेवंरूपतर्कस्याप्यविषयो यत्कार्यं तस्य कर्तेत्यर्थः. अचिन्त्यतर्कागोचरकार्यकर्तृत्वं तु ''तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभाव'' इत्यादिनोक्तम्.

३१६. श्रृङ्गाररसमर्यादे*ति.*

श्रृङ्गाराख्यस्य रसस्य मर्यादा अवधिः, इतोऽधिकोऽन्यो नास्तीत्यर्थः, ''रसो वै स'' इति श्रुतेः.

३१७. **आग्नीध्ररसभाजन***मिति.*

आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिमिलने यो रसस्तस्य भाजनं आश्रय इत्यर्थः, तत्सम्पादक इति वा. तदुक्तं ''सा चतदाश्रमोपवन'' मित्यादिना ।।६८।।

नाभीष्टपूरकः कर्ममर्यादादर्शनोत्सुकः ।
सर्वरूपोऽद्भुततमो मर्यादापुरुषोत्तमः ।।६९।।

३१८. **नाभीष्टपूरक** *इति.*

नाभेराग्नीध्रपुत्रस्येष्टं भगवत्सदृशपुत्रजननं ऋषभदेवप्राकटयेन तत्पूर्तिकर्तेत्यर्थः, तदुक्तं ''बर्हिषि तस्मिन्नेव''मित्यादिना.

३१९. **कर्ममर्यादादर्शनोत्सुक** *इति.*

कर्मणां मर्यादा रीतिस्तस्याः दर्शनं लोकेभ्यः प्रदर्शनं तदर्थमुत्सुकः उत्कण्ठित इत्यर्थः. ''धर्मं दर्शयितुकामो वातरसनाना''मित्यादिना.

३२०. **सर्वरूप** *इति.*

सर्वाणि रूपाणि यस्येति, सर्वं कुलाचारं रूपयति कृत्वा प्रदर्शयतीति वा, ''सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त'' इति श्रुतेः. तदुक्तं ''प्रदर्शितगुरुकुलावास'' इत्यादिना.

३२१. **अद्भुततम** *इति.*

अतिशयितोद्भुतोद्भुततमः, अन्याश्चर्यरूप इत्यर्थः.

३२२. **मर्यादापुरुषोत्तम** *इति.*

मर्यादा वेदमार्गस्तद्रक्षकः पुरुषोत्तमो मर्यादापुरुषोत्तम इति ।।६९।।

सर्वरूपेषु सत्यात्मा कालसाक्षी शशिप्रभः ।
मेरुदेवीव्रतफलमृषभो भगलक्षणः ।।७०।।

३२३. **सर्वरूपेषु सत्यात्मे***ति.*

सर्वेष्वपि रूपेषु ब्राह्मणराजन्यादिषु सत्यः अवितथः आत्मा अवतारो यस्येति. यद्वा. सर्वरूपेषु आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं आत्मा स्वरूपं यस्येति.

३२४. **कालसाक्षी***ति.*

कालस्य साक्षी नियन्तेत्यर्थः.

३२५. **शशिप्रभ** *इति.*

शशिप्रभेव प्रभा कान्तिः यस्य, दर्शनाह्लादकत्वात्.

३२६. **मेरुदेवीव्रतफल***मिति.*

नाभिपत्न्या मेरुदेव्या आचरितस्य व्रतस्य पुंसवनादेः फलरूप इत्यर्थः.

३२७. **ऋषभ** *इति.*

एकत्रैव सर्वगुणोपलम्भात्. सर्वस्मादृषभः श्रेष्ठ इत्यर्थः. तदुक्तं ''तस्य ह वा वइत्थं वर्ष्मणे''त्यादिना.

३२८. **भगलक्षण** *इति.*

भगमैश्वर्यादिगुणसमुदायं स्वस्मिन् लक्षयतीति तथा. ''ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः. ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृति''रितिवचनात्, तदुक्तं ''अथ तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमाने''त्यादिना. अत्र कतिपयनाम्नां विपर्ययो ज्ञेयः ॥७०॥

जगत्सन्तर्पको मेघरूपी देवेन्द्रदर्पहा ।

जयन्तीपतिरत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिकः ।।७१।।

३२९. **जगत्सन्तर्पक** *इति.*

जगतः प्रजायाः सम्यक् तर्पकः पोषक इत्यर्थः.

३३०. **मेघरूपी***ति.*

अजनाभाख्ये मेघरूपीत्यर्थः. ''आत्मनो योगमायया स्ववर्ष''मित्यादिना.

३३१. **देवेन्द्रदर्पहे***ति.*

देवेन्द्रस्य दर्पं गर्वं स्ववर्षेण हतवानित्यर्थः.

३३२. **जयन्तीपति***रिति.*

जयन्त्या इन्द्रदत्तायाः पतिर्भर्तेत्यर्थः, तन्मूले स्पष्टम्.

३३३. **अत्यन्तप्रमाणाशेषलौकिक** *इति.*

अन्तमतिक्रान्तोऽत्यन्तः प्रमाणानि चाशेषलौकिकानि चतेषां समाहारस्तथा, प्रमाणाशेषलौकिकस्यात्यन्तः, षष्ठया पूर्वनिपाताभावो राजदन्तादित्वात्समाधेयः. यद्वा. अत्यन्तमतिशयितं प्रमाणं प्रमाणत्वेन स्वीकार्यं यस्येति ॥७१॥

शतधान्यस्तभूतात्मा शतानन्दो गुणप्रसूः ।
वैष्णवोत्पादनपरः सर्वधर्मोपदेशकः ॥७२॥

३३४. **शतधान्यस्तभूतात्मे**ति.

शतप्रकारं यथा स्यात्तथा न्यस्तः स्थापितः भूतेषु शरीरेषु आत्मा येन "आत्मा वै जायते पुत्र" इति श्रुतेः. तदुक्तं "आत्मसमानानां शतं जनयामासे"त्यादिना.

३३५. **शतानन्द** *इति.*

शतपुत्रा एवानन्दरूपा यस्येति वा, शतेनानन्दो यस्येति वा, शतगुणितानन्दो वेति "स एको ब्रह्मण आनन्द" इति श्रुतेः.

३३६. **गुणप्रसू**रिति.

गुणं गुणवन्तमभेदविवक्षयानन्दनिधानं भरतं प्रसूत इति तथा. तदुक्तं "येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण" इत्यादिना.

३३७. **वैष्णवोत्पादनपर** *इति.*

वैष्णवो भरतस्तदुत्पादनेन वैष्णवधर्मान् पिपर्तीति तथा. यद्वा. वैष्णवेषु भक्त्युत्पादनपर इति वा. यद्वा. वैष्णवार्थमुत्पादनं स्वावतरणं तत्पर इति वा.

३३८. **सर्वधर्मोपदेशक** *इति.*

सर्वान् निवृत्तिलक्षणान् धर्मान् ब्रह्मर्षिभ्य उपदिष्टवानिति तथा. तदुक्तं "स कदाचिदटमानो भगवानि"त्यादिना ।।७२।।

परहंसक्रियागोप्ता योगचर्याप्रदर्शकः ।
चतुर्थाश्रमनिर्णेता सदानन्दशरीरवान् ।।७३।।

३३९. **परहंसक्रियागोप्ते***ति.*

परे उत्कृष्टाश्च ते हंसाश्च परहंसाः परमहंसा इत्यर्थः, तेषां क्रिया सम्पत्तिस्तस्या रक्षक इत्यर्थः. यद्वा. परमहंसविषये क्रियायाः कर्ममार्गस्य गोप्ता दूषक इत्यर्थः.

३४०. **योगचर्याप्रदर्शक** *इति.*

योगस्य भक्तिरूपस्य चर्या आचरणं तस्याः प्रदर्शक इत्यर्थः.

३४१. **चतुर्थाश्रमनिर्णेते***ति.*

संन्याससविवेचक इत्यर्थः.

३४२. **सदानन्दशरीरवा***निति.*

सदा सर्वकालेषु आनन्द एव शरीरं स्वरूपं यस्येति, यच्चानन्दश्च तदुभयात्मकशरीर इति वा ॥७३॥

प्रदर्शितान्यधर्मश्च भरतस्वाम्यपारकृत् ।
यथावत्कर्मकर्ता चसङ्गानिष्टप्रदर्शकः ॥७४॥

३४३. **प्रदर्शितान्यधर्मश्चे***ति.*

प्रदर्शितः ख्यापितः अन्येषु धर्मो येनेति.

३४४. **भरतस्वामी***ति.*

भरतस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वामी शिक्षक इत्यर्थः. तदुक्तं 'स्वतनयशतज्येष्ठ'मित्यादौ.

३४५. **अपारकृ***दिति.*

नविद्यते पारं यस्येत्यपारः संसारसागरः तं कृणत्ति छिनत्तीति तथा.

३४६. यथावत्कर्मकर्ता चे*ति.*

यथा येन प्रकारेणोक्तं तेनैव प्रकारेण कर्मणां श्रौतस्मार्तानां कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''ईजे चभगवन्तं यज्ञक्रतुरूप''मित्यादिना.

३४७. सङ्गानिष्टप्रदर्शक *इति.*

सङ्गात् भगवत्सम्बन्धरहितात् अनिष्टमनर्थं प्रदर्शयतीति तथा, सङ्गस्येति वा. तदुक्तं ''स एकदा महानद्या''मित्यादिना ॥७४॥

आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शक ।
यज्ञरूपमृगः शान्तः सहिष्णुः सत्पराक्रमः ॥७५॥

३४८. आवश्यकपुनर्जन्मकर्ममार्गप्रदर्शक *इति.*

अवश्यमेवावश्यकं तादृशं यत्पुनर्जन्म तदर्थो यः कर्ममार्गस्तत्कारणीभूतं कर्म तस्य लोके प्रदर्शको ज्ञापक इत्यर्थः. भगवदिच्छोपात्तकर्मणां प्राबल्यमेवेति ज्ञापितम्, अन्यथेदृशस्यैवं कथं स्यादिति भावः.

३४९. यज्ञरूपमृग *इति.*

यज्ञस्य वृषलैर्भद्रकालीं यक्षमाणस्य, रूपं सम्पत्तिस्तदर्थं मृग्यते अन्विष्यते पश्वर्थमिति यज्ञरूपमृगः, तदुक्तं ''अथ वृषलराजपणि''रित्यादौ.

३५०. **शान्त** *इति.*

वृषलैर्बध्वा नीतोऽप्यक्रोधनत्वाच्छान्त इत्यर्थः.

अत एव **३५१. सहिष्णुः** *सहनशील इत्यर्थः.*

३५२. **सत्पराक्रम** *इति.*

सन् सत्सु वा पराक्रमो यस्येति, सन् भगवान् तत्पराः तान् नातिक्रामतीति वा, तानाक्रमतीति वा, सतः पिपर्तीति सत्परो भगवान् वेति ।।७५।।

रहूगणगतिज्ञश्च रहूगणविमोचकः ।
भवाटवीतत्त्ववक्ता बहिर्मुखहिते रतः ।।७६।।

३५३. **रहूगणगतिज्ञश्चे***ति.*

रहूगणस्य गतिं ज्ञानोपायं जानातीति तथा.

३५४. **रहूगणविमोचक** *इति.*

रहूगणं वेः कालात् ज्ञानोपदेशेन मोचितवानित्यर्थः.

३५५. **भवाटवीतत्त्ववक्ते***ति.*

भवाटवीपदसङ्केतग्रहस्य तत्त्वतो वक्ता.

३५६. **बहिर्मुखहिते रत** *इति.*

बहिर्मुखानां वेदबाह्यानां हिते हितनिमित्तं सङ्क्रीडितं यस्येति, उन्मत्तवदाचरितं भगवतः पाषण्डिनामग्रे जीवनहेतुर्भविष्यतीति भावः. तदुक्तं ''यमुह वा वकेचित् पाषण्डिन'' इत्यादौ ।।७६।।

गयस्वामी स्थानवंशकर्ता स्थानविभेदकृत् ।
पुरुषावयवो भूमिविशेषविनिरूपकः ।।७७।।

३५७. **गयस्वामी***ति.*

गयस्य राजर्षेः स्वामी प्रभुरित्यर्थः, तदुक्तं 'गयो राजर्षिप्रवर' इत्यादौ.

३५८. **स्थानवंशकर्ते***ति.*

स्थानं स्थितिर्धर्मस्य, तदर्थं गयस्य वंशस्य कर्तेति.

३५९. **स्थानविभेदकृदि***ति.*

स्थानस्य वंशस्थितेः विभेदं संस्थां करोतीति तथा, प्रियव्रतवंशसंस्थाकर्तेत्यर्थः.

३६०. **पुरुषावयव** *इति.*

पुरुषस्य विराड्रूपस्य अवयवो भूगोलकं तद्रूप इत्यर्थः. ''पृथिवी मे शरीरे श्रिते''ति श्रुतेः.

३६१. **भूमिविशेषविनिरूपक** *इति.*

भूमिविशेषाणां द्वीपवर्षपर्वतादीनां विशेषतो मानादिकथनपूर्वकं निरूपणकर्तेत्यर्थः. तुदक्तं ''प्राधान्येनैव भूगोलक''मित्यादिना ।।७७।।

जम्बूद्वीपपतिर्मेरुनाभिपद्मरुहाश्रयः ।
नानाविभूतिलीलाढयो गङ्गोत्पत्तिनिदानकृत् ।।७८।।

३६२. **जम्बूद्वीपपति***रिति.*

जम्ब्वाख्यस्य द्वीपस्य पतिः स्वामीत्यर्थः.

३६३. मेरुनाभिपद्मरुहाश्रय *इति.*

इलाव्रतवर्षस्य मध्यं नाभिस्तत्र नाभौ पद्मवद्रुहः प्रादुर्भावो यस्यासौ नाभिपद्मरुहः, मेरुश्चासौ नाभिपद्मरुहश्च मेरुनाभिपद्मरुहः स चासावाश्रयश्चेति तथा, सुरालयत्वादाश्रयत्वं ''मेरुः शिखरिणामह''मिति भगवद्वचनात् तद्रूपत्वम्.

३६४. नानाविभूतिलीलाढय *इति.*

नानाविधाः याः विभूतिलीलाः लक्ष्मीविलासास्ताभिराढयः समृद्ध इत्यर्थः. यद्वा. नानाविभूतिर्लीलाभिश्चाढयः इति. तदुक्तं 'देवोद्यानानि भवन्ती' त्यादिना.

३६५. गङ्गोत्पत्तिनिदानकृदि*ति.*

गङ्गायां विष्णुपद्या उत्पत्तेर्निदानं स्थानं करोतीति तथा. तदुक्तं ''तत्र भगवतः साक्षा''दित्यादिना ।।७८।।

गङ्गामाहात्म्यहेतुश्च गङ्गारूपोऽतिगूढकृत् ।
वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृत् सर्वपावनः ।।७९।।

३६६. गङ्गामाहात्म्यहेतुश्चे*ति.*

गङ्गाया माहात्म्यं महिमा तत्र हेतुः, स्वचरणसम्बन्धकारकत्वादिति.

३६७. गङ्गारूप *इति.*

गङ्गा रूपं यस्य, ''स्रोतसामस्मि जाह्नवी''ति भगवद्वचनात्, ''योऽसौ निरञ्जनो देव'' इत्यपि.

३६८. अतिगूढकृद्‌*इति.*

अन्येभ्यस्तीर्थेभ्योप्यत्यन्तं गूढं गुप्तं गङ्गारूपं तीर्थं करोतीति तथा, अतिगूढमपि पापं गङ्गारूपेण कृन्ततीति वा.

३६९. वैकुण्ठदेहहेत्वम्बुजन्मकृद्‌*इति.*

वैकुण्ठो भगवान्, लोको वा, तत्सम्बन्धी यो देहस्तत्र हेतुभूतं यदम्बु गङ्गाजलं तस्य जन्मकर्तेति. भगवत्सेवायोग्यदेहसम्पादकत्वं तु गङ्गोदकस्य 'तत्पादसलिलं यथे'त्यस्य व्याख्याने प्रपञ्चितमाचार्यैः.

३७०. सर्वपावन *इति.*

सर्वान् आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तान् गङ्गारूपेण पावयतीति तथा ।।७९।।

शिवस्वामी शिवोपास्यो गूढः सङ्कर्षणात्मकः ।
स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूपः सर्वैकपूजितः ।।८०।।

३७१. शिवस्वामी*ति.*

शिवस्य स्वामी सेव्य इति, शिवरूपस्वामीति वा, तदुक्तं ''इलावर्ते तु भगवान् भव एक'' इत्यादिना. तदेव प्रकारान्तरेणाप्याहुः **३७२. शिवोपास्य** *इति. शिवस्य उपास्यः, शिवत्वेनोपास्य इति वा.*

३७३. गूढ *इति.*

पुरुषमात्रागम्यस्थलस्थितत्वाद्गूढो गुप्त इत्यर्थः.

३७४. सङ्कर्षणात्मक *इति.*

सम्यक् कर्षति अन्तकाले सर्वानिति सङ्कर्षणः संहारमूर्तिस्तदात्मकस्तद्रूप इत्यर्थः. तदुक्तं ''तुरीयां तामसीं मूर्ति'' मित्यादिना.

३७५. स्थानरक्षार्थमत्स्यादिरूप *इति.*

स्थानानां द्वीपवर्षादीनां रक्षार्थं मत्स्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थित इत्यर्थः. येन रूपेण यत्र स्थितः तत्सर्वं मूले स्पष्टम्.

३७६. सर्वैकपूजित *इति.*

सर्वैः पूज्यस्वरूपैः भक्तैर्वा एक एव पूजितः, उपासनार्थं नानात्वेऽपि परमार्थतस्तु सर्वापि मूर्तिः कृष्णस्यैवेति, सएव पूजित इति भावः. "यो यो यां यां तनु भक्तः" इति भगवद्वचनात् ।।८०।।

पुनस्तदेवाहुः----

उपास्यनानारूपात्मा ज्योतिरूपो गतिप्रद।
सूर्यनारायणो वेदकान्तिरुज्ज्वलवेषधृक् ।।८१।।

३७७. **उपास्यनानारूपात्मे***ति.*

उपास्यो नानारूपो मत्स्यादिरूपः आत्मा अवतारो यस्येति.

३७८. **ज्योतिरूप** *इति.*

ज्योतिस्तेजस्तद्रूपो रविरित्यर्थः. "ज्योतिषां रविरंशुमानि"ति वाक्यात्.

३७९. **गतिप्रद** *इति.*

गत्या उदक्दक्षिणरूपया सर्वेभ्यः शुभाशुभं प्रकर्षेण ददातीति तथा.

३८०. **सूर्यनारायण** *इति.*

सूर्यमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सूर्यनारायणस्तद्रूप इति. तदुक्तं ''स एष भगवानादित्यरूप'' इत्यादिना, ''ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती''त्यादिना.

३८१. **वेदकान्ति***रिति.*

वेदः त्रयी, सैव कान्तिः स्वरूपं यस्येति तथा, कान्तिर्यस्येति वा. तदुक्तं ''आत्मानं त्रयीमय'' मित्यादिना सूर्यमण्डलस्य त्रयीरूपत्वम्, तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि ''आदित्यो वा एष एतन्मण्डल मित्यनुवाके स्पष्टमाम्नातम्, ''ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यर्जुदेव तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते''. ''वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य'' इति श्रुत्यन्तरमपि.

३८२. **उज्ज्वलवेषधृ***गिति.*

उज्ज्वलं दीप्तं वेषं रूपं धारयतीति तथा ॥८१॥

हंसोऽन्तरिक्षगमनः सर्वप्रसवकारणम् ।
आनन्दकर्ता वसुदो बुधो वाक्पतिरुज्ज्वलः ॥८२॥

३८३. **हंस** *इति.*

हन्ति गच्छति आयुःक्षयकारकत्वेन, सर्वान् हिनस्ति च. आयुःक्षयकारकत्वं तु सूर्यस्य 'योसौ तपन्नुदेति' इत्यनुवाके स्पष्टमाम्नातम्, 'हंसः शुचिष' दिति

मन्त्रवर्णाच्च.

३८४. **अन्तरिक्षगमन** *इति.*

अन्तरिक्ष एव गच्छतीति तथा.

३८५. **सर्वप्रसवकारण***मिति.*

सर्वेषां प्राणिनां प्रसवः प्रेरणं तत्र कारणं कर्तेत्यर्थः. ''सविता प्रसवानामीश'' इति श्रुतेः. (सूर्यनामान्युक्तानि. अथ चन्द्राद्यष्टग्रहरूपनामान्याहुः) **३८६. आनन्दकर्ते***ति. आनन्दस्याह्लादस्य कर्ता कारकश्चन्द्र इत्यर्थः.*

३८७. **वसुद** *इति.*

वसुनि द्यति क्रूरत्वात्, ददाति वा एकादशस्थानस्थित इति. वसुदो मङ्गल इत्यर्थः.

३८८. **बुध** *इति.*

बुध्यते जानातीति बुधः.

३८९. **वाक्पति***रिति.*

वाचां पतिर्वाक्पतिर्बृहस्पतिरित्यर्थः.

३९०. **उज्ज्वल** *इति.*

उज्ज्वलः सितः शुभ्रत्वात् शुक्र इत्यर्थः ॥८२॥

कालात्मा कालकालश्च कालच्छेदकृदुत्तमः ।
शिशुमारः सर्वमूर्तिराधिदैविकरूपधृक् ॥८३॥

३९१. **कालात्मे***ति.*

कालः श्यामः आत्मा देहो यस्येति, सर्वपीडाकरत्वात् कालरूप इति वा, शनैश्वर इत्यर्थः.

३९२. **कालकालश्चे***ति.*

कालात् सौरेरपि कालः श्यामः, तमस्कारित्वाद्राहुरित्यर्थः.

३९३. **कालच्छेदकृदि***ति.*

कालस्य राहोः छेदो द्वेधीकरणं तेनैवं केतुं करोतीति तथा, अभेदविवक्षया तद्रूप इत्यर्थः.

३९४. उत्तम *इति.*

अतिशयेन उत् उत्तमः ऊर्ध्वतम इत्यर्थः. शिशुमारचक्रस्य सर्वग्रहोपरि स्थितत्वात्.

३९५. शिशुमार *इति.*

शिशुन् मारयतीति शिशुमारो जलजन्तुविशेषः, पृच्छादिना समानाकृतित्वात् तन्नाम्ना निर्देशस्तद्रूप इति.

३९६. सर्वमूर्ति*रिति.*

सर्वेषां धर्मब्रह्मादीनां मूर्तयोऽस्मिन्निति तथा, सर्वमूर्तित्वं तु तैत्तिरीयाण्यके ध्रुवोपस्थानानुवाके ''शिशुमारचक्रस्य भूः प्रपद्य'' इत्यादौ स्फुटम्, मूलेपि ''यस्य पृच्छाग्रेऽवाक् शिरस'' इत्यादौ.

तच्च सर्वेषामाधिदैविकस्वरूपमित्याहुः **३९७. आधिदैविकरूपधृ** *गिति. आधिदैविकं रूपं धारयतीति तथा ।।८३।।*

अनन्तसुखभोगाढयो विवरैश्वर्यभाजनम् ।
सङ्कर्षणो दैत्यपतिः सर्वाधारो बृहद्वपुः ।।८४।।

३९८. अनन्तसुखभोगाढय *इति.*

अनन्तस्य अपरिमितस्य सुखस्य भोगस्तेनाढयः समृद्धः, सआढयो यस्मिन्निति वा, यस्माद्वा.

३९९. विवरैश्वर्यभाजन*मिति.*

अधस्तात् सर्वं सप्तस्वपि विवरेषु अतलादिषु यदैश्वर्यं विभूतिस्तद्भाजयति, तस्य भाजनामाश्रय इति वा. तदुक्तं ''एतेषु हि बिलस्वर्गे''ष्वित्यादिना.

४००. सङ्कर्षण *इति.*

सम्यक् कर्षति सर्वान् एकत्र करोतीति तथा. पातालादप्यधःसङ्कर्षणस्थितिरित्युक्तम्, तदुक्तं ''तस्य मूले त्रिंशद्योजने''त्यादि.

४०१. दैत्यपतिरि*ति.*

दैत्यानां पतिः स्वामी तामसत्वात्.

४०२. सर्वाधार *इति.*

सर्वस्य सविवरभूगोलकस्य आधारः आश्रय इति. अत एव.

४०३. बृहद्वपु*रिति.*

बृहत् प्रवृद्धं वपुः शरीरं यस्येति, तदुक्तं मुर्धन्यर्पितमणुव’’दि त्यादिना ।।८४।।

अनन्तनरकच्छेदी स्मृतिमात्रार्तिनाशनः ।
सर्वानुग्रहकर्ता च,

४०४. अनन्तनरकच्छेदी*ति.*

अनन्तानां नराणां कानि शिरांसि संहारसमये छिनत्तीति तथा. स्मरणादेवानन्तनरकयातनानाशक इति वा. अत एव.

४०५. स्मृतिमात्रार्तिनाशन *इति.*

स्पष्टम्.

सर्वानुग्रहकर्ता *चेति.*

सर्वेष्वपि नतेषु अनुग्रहं हितं करोतीति तथा. नरकयातनाप्रदर्शनेन सर्वान् पापभीतान् करोतीति भावः.

।। इति पञ्चमस्कन्धनामानि ।।

।। अथ षष्ठस्कन्धनामानि ।।

मर्यादाभिन्नशास्त्रकृत् ।।८५।।

४०७. **मर्यादाभिन्नशास्त्रकृदि***ति.*

साधनानुरूपफलदानं मर्यादा, साधनं विना अल्प साधनेन वा यन्महाफलदानम् मर्यादाभिन्नम्, तच्च केवलभगवदनुग्रहमूलमेकमेव पुष्टिकृत मिति यावत्, ‘‘पोषणं तदनुग्रह’ इति वाक्यात्. मर्यादाभिन्नस्य पुष्टेः शास्त्रं पुष्टिलीलाप्रतिपादकं षष्ठस्कन्धरूपं करोतीति तथा ।।८५।।

कालान्तकभयच्छेदी नामसामर्थ्यरूपधृक् ।
उद्धारानर्हगोप्तात्मा नामादिप्रेरकोत्तमः ।।८६।।

४०८. **कालान्तकभयच्छेदी***ति.*

कालो यमः अन्तको मृत्युः, ताभ्यां वा यद्भयं मृत्युनरकादेः, तस्य छेदनशील इत्यर्थः. इदं सर्वं नामसामर्थ्यप्राकटयपूर्वकमजामिलमोचने स्फुटम्.

४०९. **नामसामर्थ्यरूपधृगि***ति.*

नाम्नां यत्सामर्थ्यं यथेष्टपापापनोदनशक्तिस्तद्रूपं धारयतीति तथा ‘‘यद्यद्विभूतिमत्सत्व’’मितिवाक्यात्.

४१०. उद्धारानर्हगोप्तात्मे*ति.*

उद्धरणमुद्धारः संसारान्मोक्षः, यत्र ये अनर्हा, अयोग्याः तेषां गोप्ता रक्षकः आत्मा यस्येति, प्रकृते तु तादृशोऽजामिल एव. अन्येप्यसंख्याः सन्तीति ज्ञेयम्, अत एव नरके पच्यमानानामपि श्रीकृष्णनामोच्चारणमात्रेण वैकुण्ठारोहणं श्रूयते. नृसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युप्रसङ्गेन तत्रत्यानि कानिचिद्वचनानि लिख्यन्ते. ‘व्यास उवाच. इत्येवं किंङ्करानुक्त्वा मृत्युं चपुरतः स्थितम्. यमो निरीक्ष्य चजनं नरकस्थं प्रपीडितम्. कृपया परया युक्तो विष्णुभक्त्या विशेषतः. जनस्यानुग्रहार्थाय तेनोक्ता वागिमां श्रृणु. नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः. किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः. उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः. यो ददाति स्वकं लोकं सत्वया किं नपूजितः. नारसिंहो ऋषीकेशः पुण्डरीकनिभेक्षणः. स्मरणान्मुक्तिदो नृणां स त्वया किं नपूजितः. इत्युक्त्वा नारकान् सर्वान् पुनराह सकिंङ्करान्. वैवस्वतो यमः साक्षाद्विष्णुभक्तिविजृम्भितः. नारदाय स विश्वात्मा प्राहेदं विष्णुरव्ययः. अन्येभ्यो वैष्णवेभ्यश्च सिद्धेभ्यश्चेति नः श्रुतम्. तद्वः प्रीत्या प्रवक्ष्यामि हरिवाक्यमनुत्तमम्. शिक्षार्थं किङ्कराः सर्वे श्रृणुत प्रयतो हरेः. कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः. जलं भित्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्. पुण्डरीकाक्ष देवेश नरसिंह त्रिविक्रम. त्वामहं शरणं प्राप्त इति यस्तं समुद्धरेत्. त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दन. इति यः शरणं प्राप्तस्तं क्लेशादुद्धराम्यहम्. व्यास उवाच. इत्युदीरितमाकर्ण्य हरिवाक्यं यमेन तु. नारकाः कृष्ण कृष्णेति नारसिंहेति चुक्रुशुः. यथा यथा हरेर्नाम कीर्तयन्त्यत्र नारकाः. तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो ब्रुवन्निदम्. नारका उचुः. ॐनमो भगवते वासुदेवाय केशवाय महात्मने. भक्तप्रियाय देवाय यज्ञाय हरये नमः. लोकनाथाय शान्ताय यज्ञेशायादिमूर्तये. अनन्तायाप्रमेयाय नारसिंहाय ते नमः. नारायणाय गुरवे शङ्खचक्रगदाभृते. वेदप्रियाय महते त्रिविक्रम नमो नमः. वाराहायाप्रतर्क्याय वेदाङ्गाय गदाभृते. महाद्युतिमते नित्यम् ब्रह्मण्याय नमो नमः. वामनाय बहुज्ञाय वेदवेदाङ्गधारिणे. बलिबन्धनदक्षाय वेदपालाय ते नमः. विष्णवे सुरनाथाय व्यापिने परमात्मने. चतुर्भुजाय शुद्धाय शुद्धद्दश्याय ते नमः जामदग्न्याय रामाय दुष्टक्षत्रान्तकाय च. रामाय रावणान्ताय नमः स्तुभ्यं महात्मने. अस्मात् सुदुःसहात् कृष्ण नारसिंह जनार्दन. अस्मानुद्धर गोविन्द पूजितस्त्वं नमोस्तु ते. व्यास उवाच. इति संङ्कीर्तितो विष्णुर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम्. नारकीयातनाः सर्वास्तेषां नष्टा महात्मनाम्. दिव्यरूपधराः सर्वे दिव्यवस्त्रविभूषिताः. दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गा दिव्याभरणभूषिताः. नानारूपविमानेषु दिव्येषु हरिपुरुषैः. विष्णुलोकं यमो गत्वा नमश्चक्रे तदा हरिम्. यन्नामकीर्तनाद्याता नारकाः केशवालयम्. तं नमामि महादेवं नारसिंहं महद्गुरुम्. तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः. प्रणामं ये चकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः.

दृष्टवा प्रशान्तं नरकाग्निमुग्रं यत्रादि सर्वं विपरीतमत्र. पुनः सशिक्षार्थमथात्मदूतान् यमो हि वक्तुं कृतवान् मनश्च. व्यास उवाच. स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले. परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्. अहममरगणार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताय वै नियुक्तः. हरिगुरुविमुखान् प्रशास्मि मर्त्यान् हरिचरणप्रणतान् नमस्करोमि. सुगतिमभिलषामि वासुदेवादहमपि भागवतः स्थिरान्तरात्मा. मधुमथनवशोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि कृष्णः. भगवति विमुखस्य नास्ति सिद्धिर्विषममृतं भवतीति नैतदस्ति. वर्षशतमपीह धम्यमानं व्रजति न काञ्चनतामयः कदाचित्. नहि शशकलुषच्छविः कदाचित्तिमिरपराभवतामुपैति चन्द्रः. भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोपि विराजते मनुष्यः. विषधरकणभक्षशङ्करोक्तिर्दशबलपञ्चशिखाक्षपादवादात्. अहमपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरस्तु. सुरपतिरसुरैः सदाभियुक्तः पशुपतिरप्यविनीतभृत्यवर्गः. सुरगुरुरदृढप्रसादकर्ता हरिचरणौ मरणापवर्गहेतू. शुभमिदमुपलभ्य मानुषत्वं सुकृतवशेन वृथेन्द्रियार्थहेतोः. रमयति कुरुते न मोक्षमार्गं स दहति चन्दनमेव भस्महेतोः. मुकुलितकरकुडमलैः सुरेन्द्रैः सततनमस्कृतपादपङ्कजाय. अविहितगतये सनातनाय प्रथमजगत्पतये नमोऽस्त्वजाय. इति घोषयते यमः स्वदुन्दुभीन् गमयती सर्वदिदासु युग्मतादिताः. यमदुता बहवश्चित्रगुप्त श्रृणु इत्थं परिहर विष्णुभक्तान्. यमाष्टकमिदं पुण्यं पठते यः शृणोति च. मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति. इदं स्वमुक्तं यमवाक्यमुत्तमं यथाधुना ते हरिभक्ति कीर्तनं पुनश्च वक्ष्यामि पुरातनीं कथां भृगोश्च पौत्रेण चया कृता पुरा''. इति नृसिंहपुराणे नवमोध्यायः. एवमादीनि बहून्येव सन्तीति विस्तरभयान्न लिख्यन्ते.

४११. नामादिप्रेरकोत्तम *इति.*

नाम आदिर्येषां साधनानां तेषां प्रेरकः प्रेरणकर्ता, सचासावुत्तमश्चेति, नामादिप्रेरकः उत्तमो यस्येति वा ।।८६।।

अजामिलमहादुष्टमोचकोऽघविमोचकः ।
धर्मवक्ताऽक्लिष्टवक्ता विष्णुधर्मस्वरूपधृक् ।।८७।।

४१२. अजामिलमहादुष्टमोचक *इति.*

अजामिलनामा यो ब्राह्मणः. सएव महादुष्टः महापापैः महद्भिर्वा दूषितः तस्य मोचकः, नामसामर्थ्येन दोषान्मोचक इति भावः.

४१३. **अघविमोचक** *इति.*

अघस्य शूद्रासम्बन्धजनितस्य, अघाद्वा.

४१४. **धर्मवक्ते***ति.*

धर्मस्य स्वकीयस्य विष्णुदूतरूपेण वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''अहो कथं धर्मदृशा''मिति.

४१५. **अक्लिष्टवक्ते***ति.*

अक्लिष्टं शास्त्राविरुद्धं यथा स्यात्तथा धर्मस्य वक्तेति, अक्लिष्टस्य सुखोपायस्य वक्तेति वा. सुखोपायस्तु नामोच्चारणमात्रमेव, तददतिरिक्तं दुःखरूपमेवेति ज्ञेयम्, तत्सर्वं पुराणादिषु बहुषु श्रूयते 'सर्वधर्मोज्झिता' इत्यादि. मूलेपि ''अयं हि कृतनिर्वेश'' इत्यादिना.

४१६. **विष्णुधर्मस्वरूपधृगि***ति.*

विष्णुधर्मा एव स्वं धनं येषान्ते विष्णुधर्मस्वाः भक्ताः तेषु रूपं स्वस्वरूपं धारयति स्थापयति वा. यद्वा. धर्मोपमः विष्णुश्चासौ धर्मस्वरूपधृक् चेति ''यमः संयमतामह''मिति वाक्यात् ॥८७॥

सन्मार्गप्रेरको धर्ता त्यागहेतुरधोक्षजः ।
वैकुण्ठपुरनेता चदाससंवृद्धिकारकः ॥८८॥

४१७. **सन्मार्गप्रेरक** *इति.*

सतां मार्गः सन्मार्गः, संश्चासौ मार्गश्चेति वा, सतु भगवन्नामैकपरतारूपस्तत्र प्रेरकः. अत एव नारदैरुक्तं 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्. कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे''ति.

४१८. **धर्ते***ति.*

भक्तानां धारक इत्यर्थः, अत एव ''कौन्तेय प्रतिजानीहि नमे भक्तः प्रणश्यति'' इति.

४१९. **त्यागहेतु***रिति.*

त्यागो विषयस्य सम्प्राप्तिर्हेतुर्यस्येति.

४२०. **अधोक्षज** *इति.*

अधोक्षं इन्द्रियाजन्यं ज्ञानं जनयतीति.

४२१. वैकुण्ठपुरनेता चे*ति.*

वैकुण्ठ एव पुरं तत्र नेता अजामिलमिति शेषः. यद्वा. वैकुण्ठपुरस्य नेता नायक इत्यर्थः.

४२२. दाससंवृद्धिकारक *इति.*

दासानां भागवतमुख्यानां संवृद्धिः सर्वतः समृद्धिस्तत्कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'स्वयम्भूर्नारद'इत्यादिना ॥८८॥

दक्षप्रसादकृद्धंसगुह्यस्तुतिविभावनः ।
स्वाभिप्रायप्रवक्ता चमुक्तजीवप्रसूतिकृत् ॥८९॥

४२३. दक्षप्रसादकृदि*ति.*

दक्षे प्राचेतसे प्रसादं सृष्टिसामर्थ्यं करोतीति तथा.

४२४. हंसगुह्यस्तुतिविभावन *इति.*

हंसः परमात्मा तत्सम्बन्धिनी या गुह्यस्तुतिस्तत्र विभावयति प्रेरयति तथा, विभाव्यते चिन्त्यते इति वा. तदुक्तं 'अस्तौषीद्धंसगुह्येने'त्यादिना.

४२५. **स्वाभिप्रायप्रवक्ता चे***ति.*

स्वस्याभिप्रायो विभूतिजननं तस्य प्रकर्षेण वक्तेति. तदुक्तं ''ममैष कामो भूताना''मित्यादौ.

४२६. **मुक्तजीवप्रसूतिकृदि***ति.*

मुक्तानां मुक्तप्रायाणामग्रे सृष्टय भावात्, जीवानां हर्यश्वादीनां प्रसूतिमुत्पतिं करोतीति तथा ।।८९।।

नारदप्रेरणात्मा चहर्यश्वब्रह्मभावनः ।
सुबलाश्वहितो गूढवाक्यार्थज्ञापनक्षमः ।।९०।।

४२७. **नारदप्रेरणात्मे***ति.*

नारदस्य प्रेरणे आत्मा चित्तं यस्येति.

४२८. **हर्यश्वब्रह्मभावन** *इति.*

नारदोपदेशेन हर्यश्वान् ब्रह्मत्वं भावयति प्रापयतीति तथा. तदुक्तं ''उवाच चाथ हर्यश्वा'' नित्यादि.

४२९. **सुबलाश्वहित** *इति.*

शोभनं बलमस्येति सुबलो भगवान्, तमश्नुवन्ति प्राप्नुवन्तीति सुबलाश्वाः, तेभ्यो हित इति. अत्र 'सुबलाश्वहित' इति प्रामादिकपाठ इव लक्ष्यते. आचार्योक्तिः 'शबलाश्वहित'इत्येवं भवितुं युक्ता, शबलाश्वपदेन हर्यश्वाभिधानात्. अत एव विष्णुपुराणेपि श्रूयते ''विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजा पुन''रिति. सुबलाश्वपदस्य कष्टकल्पनया हर्यश्वपरत्वेन व्याख्यानं लोकप्रसिद्धिनिबन्धनं ज्ञेयम्, वस्तुतस्तु **'शबलाश्वहित'** *इत्येवं पठनीयम्.*

४३०. **गूढवाक्यार्थज्ञापनक्षम** *इति.*

नारदोक्तगुप्तवाक्येषु ज्ञापने बोधने क्षमः समर्थः. तदुक्तं ''तथैकपुरुषं राष्ट्र'मित्यादिना ॥९०॥

गूढार्थज्ञापनः सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठितः ।
पुष्टिप्ररोहहेतुश्च दासैकज्ञानहृद्गतः ॥९१॥

४३१. **गूढार्थज्ञापन** *इति.*

गूढार्थो हर्यश्वानां मोक्षरूपस्तं दक्षाय ज्ञापयतीति. तदुक्तं 'एकस्मिन काल' इत्यादिना.

४३२. **सर्वमोक्षानन्दप्रतिष्ठित** *इति.*

सर्वेषां हर्यश्वादीनां मोक्षरूपः आनन्दः प्रतिष्ठितः सञ्जातो यस्मादिति. सर्वेषां मोक्षेण नारदस्यानन्दः प्रतिष्ठितः स्थापितो येनेति वा.

४३३. **पुष्टिप्ररोहहेतुश्चेति.**

पुष्टिमार्गीयो यः प्ररोहः सृष्टिस्तत्र हेतुरित्यर्थः. तदुक्तं ''ततः प्राचेतस' इत्यादिना.

४३४. **दासैकज्ञातहद्गतः** *इति.*

दासैरेवैकैर्ज्ञातं हृद्गतमभिप्रायो यस्य, कथमन्यथा नारदः कुर्यादुपदेशं भगवदभिप्रायं विनेति ।।९१।।

शान्तिकर्ता सुहितकृत् स्त्रीप्रसूः सर्वकामधुक् ।
पुष्टिवंशप्रणेता चविश्वरूपेष्टदेवता ।।९२।।

४३५. **शान्तिकर्ते***ति.*

दक्षस्य शान्तेरनुनयस्य ब्रह्मवाक्येन कर्तेत्यर्थः.

४३६. **सुहितकृदि***ति.*

धर्मादीनां भार्यादिप्रदत्वेन सुहितं करोतीति तथा, सम्यक् हितमिति.

४३७. **स्त्रीप्रसूरि***ति.*

स्त्रीरेव प्रसूतवानिति.

४३८. **सर्वकामधुगि***ति.*

तावतीभिरेव सर्वेषां कामान् विषयभोगान् दुग्धवानित्यर्थः.

४३९. **पुष्टिवंशप्रणेता चे***ति.*

पुष्टया अनुग्रहमात्रेणैव कृतो यो वंशो दक्षस्य तस्य प्रकर्षेण नेता विस्तारक इत्यर्थः.

४४०. **विश्वरूपेष्टदेवते***ति.*

विश्वरूपस्य त्वाष्ट्रस्य इष्टा इष्टफलदात्री देवता नारायणरूपेत्यर्थः ।।९२।।
तदेवाहुः----

कवचात्मा पालनात्मा चवर्मोपचितिकारणम् ।
विश्वरूपशिरश्छेदी त्वाष्ट्रयज्ञविनाशकः ।।९३।।

४४१. **कवचात्मे***ति.*

४४२. **पालनात्मे***ति.*

कवचरूपेणेन्द्रस्य रक्षक इत्यर्थः. सर्वेषां पालनाय आत्मा यस्येति वा.

४४३. **वर्मोपचितिकारण***मिति.*

वर्मणो नारायणात्मकस्य उपचितिर्विस्तरेण कथनं तत्र कारणमित्यर्थः. तदुक्तं ‘‘यया गुप्तः सहस्राक्ष’’ इत्यादिना.

४४४. **विश्वरूपशिरश्चेदी***ति.*

विश्वरूपस्य शिरांशि छेत्तुं शीलमस्येति, तादृश इन्द्रस्तद्रूप इत्यर्थः. ‘‘देवानामस्मि वासव’ इति वचनात्. यद्यपि ब्रह्मण्यदेवस्यैवंकरणमनुचितं तथापि मर्यादाभिन्नलीलाकरणान्न दोषः. तदुक्तं ‘तद्देवहेलन’मित्यादै.

४४५. **त्वाष्ट्रयज्ञविनाशक** *इति.*

त्वष्टृसम्बन्धियज्ञस्य विनाशको निष्फलकर्तेत्यर्थः, इन्द्रस्य रक्षणात् ।।९३।।

वृत्रस्वामी वृत्रगम्यो वृत्रव्रतपरायणः ।
वृत्रकीर्तिर्वृत्रमोक्षो मघवत्प्राणरक्षकः ।।९४।।

४४६. वृत्रस्वामी*ति.*

वृत्रासुरदेहस्य स्वामी प्रभुरित्यर्थः. ''तस्माद्विष्णुं मत्वा भजती''ति श्रुतेः.

४४७. वृत्रगम्य *इति.*

वृत्रस्य गम्यः शरणगमनयोग्यः, तेन ज्ञातुं योग्य इति वा.

४४८. वृत्रव्रतपरायण *इति.*

व्रत्रस्य व्रतस्य देवायुधैरन्यैर्देवैर्वा न मरिष्यामीत्येवंरूपस्य पराय रक्षणाय अयनं तत्र गमनं यस्येति, वृत्रो भक्तिपरायणो यस्येति वा, व्रतं भक्तिः.

४४९. वृत्रकीर्ति*रिति.*

वृत्रस्य कीर्तिः ख्यातिर्यस्मादिति, भक्तत्वादिन्द्रादिभिः स्तुतत्वात्.

४५०. वृत्रमोक्ष *इति.*

वृत्रस्य मोक्षः आसुरदेहाद्यस्मादिति, तदुक्तं ''किं वउच्चारितै''रित्यादिभिः.

४५१. मघवत्प्राणरक्षक *इति.*

मघः सौख्यं यस्येति मघवा इन्द्रः, मघोनः प्राणानां रक्षकः पविप्राप्त्युपायोपदेशात् ।।९४।।

अश्वमेघहविर्भोक्ता देवेन्द्रामीवनाशकः ।
संसारमोचकश्चित्रकेतुबोधनतत्परः ।।९५।।

४५२. अश्वमेघहविर्भोक्ते*ति.*

इन्द्रकृताश्वमेधसम्बन्धिहविषां भोक्ता स्वीकारक इत्यर्थः. तदुक्तं 'हयमेधेन पुरुष'मित्यादिना.

४५३. देवेन्द्रामीवनाशक *इति.*

देवेन्द्रस्यामीवं ब्रह्महत्यादिरूपं रोगं तज्जनितं वा नाशयतीति, स्वयं यज्ञभोक्तृत्वेनेति.

४५४. संसारमोचक *इति.*

सम्यक् सरणं गमनं संसारः, अश्वमेधे साक्षादागमनं तेनैव ब्रह्महत्यायाः इन्द्रस्य मोचकः.

४५५. **चित्रकेतुबोधनतत्पर** *इति.*

चित्रकेतोः पुत्रशोकार्तस्याङ्गिरोनारदाभ्यां बोधने तत्परस्तत्पालक इत्यर्थः, तत्र कुशल इति वा ।।९५।।

मन्त्रसिद्धिः सिद्धिहेतुः सुसिद्धिफलदायकः ।
महादेवतिरस्कर्ता भक्त्यै पूर्वार्थनाशकः ।।९६।।

४५६. **मन्त्रसिद्धि***रिति.*

मन्त्रस्य नारदोपदिष्टस्य सिद्धिर्यस्मादिति, तद्रूप इति वा. तदुक्तं ''एतां मन्त्रोपनिषद''मित्यादिना.

४५७. **सिद्धिहेतुरि***ति.*

सिद्धिर्विशोकत्वं तत्र कारण मित्यर्थः.

४५८. **सुसिद्धिफलदायक** *इति.*

चित्रकेतोः सुसिद्धिः स्वप्राप्तिस्तद्रूपफलदातेत्यर्थः. **सुसिद्ध** *इति पाठे सुसिद्धमन्त्रस्य फलदातेत्यर्थः. तदुक्तं ''संसिद्धोस्मि तया राज''न्नित्यादिना.*

४३९. **महादेवतिरस्कर्ते***ति.*

सगौरीकस्य शिवस्य दुर्वचनतस्तिरस्कारक इत्यर्थः. तदुक्तं “स एकदा विमानेने”त्यादिना.

४६०. **भक्त्यै पूर्वार्थनाशक** *इति.*

भक्त्यर्थं पूर्वार्थविद्याधरीय सम्पत्तिं नाशयतीति, सम्पत्तेभक्त्यन्तरायत्वात् ।।९६।।

देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापकः शिवः ।
आदित्यो दैत्यराजश्च महत्पतिरचिन्त्यकृत् ।।९७।।

४६१. **देवब्राह्मणविद्वेषवैमुख्यज्ञापक** *इति.*

देवेषु ब्राह्मणेषु यो विशिष्टो द्वेषस्तेन स्वस्माद्वैमुख्यं भवति ज्ञापयतीति तथा. लोके ज्ञापानायैवं करणं चित्रकेतोरिति भावः.

४६२. **शिव** *इति.*

मङ्गलरूपत्वान्निर्मलत्वात् शिव इति “शाश्वतं शिवमच्युतमिति” श्रुतेः.

४६३. **आदित्य** *इति.*

आदित्यस्य सवितुरपत्यं तद्रूप इत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘पृश्निस्तु सवितुः पत्नी’’त्यादिना.

४६४. **दैत्यराज***श्चेति.*

दैत्येषु दैत्यपुत्रेषु प्रह्लादादिषु राजते तेषां राजेति वा, तदुक्तं ‘‘अथ कश्यपदायादा’’निति वा.

४६५. **महत्पति***रिति.*

महतो प्रह्लादबल्योर्महतां वा.

४६६. **अचिन्त्यकृद***िति.*

अचिन्त्येन सामर्थ्येन करोतीति, अचिन्त्यं वा करोतीति ॥९७॥

मरुतां भेदकस्त्राता व्रतात्मा पुंप्रसूतिकृत् ।

४६७. **मरुतां भेदक** *इति.*

मरुतामेकोनपञ्चाशतो भेदको गणशः कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘हतपुत्रादिति’’रिति.

४६८. **त्राते***ति.*

इन्द्रेणात्यन्तं हन्यमानस्य दितिगर्भस्य त्राता रक्षक इत्यर्थः. ‘‘न ममार दितेर्गर्भ’’मित्यादिना.

४६९. **व्रतात्मे***ति.*

व्रतं पुंसवनाख्यं आत्मा स्वरूपं यस्येति, व्रतेन आत्मा अवतारो यस्येति वा, तन्मूले स्पष्टम्.

४७०. **पुंप्रसूतिकृदि***ति.*

उक्तव्रतेन यथोक्त लक्षणस्य पुंसः प्रसूतिं करोतीति तथा.

।। इति षष्ठस्कन्धनामानि ।।

।। अथ सप्तमस्कन्धनामानि ।।

कर्मात्मा वासनात्मा चऊतिलीलापरायणः ।९८।।

४७१. **कर्मात्मे***ति.*

कर्म प्राकृतं तद्रूप इत्यर्थः.

४७२. **वासनात्मे***ति.*

पूर्वोक्तसंसाररूप इत्यर्थः, वस्तेः सर्वं वासयतीति वासनः, सचासावात्मा चेति.

४७३. **ऊतिलीलापरायण** *इति.*

‘ऊतयः कर्मवासना’ इत्युक्तत्वात् कर्मवासनारूपलीलाः परमुत्कृष्टमयनं यस्येति तत्परायण इति वा ।।९८।।

समदैत्यसुरः स्वात्मा वैषम्यज्ञानसंश्रयः ।
देहाद्युपाधिरहितः सर्वज्ञः सर्वहेतुविद् ।।९९।।

४७४. समदैत्यसुर *इति.*

दैत्याश्च सुराश्च दैत्यसुराः, समास्तुल्या दैत्यसुरा यस्येति. तदुक्तं 'समप्रियः सुहृ'दित्यादिना.

४७५. स्वात्मे*ति.*

सर्वेषामपि स्वात्मेत्यर्थः. स्वे भक्तास्त एव तेषु वा आत्मा यस्येति.

४७६. वैषम्यज्ञानसंश्रय *इति.*

देवरक्षणमसुरहननं यत् सर्वसमर्थस्यापि तद्वैषम्यं तादृशज्ञानं ज्ञानहेतुं सम्यग्यथा स्यात्तथा श्रयते, न तु स्वयं विषम इति भावः. 'समोहं सर्वभूते'ष्वित्यादिवचनात्.

अत एव **४७७. देहाद्युपाधिरहित** *इति.*

देहादियुक्तो यउपाधिः अहङ्कारादिः तद्धेतुभूतो वा तद्रहित इति.

४७८. सर्वज्ञ *इति.*

सर्वं जानातीति वा, सर्वो नारदादिर्ज्ञो यस्मादिति वा.

४७९. **सर्वहेतुविदि***ति सर्वैः कामादिभिर्हेतुभूतैर्विद्यते लभ्यते इति तथा, तदुक्तं 'कामाद्द्वेषाद्भ्या' दित्यादिना ।।९९।।*

ब्रह्मवाक्स्थापन परः स्वजन्मावधिकार्यकृत् ।
सदसद्वासनाहेतुस्त्रिसत्यो भक्तमोचकः ।।१००।।

४८०. **ब्रह्मवाक्स्थापनपर** *इति.*

ब्रह्मणां सनकादीनां वाचः, 'पापिष्ठामासुरीं योनि'मित्येवंरूपायाः स्थापने सफलकरणे परः अभियुक्तः, तत्स्थापनमेव परमुत्तमं प्रयोजनं यस्येति वा.

४८१. **स्वजन्मावधिकार्यकृदि***ति.*

स्वस्य जन्म प्राकटयं वराहनृसिंहवामनरामकृष्णादिरूपं तदवधि यत्कार्यं द्वेषबुद्ध्युत्पादनरूपं तत्करोतीति तथा.

४८२. **सदसद्वासनाहेतु***रिति.*

सती चासती च सदसती, ते च अमू वासने चसदसद्वासने ते प्राप्तिहेतू यस्य, तयोर्हेतुरिति वा, भगवद्द्विषयिण्योरुभयोस्तत्प्राप्तिहेतुत्वमुक्तमेव. 'भ्रातर्येवं विनिहित' इत्यादिना.

४८३. **त्रिसत्य** *इति.*

त्रिभिरवतारैः सत्यं ब्रह्मवचनं सत्यकरणं यस्येति, त्रिसत्यमिति पदव्याख्यानोक्तेर्वा, **त्रिसत्य** *इति पाठे षत्वं पौराणिकं ज्ञेयम्.*

४८४. **भक्तमोचक** *इति.*

भक्तयोर्मोचकः वैकुण्ठाधिकारादिति शेषः ॥१००॥

हिरण्यकशिपुद्वेषी प्रविष्टात्माऽतिभीषणः ।
शान्तिज्ञानादिहेतुश्च प्रह्लादोत्पत्तिकारणम् ॥१०१॥

४८५. **हिरण्यकशिपुद्वेषी***ति.*

हिरण्यकशिपुर्द्वेषी यस्मिन्निति.

४८६. **प्रविष्टात्मे***ति.*

हिरण्यकशिपौ द्वेषविषयत्वेन प्रविष्ट आत्मा यस्येति, सर्वान्तर्यामित्वेन वा ‘‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना’’ मिति श्रुतेः.

४८७. **अतिभीषण** *इति.*

अत्यन्तं भीषयति हिरण्यकशिपुं भयं प्रापयति, भ्रातृवधस्मरणादिति तथा.

४८८. **शान्तिज्ञानादिहेतुश्चे***ति.*

शोकशान्त्यर्थं यत् ज्ञानं हिरण्यकशिपूक्तं तत्र हेतुः प्रेरक इत्यर्थः. तदुक्तं 'अम्बाम्ब हे वधू''रित्यादिना.

४८९. **प्रह्लादोत्पत्तिकारण***मिति.*

प्रह्लादः उत्पत्तिकारणमवतारकारणं यस्येति, प्रह्लादस्येति वा ।।१०१।।

दैत्यसिद्धान्तसद्वक्ता तपः सार उदारधीः ।
दैत्यहेतुप्रकटनो भक्तिचिह्नप्रकाशकः ।।१०२।।

४९०. **दैत्यसिद्धान्तसद्वक्ते***ति.*

दैत्यानां सिद्धान्ते सिद्धान्तस्थाने सतः परमशास्त्रस्य भक्तमुखाद्वक्तेति, तदुक्तं ''तत्साधु मन्ये सुरवर्य देहिना'' मित्यादिना.

४९१. **तपःसार** *इति.*

तपो भजनरूपं तदेव सारं यस्येति.

४९२. **उदारधीरि***ति.*

उदारा निर्मला प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति.

४९३. **दैत्यहेतुप्रकटन** *इति.*

दैत्यस्य हेतुं प्रह्लादस्यैवं बुद्धौ परसङ्ग एव हेतुरित्येवंरूपं ज्ञापितवानित्यर्थः.

तदुक्तं 'जहास बुद्धिर्बालाना'मित्यादिना ४९४. **भक्तिचिह्नप्रकाशक** *इति. भक्तेश्चिह्नानि लक्षणानि प्रकाशयतीति तदुक्तं 'परस्वश्चेत्यसद्ग्राह' इत्यादिना ।।१०२।।*

सद्द्वेषहेतुः सद्द्वेषवासनात्मा निरन्तरः ।
नैष्ठुर्यसीमा प्रह्लादवत्सलः सङ्गदोषहा ।।१०३।।

४९५. **सद्द्वेषहेतु***रिति.*

सति प्रह्लादे दैत्यस्य द्वेषं प्रति हेतुः, तत्सम्बन्धादेव तथात्वात्.

४९६. **सद्द्वेषवासनात्मे***ति.*

सद्द्वेष एव वासनामाच्छादनमन्तरायभूतं यस्यात्मनः सतथा.

४९७. **निरन्तर** *इति.*

अन्तरातीत्यन्तरः दैत्येभ्यो निःशेषेण तथा निरन्तर इति.

४९८. **नैष्ठुर्यसीमे***ति.*

नैष्ठुर्यस्य सीमाऽवधिरित्यर्थः. प्रह्लादविषये यातनानामारम्भ एव नप्रकटितवान्, अतस्तथेति भावः.

४९९. **प्रह्लादवत्सल**

तत्र तत्र रक्षाया अपि करणात्, तस्मिन् वत्सलो वात्सल्यवानित्यर्थः.

५००. **सङ्गदोषहे***ति.*

प्रह्लादस्य वचनेन दैत्यसुतानामासुरसङ्गदोषं हतवानित्यर्थः ।।१०३।।

महानुभावः साकारः सर्वाकारः प्रमाणभूः ।
स्तम्भप्रसूतिर्नृहरिर्नृसिंहो भीमविक्रमः ।।१०४।।

५०१. **महानुभाव** *इति.*

महानचिन्त्योऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य, प्रह्लादस्य तद्रूप इत्यर्थः. 'प्रह्लादश्चास्मि दैत्याना'मिति. वाक्यात्. यद्वा. प्रह्लादरक्षाकरणे योऽनुभावः समहान् यस्येति.

५०२. **साकार** *इति.*

आकरणमाकारः आह्वानं तेन सह वर्तत इति, तदुक्तं ''यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्य'' इत्यादिना.

५०३. **सर्वाकार** *इति.*

सर्वः आकारः स्वरूपं यस्येति. सर्वविलक्षणाकार इति वा. अत एवाद्भूतनृकेशरीरूपम्.

५०४. **प्रमाणभूरि***ति.*

प्रह्लादवाक्यस्य प्रमाणाय प्रामाण्याय भवति, स्तम्भाज्जायत इति तथा. अन्यथा, भक्तवात्सल्यं भज्येत, तदुक्तं ''सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषित''मित्यादिना.

५०५. **स्तम्भप्रसूति***रिति.*

स्तम्भात् प्रसूतिः प्राकटयं यस्येति, तदुक्तं ''स सत्वमेवं परित'' इत्यादिना.

५०६. **नृहरि***रिति.*

ना चासौ हरिश्चेति, नृविशिष्टो हरिरिति वा, नृणां भयं हरतीति वा, नृन् हरति संहारकत्वादिति वा.

५०७. **नृसिंह** *इति.*

ना चसिंहश्च तयोः समाहारो ''लिङ्गमशिष्यं लोकप्रमाणत्वा'दिति क्लीबत्वाभावः.

५०८. **भीमविक्रम** *इति.*

भीमो भयानको विक्रमः पादविक्षेपः पराक्रमो वा यस्येति, भीमेषु घौरदैत्येषु वा. तदुक्तं 'तं विक्रमन्त'मित्यादिना ।।१०४।।

विकटास्यो ललजिजह्वो नखशस्त्रो जवोत्कटः ।
हिरण्यकशिपुच्छेदी क्रूरदैत्यनिवारकः ।।१०५।।

५०९. **विकटास्य** *इति.*

विकटं विषममास्यं यस्येति.

५१०. **ललजिजह्व** *इति.*

ललन्ती चलन्ती जिह्वा यस्येति.

५११. **नखशस्त्र** *इति.*

नखान्येव शस्त्रमायुधं यस्येति.

५१२. **जवोत्कट** *इति.*

जवेन युद्धवेगेनोत्कटः असह्य इत्यर्थः.

५१३. **हिरण्यकशिपुच्छेदी***ति.*

हिरण्यकशिपुं छेत्तुं शीलं यस्येति.

५१४. **क्रूरदैत्यनिवारक** *इति.*

तदनुचरेषु ये क्रूरा दैत्यास्तेषां नितरां वारकः हन्तेत्यर्थः ॥१०५॥

सिंहासनस्थः क्रोधात्मा लक्ष्मीभयविवर्धनः ।
ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरपूर्वाचिन्त्यरूपधृक् ॥१०६॥

५१५. **सिंहासनस्थ** *इति.*

सिंहासने नृपासने तिष्ठतीति तथा. तदुक्तं 'ततः सभायामुपविष्ट'मित्यादौ.

५१६. **क्रोधात्मे***ति.*

क्रोधाविष्ट आत्मा स्वरूपं यस्येति तथा.

५१७. **लक्ष्मीभयविवर्धन** *इति.*

लक्ष्म्यां भयस्य विशेषेण वर्धयितेत्यर्थः. 'साक्षाच्छ्रीः प्रेषिते'त्यादौ.

५१८. **ब्रह्माद्यत्यन्तभयभूरि***ति.*

ब्रह्मादीनामत्यन्तभयस्य भूः स्थानमित्यर्थः. तदुक्तं ''एवं सुरादयः सर्वे'' इत्यादिना.

सर्वेषां भयकारणमाह **५१९. अपूर्वाचिन्त्यरूपधृग्**गि*ति. अपूर्वं यत्पूर्वं नजातं अचिन्त्यं मनसा कलयितुमप्यशक्यं यन्नृहरिरूपं तद्धारक इत्यर्थः ।।१०६।।*

भक्तैकशान्तहृदयो भक्तस्तुत्यः स्तुतिप्रियः ।
भक्ताङ्गलेहनोद्धूतक्रोधपुञ्जः प्रशान्तधीः ।।१०७।।

५२०. भक्तैकशान्तहृदय *इति.*

भक्त एवैको भक्तैकः प्रह्लादः, तदर्थं शान्तं क्रोधापेतं हृदयं यस्येति.

५२१. भक्तस्तुत्य *इति.*

भक्तेन प्रह्लादेन स्तुत्यः स्तोतुमर्हः.

५२२. स्तुतिप्रिय *इति.*

भक्तकृता स्तुतिः प्रिया यस्येति.

५२३. भक्ताङ्गलेहनोद्धूतक्रोधपुञ्ज *इति.*

भक्तस्य प्रह्लादस्याङ्गास्वादनेन यउद्भूतः अपगतः क्रोधराशिर्यस्मादिति.

५२४. **प्रशान्तधीरि***ति.*

प्रशान्ता क्रोधरहिता धीर्यस्येति, प्रशान्ता विषयपराङमुखी प्रह्लादस्य धीर्यस्मादिति वा ।।१०७।।

स्मृतिमात्रभयत्राता ब्रह्मबुद्धिप्रदायकः ।
गोरूपधार्यमृतपाः शिवकीर्तिविवर्धनः ।।१०८।।

५२५. **स्मृतिमात्रभयत्राते***ति.*

महासङ्कटे नृसिंहस्मरणमात्रेणैव भयात् त्रायत इति तथा तदुक्तं 'एतद्वपुस्ते भगव'न्नित्यादिना.

५२६. **ब्रह्मबुद्धिप्रदायक** *इति.*

ब्रह्मणे बुद्धिं ''पुनरेवं वरदानं माकार्षी''रित्येवंरूपां प्रकर्षेण ददातीति तथा. तदुक्तं ''मैवं वरो सुराणां न'' इत्यादिना.

५२७. **गोरूपधारी***ति.*

त्रिपुरं दिधक्षोः शम्भोर्जयार्थं गोरूपं धृत्वा विधिं वत्सं कृत्वाऽसुराणाममृतं पीतवानिति तत्सम्बन्धिनामद्वयं **५२८. गोरूपधारीति अमृतपे** *ति. अमृतं*

पीतवानिति.

अत एव **५२९. शिवकीर्तिविवर्धन** *इति.*

शिवस्य त्रिपुरान्तक इत्येवमादिसंज्ञायां हेतुरित्यर्थः ।।१०८।।

धर्मात्मा सर्वकर्मात्मा विशेषात्माश्रमप्रभुः ।
संसारमग्नस्वोद्धर्ता सन्मार्गाखिलतत्त्ववाक् ।।१०९।।

५३०. धर्मात्मे*ति.*

धर्मः साधारणस्तद्रूपः, तदुक्तं 'भगवन् श्रोतुमिच्छामी''त्यादौ.

५३१. सर्वकर्मात्मे*ति.*

सर्वेषां वर्णानां यत्कर्म तत्तद्वर्णधर्मस्तद्रूप इत्यर्थः.

५३२. विशेषात्मे*ति.*

आत्मविशेषो धर्मविशेषः वर्णाश्रमधर्मरूपो यथा ''पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्ये''ति तद्रूप इत्यर्थः.

५३३. आश्रमप्रभु*रिति.*

आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां प्रभुः स्वामी, अत एव व्यासः ''आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत'' इति.

५३४. संसारमग्नस्वोद्धर्ते*ति.*

संसारे ये मग्नाः विषयाकांक्षिणः स्वे भक्तास्तानेतद्धर्मोपदेशेन उद्धर्त्ता उद्धरतीत्यर्थः. तदुक्तं ''गृहस्थ एतां पदवी''मित्यादौ.

५३५. सन्मार्गाखिलतत्त्ववागि*ति.*

सतां मार्गो येषु शास्त्रेषु तानि सन्मार्गाणि तेषु या अखिलास्तत्त्वप्रतिपादिकाः अध्यात्मविद्यारूपा वाचस्तद्रूप इत्यर्थः. 'अध्यात्मविद्या विद्याना''मिति वाक्यात् ॥१०९॥

आचारात्मा सदाचारः,

५३६. आचारात्मे*ति.*

असमन्तात् चारो ज्ञानं सआत्मा यस्येति, पूर्वं प्रत्येकाचारात्मत्वमुक्तमिदानीं समुदिताचाररूपत्वात्.

५३७. **सदाचार** *इति.*

सतां भक्तानामाचारो भक्तिस्तद्रूप इति, सत्सु आचारो ज्ञानं यस्येति वा.

।। इति सप्तमस्कन्धनामानि ।।

।। अथाष्टमस्कन्धनामानि ।।

मन्वन्तरविभावनः ।
स्मृत्याशेषाशुभहरो गजेन्द्रस्मृतिकारणम् ।।११०।।

५३८. **मन्वन्तरविभावन** *इति.*

मन्वन्तरान् स्वायम्भुवादीन् षडतीतान् वैवस्वतादीनष्टानागतान् विशेषेण भावयति, वर्धयति रक्षतीति वा, तानुत्पादयतीति वा, तैर्भाव्यते चिन्त्यत इति, मन्वन्तरैर्विभावयतीति वा, कालं मन्वन्तरं विना मन्वन्तरसम्बन्धिकालेन सर्वान् भावयतीति वा. तदुक्तं ''मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षडि''त्यादिना.

५३९. **स्मृत्याशेषाशुभहर** *इति.*

स्मृत्या स्मरणमात्रेणैव ग्राहग्रस्तस्य गजेन्द्रस्याशुभं दुरितं हृत्वानित्यर्थः. **स्मृत्याशेषे***ति पाठे व्यस्तमेवैकं नाम ज्ञेयम्.*

५४०. **गजेन्द्रस्मृतिकारणमि***ति.*

कष्टं प्राप्तस्य गजेन्द्रस्य शरणगमनरूपोपायस्मृतौ भगवानेव हेतुरित्यर्थः. तदुक्तं ''यः कश्चनेशो बलिनोन्तकोरगा''दित्यादौ ।।११०।।

जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपदः ।
यज्ञो भयान्मनुत्राता विभुर्ब्रह्मव्रताश्रयः ।।१११।।

५४१. जातिस्मरणहेत्वैकपूजाभक्तिस्वरूपद *इति.*

पूर्वजन्मनि इन्द्रद्युम्नामा क्षत्रियोहमासमित्येवंरूपा या स्मृतिः सा जातिस्मरणमुच्यते, तत्र हेतुभूता या एकस्य भगवतः पूजा सा जातिस्मरणहेत्वैव पूजा, तया या सञ्जाता भक्तिः, तयैव स्वरूपं दत्तवानित्यर्थः. तया भक्त्या स्वरूपं गजशरीरं द्यतीति वा, ''प्राप्तो भगवतो रूप''मिति वचनात्.

५४२. यज्ञ *इति.*

ईज्यत इति यज्ञो विष्णुः ''यज्ञो वै विष्णुरि''ति श्रुतेः. आद्यमन्वन्तरे यज्ञरूपो योऽवतीर्णः आकूत्यां रुचेः, तस्येदं नाम ज्ञेयम्. तदुक्तं ''आख्यास्ये भगवान् यज्ञो यच्चकार कुरुद्वहे''त्यादिना.

५४३. भयान्मनुत्राते*ति.*

जग्धुकामयातुधानकृतभयान्मनुं रक्षितवानित्यर्थः.

तदुक्तं ''दृष्टवा सुरा यातुधाना'' इत्यादौ, अत्र कतिपयनाम्नां विपर्यासो ज्ञेयः. द्वितीयमन्वन्तरीयनामनी आह **५४४. विभु***रिति. विभवतीति विभुरीश्वरः, व्यापको वा. तदुक्तं ''तस्यां जज्ञे तत'' इत्यादिना.*

५४५. ब्रह्मव्रताश्रय *इति.*

ब्रह्म वेदस्तदेव व्रतं येषां ते ब्रह्मवता ब्रह्मचारिणस्तैराश्रियते सेव्यत इति तथा. तदुक्तं अष्टाशीतिसहस्राणी''त्यादिना. तृतीयमन्वन्तरीयनामनी आह ।।१११।।

सत्यसेनो दुष्टघाती हरिर्गजविमोचकः ।
वैकुण्ठो लोककर्ता च, अजितोऽमृतकारणम् ।।११२।।

५४६. सत्यसेन *इति.*

सत्याः सत्यपरास्त एव सेना परिकरो यस्येति.

५४७. दुष्टघाती*ति.*

दुष्टान् दुःशीलान् हन्तुं शीलमस्येति तथा.

तदुक्तं ''धर्मस्य सूनृताया''मित्यादिने. चतुर्थमन्वन्तरीयनामनी आह **५४८. हरि***रिति. हरति सकलं दुःखं स्मृतिमात्रेणेति हरि. तदुक्तं महाभारते ''हराम्यघं हि स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्. वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृत'' इति. तदुक्तं 'तत्रा'पीत्यादौ.*

५४९. गजविमोचक *इति.*

ग्राहाद्गजस्य विमुक्तिदातेत्यर्थः. पञ्चममन्वन्तरीयनामनी आह.

५५०. **वैकुण्ठ** *इति.*

विकुण्ठाया अपत्यमिति.

५५१. **लोककर्ता चे***ति.*

लोकस्य वैकुण्ठाख्यस्य कर्ता नियामक इत्यर्थः. तदुक्तं ''पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्ये''त्यादौ.

षष्ठस्य नामनी आह **५५२. अजित** *इति. नकेनापि कथमपि जित इति तथा.*

५५३. **अमृतकारण***मिति.*

अमृतस्य प्राप्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः, अब्धिमथनोपायकरणादिति. तदुक्तं ''तत्रापि देवः सम्भूत्या''मित्यादिना ।।११२।।

सप्तमस्य नामनी आह----

उरुक्रमो भूमिहर्ता सार्वभौमो बलिप्रियः ।
विभुः सर्वहितैकात्मा विष्वक्सेनः शिवप्रियः ।।११३।।

५५४. **उरुक्रम** *इति.*

उरुर्विस्तीर्णश्चरणविक्षेपो यस्येति. ''शन्नो विष्णुरुरुक्रम'' इति वचनात्.

५५५. **भूमिहर्ते***ति.*

बलेः सकाशांदिन्द्रार्थं भूमिं हृतवानित्यर्थः.

अष्टमस्याह **५५६. सार्वभौम** *इति.*

सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः.

५५७. **बलिप्रिय** *इति.*

बलेः प्रियः, सप्रियो यस्येति वा.

यद्वा, **सार्वभौमबलिप्रिय** *इत्येकं नाम ज्ञेयम्. तदुक्तं 'देवगुह्यः सरस्वत्या'मित्यादौ.*

नवमस्याह.

५५८. **विभु***रिति.*

विशेषेण भवति ऐश्वर्ययुक्तो भवतीति विभुः. तदुक्तं 'आयुष्मतोऽम्बुधाराया'मित्यादिना.

दशमस्याह **५५९. सर्वहितैकात्मे***ति.*

सर्वेषां हितरूपे एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चित्तं यस्येति.

५६०. **विष्वक्सेन** *इति.*

विष्वगञ्चन्ति पलायन्ते दैत्यसेना यस्मादिति तथा, विष्वक् सर्वव्यापिनी सेना यस्येति तथा.

५६१. **शिवप्रिय** *इति.*

शिवस्य प्रियः, सख्यकरणात् ।।११३।।

एकादशस्याह----

धर्मसेतुर्लोकधृतिः सुधामान्तरपालकः ।

उपहर्तायोगपतिर्बृहद्भानुः क्रियापतिः ॥११४॥

५६२. **धर्मसेतु***रिति.*

धर्मस्य सेतुर्मर्यादास्थापक इत्यर्थः.

५६३. **लोकधृति***रिति.*

लोकानां त्रयाणां धृतिर्धारणं यस्मिन्निति तथा. तदुक्तं ''आर्यकस्य सुत''इत्यादिना.

द्वादशस्याह **५६४. सुधामान्तरपालक** *इति.*

अन्तरस्य मन्वन्तरस्य पालकः, सुधामा चासावन्तरपालकश्चेति. मन्वन्तरस्य पालकः सुधामाख्यः, तस्य विशेषं नामेदं ज्ञेयम्.

त्रयोदशस्याह **५६५. उपहर्तायोगपति***रिति.*

उपहरति ददाति सुखं सर्वेभ्य इत्युपहर्तेति, सचासौ योगपतिश्चेति. सविशेषणं समस्तमेवैकं नाम, यथा शान्तिपर्वणि 'संङ्कर्षणोऽच्युत'इत्येकं नाम.

चतुर्दशस्याह **५६६. बृहद्भानुरि***ति.*

बृहन्तो भानवः किरणा यस्येति, 'अहमग्निरहं हुत'मित्यादिवाक्यात्.

५६७. **क्रियापति***रिति.*

यज्ञक्रियायाः पतिः रक्षकः, प्रवर्तकत्वात्, तदुक्तं ''सत्रायणस्य तनय' इत्यादिना ।।११४।।

चतुर्दशप्रमाणात्मा धर्मो मन्वादिबोधकः ।
लक्ष्मीभोगैकनिलयो देवमन्त्रप्रदायकः ।।११५।।

५६८. **चतुर्दशप्रमाणात्मे***ति.*

चतुर्दशमनवः प्रमाणप्रवर्तकाः आत्मनः अवतारा यस्येति, अत्र प्रमाणं स्मृतिरेव.

५६९. **धर्म** *इति.*

तत्तन्मनुप्रणीतधर्मरूप इत्यर्थः.

५७०. **मन्वादिबोधक** *इति.*

मन्वादीन् स्वमाहात्म्यं बोधयतीति तेषां माहात्म्यबोधक इति वा. तदुक्तं 'चतुर्दशमनूना'मित्यादौ.

५७१. लक्ष्मीभोगैकनिलय *इति.*

लक्ष्म्याः स्वर्गसम्बन्धिन्या योगोऽनुभवस्तस्यैकनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः.

५७२. देवमन्त्रप्रदायक *इति.*

देवेभ्यो मन्त्रस्यामृतोत्पादनयत्नरूपस्य प्रकर्षेण दायकः. तदुक्तं 'हत ब्रह्म'न्नित्यादौ ॥११५॥

दैत्यव्यामोहकः साक्षाद्गरुडस्कन्धसंश्रयः ।
लीलामन्दरधारी चदैत्यवासुकिपूजितः ॥११६॥

५७३. दैत्यव्यामोहक *इति.*

दैत्यानां देवैः सह सन्धिकरणद्वारा विशेषतः समन्तान्मोहकः वैचित्यकर्तेत्यर्थः.

५७४. साक्षाद्गरुडस्कन्धसंश्रय *इति.*

साक्षादव्यवहितो यो गरुडः, 'वैनतेयश्च पक्षिणा'मिति वाक्यात्, स्वरूपभूतस्य तस्य स्कन्धे संश्रयः स्थितिर्यस्येति, गरुद्भिः पक्षैरुत्पतत इति. तदुक्तं ''गिरिं चारोप्य गरुडे''त्यादिना.

५७५. **लीलामन्दरधारी चे***ति.*

लीलयाऽनायासेनैव मन्दरपर्वतं धर्तुं शीलमस्येति तथा.

५७६. **दैत्यवासुकिपूजित** *इति.*

दैत्यार्थं दैत्यसामर्थ्यहननार्थं विषफूत्कारेण वासुकिः फलदानेन पूजितः सत्कृतो येनेति; तदुक्तं ''ते नागराजमामन्त्रये''त्यादिना ।।११६।।

समूद्रोन्मथनायत्तोऽविघ्नकर्ता स्ववाक्यकृत् ।
आदिकूर्मः पवित्रात्मा मन्दराघर्षणोत्सुकः ।।११७।।

५७७. **समुद्रोन्मथनायत्त** *इति.*

समुद्रस्योन्मथनाय आयत्तः उद्यतः.

५७८. **अविघ्नकर्ते***ति.*

अविघ्नस्य विघ्नाभावस्य कर्तेति. तदुक्तं ''विलोक्य विघ्नस्ये''त्यादौ.

५७९. **स्ववाक्यकृद**िति.

विघ्नाभावसम्पादनेन स्ववाक्यं यथार्थं कृतवानित्यर्थः.

५८०. **आदिकूर्म** *इति.*

आदित्वं देशापेक्षया ज्ञेयम्. कूर्मस्य सर्वाधारत्वादत्रादित्वं, आदिश्चासौ कूर्मश्चेति, कुं पृथ्वीं रमयतीति कूर्मः, पृषोदरादित्वात् साधुः.

५८१. **पवित्रात्मे**ति.

पवित्रो मेध्यो आत्मा देहो यस्येति, ''मेध्यो वा एष पशूनां यत्कूर्म'' इति श्रुतेः.

५८२. **मन्दराघर्षणोत्सुक** *इति.*

मन्दरकृतं यत् आ ईषत् घर्षणं समन्ताद्वा कण्डूयनं ''मेनेङ्गकण्डूयन''मिति वाक्यात्, तत्रोत्सुकः सोत्साहः ।।११७।।

श्वासैजदब्धिवार्वीचिः कल्पान्तावधिकार्यकृत् ।
चतुर्दशमहारत्नौ लक्ष्मीसौभाग्यवर्धनः ।।११८।।

५८३. **श्वासैजदब्धिवार्वीचि**रिति.

श्वासनैजदब्धिवार्षु कम्पमानसमुद्रजलेषु वीचयस्तरङ्गा यस्मादिति.

५८४. **कल्पान्तावधिकार्यकृ***दिति.*

कल्पस्यान्तः अवधिः समाप्तिर्यथास्यात्तथा कार्यं मन्दरधारणरूपं करोतीति तथा.

५८५. **चतुर्दशमहारत्न***मिति.*

चतुर्दश संख्याकानि महान्ति रत्नानि जातानि यस्मादिति, यस्मै वा, तानि विद्यन्ते यस्येति वा. चतुर्दशस्वपि लक्ष्म्यादीनि महारत्नानि यस्येति वा. सर्वं मूले स्पष्टम्.

५८६. **लक्ष्मीसौभाग्यवर्धन** *इति.*

लक्ष्म्याः सौभाग्यं सौन्दर्यादीनि वर्धयतीति तथा, लक्ष्म्यां वा, तदर्थं स्वस्मिन् वर्धयतीति वा. तदुक्तं 'ततश्चाविरभू'दित्यादिना ।।११८।।

धन्वन्तरिः सुधाहस्तो यज्ञभोक्तार्तिनाशनः ।
आयुर्वेदप्रणेता चदेवदैत्याखिलार्चितः ।।११९।।

५८७. **धन्वन्तरि***रिति.*

धन्वनि मरुस्थानीये रोगे तरिर्नौकेत्यर्थः.

५८८. **सुधाहस्त** *इति.*

सुधा अमृतं हस्ते यस्येति, अमृतपूर्णकलशहस्तत्वात्.

५८९. **यज्ञभोक्ते***ति.*

यज्ञस्य भोक्ता, यज्ञे स्वीयभागस्य भोक्ता वा, यज्ञे भागस्वीकारात्.

५९०. **आर्तिनाशन** *इति.*

आर्तेः रोगजनितचिन्तायाः पीडाया वा नाशनः तन्नाशोपायकरणात्.

तदेवाह **५९१. आयुर्वेदप्रणेता चे***ति.*

आयुर्वृद्धिकारकस्य वेदस्य ऋग्वेदोपवेदकस्य प्रवर्तक इत्यर्थः.

५९२. **देवदैत्याखिलार्चित** *इति.*

दैवाश्च दैत्याश्च ते अखिलाश्च तैरमृतार्थमारोग्यार्थं वा पूजितः सत्कृतः ॥११९॥

बुद्धिव्यामोहको देवकार्यसाधनतत्परः ।
स्त्रीरूपो मायया वक्ता दैत्यान्तःकरणप्रियः ॥१२०॥

५९३. **बुद्धिव्यामोहक** *इति.*

दैत्यानामिति शेषः.

५९४. **देवकार्यसाधनतत्पर** *इति.*

देवकार्यस्यामृतपानरूपस्य साधने सम्पादने तत्परः सावधान इत्यर्थः. तदेवाग्रिमनामभिः प्रपञ्च्यते.

५९५. **स्त्रीरूप** *इति.*

दैत्यव्यामोहनार्थं स्त्रीरूप इत्यर्थः.

५९६. **मायया वक्ते***ति.*

मायारूपेण स्त्रीरूपेण दैत्यान् प्रति वक्तीति तथा, मायैवान्यथा वदति, नतु स्वयम्.

५९७. **दैत्यान्तःकरणप्रिय** *इति.*

यतो मायारूपेणोक्तत्वात्, अत एव दैत्यानां मनसि प्रियत्वेन भातः, अन्तर्दैत्यानां भगवान् प्रियो नभवत्येव स्वभावतः ॥१२०॥

पायितामृतदेवांशो युद्धहेतुस्मृतिप्रदः ।
सुमालिमालिवधकृन्माल्यवत्प्राणहारकः ॥१२१॥

५९८. **पायितामृतदेवांश** *इति.*

देवेभ्यः पायितः अमृतरूपदेवांशो येनेति.

५९९. **युद्धेहेतुस्मृतिप्रद** *इति.*

युद्धं प्रति हेतुभूता या स्मृतिः पूर्वं स्त्रीरूपेण वञ्चिता मोहिता जाताः, पश्चात्तदपगमे सति वयं वञ्चिता इति तेषां स्मृतिर्जाता सैव युद्धहेतुस्तां प्रकर्षेण ददातीति तथा.

६००. **सुमालिमालिवधकृद्***इति.*

सुमालिमालिनोर्वधं करोतीति तथा.

६०१. माल्यवत्प्राणहारक *इति.*

तद्भ्रातुर्माल्यवतः प्राणान् हरतीति तथा ।।१२१।।

कालनेमिशिरश्छेदी दैत्ययज्ञविनाशकः ।
इन्द्रसामर्थ्यदाता चदैत्यशेषस्थितिप्रियः ।।१२२।।

६०२. कालनेमिशिरश्छेदी*ति.*

कालनेमेः शिरः छेत्तुं शीलमस्येति तथा. अग्रे कंसदशायां तथा करिष्यमाणत्वाच्छीलत्वम्.

६०३. दैत्ययज्ञविनाशक *इति.*

वामनगमनात् पूर्वं केवलं दैत्ययज्ञ एवासीत्, पश्चात् साक्षाद्भगवत्प्रवेशात् यज्ञस्य सात्विकत्वं दैवत्वं जातं, अतो दैत्यसम्बन्धियज्ञस्य विशेषतो नाशकः. अत एवाचार्येण निषिद्धोपि बलिर्नान्यथाऽकरोदिति.

६०४. इन्द्रसामर्थ्यदाता चे*ति.*

इन्द्राय दैत्यजये सामर्थ्यं दत्तवानित्यर्थः.

६०५. **दैत्यशेषस्थितिप्रिय** *इति.*

दैत्यानां शेषाः वधादुर्वरितास्तेषां स्थितिः प्रिया यस्येति. तदुक्तं ‘‘ब्राह्मणा प्रेषितो देवा’’नित्यादिना ।।१२२।।

शिवव्यामोहको मायी भृगुमन्त्रस्वशक्तिदः ।
बलिजीवनकर्ता चस्वर्गहेतुर्व्रतार्चितः ।।१२३।।

६०६. **शिवव्यामोहक** *इति.*

स्त्रीरूपेण शिवस्य व्यामोहकः विशेषेण समन्तान्मोहकर्तेत्यर्थः.

६०७. **मायी***ति.*

मायारूपा दासी विद्यते यस्येति. व्रीह्यादित्वादिनिः.

६०८. **भृगुमन्त्रस्वशक्तिद** *इति.*

भृगुणां भृगुवंशोत्पन्नानां मन्त्रेषु जीवितकारकेषु स्वशक्तिं वैष्णवीं स्थापितवानित्यर्थः. अत एवैतज्जन्मना वैष्णव एव जात इति.

शक्तिमेवाह **६०९. बलिजीवनकर्ता च.**

बलेर्जीवनस्य कर्ता, तदुक्तं ''पराजिता श्री''रित्यादौ.

६१०. **स्वर्गहेतु***रिति.*

इन्द्रस्य स्वर्गप्राप्तौ कारणमित्यर्थः.

६११. **व्रतार्चित** *इति.*

अदित्या कश्यपोक्तपयोव्रतेनार्चित आराधितः. तदुक्तं 'फाल्गुनस्यामल' इत्यादौ ।।१२३।।

अदित्यानन्दकर्ता चकश्यपादितिसम्भवः ।
उपेन्द्र इन्द्रावरजो वामनब्रह्मरूपधृक् ।।१२४।।

६१२. **आदित्यानन्दकर्ता चे***ति.*

स्वयं पुत्रो भूत्वा अदितेः कश्यपपत्न्याः आनन्दस्य कर्तेति.

६१३. **कश्यपादितिसम्भव** *इति.*

कश्यपश्चादितिश्च ताभ्यां निमित्तभूताभ्यां सम्भवः प्राकटयं यस्येति.

६१४. **उपेन्द्र** *इति.*

इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वादुपेन्द्रः. यद्वा. उपरिइन्द्रः उपेन्द्रः, तदुक्तं हरिवंशे ''ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः. उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवता'' इति. उपसमीपेऽनुचरत्वेनेन्द्रो यस्येति वा.

६१५. **इन्द्रावरज** *इति.*

इन्द्रस्यावरे जातः इन्द्रावरजः.

६१६. **वामनब्रह्मरूपधृगि***ति.*

वामनरूपमेव यत् ब्रह्म तद्रूपं धारयतीति तथा, नतु प्राकृतत्वं तदुक्तं 'यत्तद्वपु'रित्यादौ ।।१२४।।

ब्रह्मादिसेवितवपुर्यज्ञपावनतत्परः ।
याञ्चोपदेशकर्ता चज्ञापिताशेषसंस्थितिः ।।१२५।।

६१७. **ब्रह्मादिसेवितवपु***रिति.*

ब्रह्मादिभिः सेवितमाश्रितं वपुर्यस्येति, इदं सर्वमन्यच्च वामनपुराणे स्पष्टम्.

६१८. **यज्ञपावनतत्पर** *इति.*

बलियज्ञस्य पावनाय पवित्रीकरणाय तत्पर उद्युक्तः. यद्वा. यज्ञे यो बलिस्तस्यावने रक्षणे तत्पर इति. यद्वा, यज्ञपावनाद्धेतोस्तं बलिमनुग्रहेण प्रियार्थं पूरयतीति.

६१९. **याञ्चोपदेशकर्ता चे***ति.*

याञ्चया याचनरूपेण स्वर्गस्यार्पणरूपोपदेशस्य कर्ता कारक इत्यर्थः. प्रह्लादः पूर्वं निवेदितवान्, अतः सत्याद्बलिसम्बन्ध्यपि सर्वं स्वीकृतवानिति भावः.

६२०. **ज्ञापिताशेषसंस्थिति***रिति.*

स्वप्राकटयेन ज्ञापिता अशेषाणां कर्मणां संस्थितिः समाप्तिर्येनेति, नहि फलप्राप्त्यनन्तरं कश्चन साधने प्रवर्तत इति ।।१२५।।

सत्यार्थप्रेरकः सर्वहर्ता गर्वविनाशकः ।
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा विश्वमूर्तिः पृथुश्रवाः ।।१२६।।

६२१. **सत्यार्थप्रेरक** *इति.*

सत्यस्यावितथस्यार्थस्य सङ्कल्परूपस्य प्रेरणकर्तेत्यर्थः. यतो निवारितोपि पुनः सङ्कल्पितवानेव.

६२२. **सर्वहर्ते***ति.*

पदत्रयव्याजेन सर्वत्रैलोक्यमपि हृतवानित्यर्थः.

६२३. **गर्वविनाशक** *इति.*

सर्वेश्वरोऽपि मां भुवं भिक्ष्यत इत्येवंरूपस्य गर्वस्य विनाशक इत्यर्थः.

६२४. **त्रिविक्रम** *इति.*

त्रयो विक्रमाः पादविक्षेपाः यस्येति. ''इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पद''मित्यादिमन्त्रवर्णात्.

६२५. **त्रिलोकात्मे***ति.*

त्रीन् लोकानतति व्याप्नोतीत्युरुणेति त्रिलोकात्मा, ''यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षिपन्ति भुवनानिविश्वे''ति श्रुतेः. अन्तर्यामित्वेन वा.

६२६. **विश्वमूर्ति***रिति.*

विश्वं मूर्तिर्यस्य, विश्वस्मिन्निति, वा. ''पुरुष एवेदं सर्वं''मिति श्रुतेः.

६२७. **पृथुश्रवा** *इति.*

पृथु विस्तीर्णं श्रवः कीर्तिर्यस्येति, उरुगायस्य विष्णो''रिति श्रुतेः ।।१२६।।

पाशबद्धबलिः सर्वदैत्यपक्षोपमर्दकः ।
सुतलस्थापितबलिः स्वर्गाधिकसुखप्रदः ।।१२७।।

६२८. **पाशबद्धबलिरि***ति.*

पाशैर्वारुणैर्बद्धो बलिर्येनेति.

६२९. **सर्वदैत्यपक्षोपमर्दक** *इति.*

सर्वेषां दैत्यपक्षाणां तत्पक्षीयाणामुपमर्दको नाशक इत्यर्थः. तदुक्तं 'इत्यायुधानि जगृहु'रित्यादिना.

६३०. **सुतलस्थापितबलि***रिति.*

सुतलाख्ये तृतीयविवरे स्थापितो बलिर्येन, तदुक्तं 'तावत्सुतलमध्यास्ता'मित्यादिना **६३१. स्वर्गाधिकसुखप्रद** *इति. तत्रैव स्वर्गादप्यधिकं सुखं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्य''मित्यादिना ।।१२७।।*

कर्मसम्पूर्तिकर्ता चस्वर्गसंस्थापितामरः ।
ज्ञातत्रिविधधर्मात्मा महामीनोऽब्धिसंश्रयः ।।१२८।।

६३२. कर्मसम्पूर्तिकर्ता चे*ति.*

पूर्वमुपक्रान्तस्य कर्मणः सम्यक् पूर्तिं करोति, स्वसान्निध्येन यथोक्तादप्यधिकं फलं करोतीत्यर्थः. तदुक्तं 'कुतस्तत्कर्मवैषम्य'मित्यादिना.

६३३. स्वर्गसंस्थापितामर *इति.*

स्वर्गेषु तत्तदधिष्ठितेषु पुनः संस्थापिता अमरा देवा येन.

६३४. ज्ञातत्रिविधधर्मात्मे*ति.*

उपास्यत्वेन ज्ञातः सात्विकादिभिस्त्रिविधैर्धर्मैरात्मा यस्येति. 'येप्यन्यदेवताभक्ता' इति वाक्यात्.

६३५. महामीन *इति.*

महांश्चासौ मीनश्चेति, महत्त्वमलौकिकत्वेन, मीयते हिंस्यते सर्वैरिति मीनः ‘तमशयद्धियावध्यायु’रिति श्रुतेः.

६३६. **अब्धिसंश्रय** *इति.*

आपो धीयन्तेस्मिन्निति अब्धिः समुद्रः प्रलयकालीनः ससंश्रयः संस्थानं यस्येति, तदुक्तं ‘आसीदतीतकल्पान्त’ इत्यादिना ।।१२८।।

सत्यव्रतप्रियो गोप्ता मत्स्यमूर्तिधृतश्रुतिः ।
श्रृङ्गबद्धधृतक्षोणिः सर्वार्थज्ञापको गुरुः ।।१२९।।

६३७. **सत्यव्रतप्रिय** *इति.*

सत्यं व्रतं यस्येति तथा, सत्यव्रतऋषिस्तस्य प्रियः, तदर्थं प्रकटितत्वात्, सप्रियो यस्येति वा.

६३८. **गोप्ते***ति.*

जवेनाल्पव्यमानं सत्यव्रतं सत्यऋषिसहितं रक्षितवानित्यर्थः. “अहं त्वामृषिभिः सार्ध”मित्यादिना.

६३९. **मत्स्यमूर्तिधृतश्रुति***रिति.*

मत्स्यमूर्त्या मत्स्यरूपेण धृताः हयग्रीवासुरवधपूर्वकमानीय स्ववशे स्थापिताः श्रुतयो येन, **'मत्स्यमूर्त्युद्धृतश्रुति'** *रित्यपि पाठान्तरं ज्ञेयम्. अर्थः स्पष्ट एव.*

६४०. **श्रृङ्गबद्धधृतक्षोणिरि***ति.*

श्रृङ्गबद्धया नावा धृता मज्जनादुद्धृता स्तम्भिता वा क्षोणी पृथ्वी येन, तदुक्तं 'दोधूयमाना'मित्यादिना.

६४१. **सर्वार्थज्ञापक** *इति.*

सर्वानर्थान् धर्मादिपुमर्थान् मत्स्यपुराणकथनेन सत्यव्रताय ज्ञापयतीति तथा. तदुक्तं 'पुराणसंहिता'मित्यादौ.

अत एव, **६४२. गुरु***रिति. गृह्णाति उपदिशति तत्त्वमिति गुरुः ॥१२९॥*

॥ इत्यष्टमस्कन्धनामानि ॥

।। अथ नवमस्कन्धनामानि ।।

ईशसेवकलीलात्मा सूर्यवंशप्रवर्तकः ।
सोमवंशोद्भवकरो मनुपुत्रगतिप्रद ।।१३०।।

६४३. **ईशसेवकलीलात्मे***ति.*

ईशः प्रभुः, सेवको भक्तः, उभयसम्बन्धिनी या लीला सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धरूपा तद्रूप इत्यर्थः. तत्र आत्मा चित्तं यस्येति वा.

६४४. **सूर्यवंशप्रवर्तक** *इति.*

सूर्यसम्बन्धिवंशस्यापत्यपरम्परायाः प्रवर्तकः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. प्रकर्षेण वर्तकः निर्वाहक उत्पादकः स्थापको वा. तदुक्तं 'परावरेषां भूताना''मित्यादौ.

६४५. **सोमवंशोद्भवकर** *इति.*

सोमाद्यो वंशः पुरूरवसमारभ्य तस्योद्भवमुत्पत्तिस्थानं इलां कृतवानित्यर्थः. सोमवंशार्थमेव होतारं हरिः प्रेरितवानिति भावः.

६४६. **मनुपुत्रगतिप्रद** *इति.*

पृषध्राख्याय मनुपुत्राय गतिं सद्गतिं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ॥१३०॥

अम्बरीषप्रियः साधुर्दुर्वासागर्वनाशकः ।
ब्रह्मशापोपसंहर्ता भक्तकीर्तिविवर्धनः ॥१३१॥

६४७. **अम्बरीषप्रिय** *इति.*

अम्बरीषः प्रियो यस्य, तस्य प्रियो वा.

६४८. **साधु***रिति.*

साधयति भक्तकार्यं सर्वप्रकारेणेति साधुः, तदुक्तं 'तस्मा अदाद्धरिश्चक्र'मित्यादिना.

६४९. **दुर्वासागर्वनाशक** *इति.*

तपोगर्वेण नियमभङ्गार्थं प्रवृत्तस्य दुर्वाससो गर्वस्य नाशकः नाशकर्तेत्यर्थः, तत्सर्वं मूले स्पष्टम्.

६५०. **ब्रह्मशापोपसंहर्ते***ति.*

ब्रह्मणो दुर्वाससः शापस्य अम्बरीषं प्रति अत्याक्रोशस्य उप समीपे तत्कालमेव चक्रेण संहारक इत्यर्थः.

६५१. **भक्तकीर्तिविवर्धन** *इति.*

भक्तस्य राज्ञः कीर्तिः भागवतेष्वेतत्सदृशः कोऽपि नास्तीत्येवंरूपाया विशेषेण वर्धनः ।।१३१।।

इक्ष्वाकुवंशजनकः सगराद्यखिलार्थदः ।
भगीरथमहायत्नो गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कजः ।।१३२।।

६५२. **इक्ष्वाकुवंशजनके***ति.*

मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्येक्ष्वाकोर्वंशस्य स्वप्राकटयार्थं जनक उत्पादकः इक्ष्वाकुवंशस्य जनकः, अस्य रघुवंशस्य स्वीयत्वादिति भावः **६५३. सगराद्यखिलार्थद** *इति. सगरादिभ्योऽखिलार्थान् और्वोपदेशद्वारा दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'राज्यमंशुमति न्यस्ये'त्यादिना.*

६५४. **भगीरथमहायत्न** *इति.*

भगीरथस्य गङ्गानयनार्थं यो महान् यत्नस्तद्रूप इत्यर्थः, यस्मादिति वा, अत एवास्य प्रयत्नः सफलः पितृपितामहयोरफलः.

६५५. **गङ्गाधौताङ्घ्रिपङ्कज** *इति.*

गङ्गया धौते क्षालिते चरणकमले यस्येति, गङ्गा धौताङ्घ्रिपङ्कजाद्यस्येति वा ।।१३२।।

ब्रह्मस्वामी शिवस्वामी सगरात्मजमुक्तिदः ।
खटवाङ्गमोक्षहेतुश्च रघुवंशविवर्धनः ।।१३३।।

६५६. **ब्रह्मस्वामी***ति.*

ब्रह्मणो ब्रह्मर्षीणां वा स्वामी प्रभुः.

६५७. **शिवस्वामी***ति.*

शिवस्य निर्मलस्य स्वामी उपास्यः, अत एव चरणकमलजलं मस्तके धृतवानिति.

६५८. **सगरात्मजमुक्तिद** *इति.*

षष्टिसहस्रेभ्यः सगरपुत्रेभ्यो गङ्गारूपेण मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः. 'स्रोतसामस्मि जाह्नवी'ति वाक्यात्.

६५९. **खटवाङ्गमोक्षहेतुश्चे***ति.*

खटवाङ्गस्य राज्ञो मोक्षं प्रति हेतुः, यतः देवैर्धरार्थं प्रलोभितोऽपि नवृत्तवानिति भावः, तदुक्तं 'यो देवैरर्थित' इत्यादिना.

६६०. **रघुवंशविवर्धन** *इति.*

रघोर्वंशस्य शौर्यैश्वर्यधर्मादिभिरन्यापेक्षया विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः, अत एव सर्वोत्तमत्वात् स्वयं तत्र पुरुषोत्तम एव प्रकटितो नत्वेकदेशेनेति, ''तस्यापि भगवानेष साक्षात् ब्रह्ममयो हरि''रित्यादिना. अत्र कतिपयनाम्नां पुराणान्तरीयत्वं ज्ञेयम् ॥१३३॥

रघुनाथो रामचन्द्रो रामभद्रो रघुप्रियः ।
अनन्तकीर्ति पुण्यात्मा पुण्यश्लोकैकभास्करः ॥१३४॥

६६१. **रघुनाथ** *इति.*

रघूणां नाथः ईश्वरो रघुनाथः. नाथृ नाधृ याञ्चोपतापैश्यर्याशीःष्विति धातुपाठात्, रघवो नाथाः प्राप्तैश्वर्या यस्मादिति वा.

६६२. **रामचन्द्र** *इति.*

रमन्ते स्वरूपानन्देन क्रीडन्त्यस्मिन्निति रामः परं ब्रह्म, तदुक्तं रामोपनिषदि ''रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि'इति. रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयत इति. स सर्वाह्लादकत्वात् चन्द्र इत्युच्यते. रामश्चासौ चन्द्रश्चेति, यद्वा, अयं तु नक्षत्रेशःसकलङ्कः चन्द्रस्तथा नआनन्दकरः, भगवांस्तु रामपदार्थयोगान्निष्कलङ्क इति भावः. परमाह्लादकत्वादेव श्रीमहादेवेनोक्तं ''रकारादीनि नामानि श्रृण्वतो मम पार्वति. मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कये''ति.

६६३. **रामभद्र** *इति.*

राम एव भद्रः मङ्गलरूपः, अत एव तदभिज्ञा आहुः 'कल्याणानां निधान'मिति. भद्रमस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अच्प्रत्ययान्तत्वात् पुंल्लिङ्गत्वम्.

६६४. **रघुप्रिय** *इति.*

रघूणां प्रियः, ते प्रिया यस्येति वा.

६६५. **अनन्तकीर्ति***रिति.*

नास्त्यन्तो देशतः कालतश्च यस्यास्तादृशी कीर्तिर्यस्येति, कीर्तिप्रतापस्वरूपं यादृशं तादृशं हनुमद्वाल्मीकिप्रभृतिभिर्बहुधोक्तम्.

६६६. **पुण्यात्मे***ति.*

पुण्याः कृतपुण्यपुञ्जास्तेषु आत्मा ध्येयस्वरूपं यस्येति, अत एवोक्तं पुराणान्तरे ''रामं दूर्वा दलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससं. ये स्मरन्ति नरा नित्यं न ते संसारिणो भुवि''. अन्यदप्युक्तं ''ध्यायेदाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं. पीतं वासो वसानं नवकमलदलस्पर्धिनेत्रं प्रसन्नम्. वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभम्. नानालङ्कारदीप्तं दधत पुरुजटामण्डलं रामभद्रम्. वामे कोदण्डदण्डं निजकरकमले दक्षिणे बाणमेकं. पश्चाद्भागे चनित्यं दधतमभिमतं साषितूणीरभारम्. वामेवामे वसदभ्यां सहमिलिततनुं जानकी लक्ष्मणाभ्यां. श्यामं रामं भजेहं प्रणतजनमनःखेदविच्छेददक्षम्''.

६६७. **पुण्यश्लोकैकभास्कर** *इति.*

पुण्यश्चासौ श्लोकश्चेति, श्लोकः कीर्तिः स चासावेकश्च पुण्यश्लोकैकः, तेनैव सर्वत्र भास्करः प्रकाशक इत्यर्थः. स्वरूपस्यायोध्यास्थलेऽपित कीर्तेरतिशुभ्रत्वात् तयैव प्रकाशितस्वरूप इत्यर्थः. यद्वा. पुण्यश्लोकाः सन्तः तेष्वेकभाः अद्वैतप्रकाशस्तत्कर इत्यर्थः. अत एवागस्त्यसंहितायाम् ''रामादन्यन्न विद्यत'' इति ।।१३४।।

कोशलेन्द्रः प्रमाणात्मा सेव्यो दशरथात्मजः ।
लक्ष्मणो भरतश्चैव शत्रुघ्नो व्यूहविग्रहः ।।१३५।।

६६८. **कोशलेन्द्र** *इति.*

कोशलानामुत्तरकोशलामिन्द्रः ईश्वरः, सर्वेश्वरत्वेपि तेषां मातृपक्षत्वाद्विशेषोक्तिः.

६६९. **प्रमाणात्मे***ति.*

प्रमाणं वेदस्तत्र आत्मा चित्तं यस्येति, वेदमार्गाविरोधेन कार्यकारणात् क्वचिदन्यथापि ऐश्वर्यवशात्. यद्वा. प्रमाणानां श्रुत्यादीनामात्मा तत्प्रतिपाद्यसारभूत इत्यर्थः. प्रमारूप इति वा.

६७०. **सेव्य** *इति.*

सेवितुं योग्यः सेव्यः, सेवा भक्तिमार्गीयं भजनमेव. अत एव, यदि प्रमाणानुसारित्वमेव स्यात् तदा सेव्य इति न ब्रूयुराचार्याः, किन्तु पुज्य आराध्य इत्यादि. नहि प्रमाणानुसारिण्यविच्छिन्नसेवा सम्भवति अतः प्रमेयरूपमेवेति पदार्थः. अत एव, स्वनीतगर्दभश्वादिरिति नाम सिद्धम्, नहीदृशं सामर्थ्यं प्रमाणानुसारी भवति.

६७१. **दशरथात्मज** *इति.*

दशरथस्यात्मजः. न हि प्रमाणबलेनैव ईश्वरः कस्याप्यात्मजो भवितुमर्हति, प्रमाणोच्छेदापत्तेः. अतः प्रमेयबलादेवेति इति ज्ञेयम्.

६७२. **लक्ष्मण** *इति.*

लक्ष्म पापं नयत्यपनयतीति लक्ष्मणः सङ्कर्षणस्तद्रूप इत्यर्थः.

६७३. **भरत** *इति.*

भरणं भरः पोषणं तेन त्रायते रक्षति प्रजामिति भरतः, पृषोदरादिः. भरं युद्धं तनोतीति वा.

६७४. **शत्रुघ्न** *इति.*

शत्रुं हन्तीति तच्छीलः शत्रुघ्नः.

६७५. **व्यूहविग्रह** *इति.*

व्यूहा वासुदेवादयश्चत्वारो विग्रहास्तत्कार्यार्थं देहा यस्येति. तदाहुर्व्यासाः ''ब्रूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः. सृष्टयादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दन''

इति. मूलेपि ''रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता इति संज्ञये''त्यादिना ।।१३५।।

विश्वामित्रप्रियो दान्तस्ताडकावधमोक्षदः ।
वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीचश्च सुबाहुहा ।।१३६।।

६७६. **विश्वामित्रप्रिय** *इति.*

विश्वामित्रऋषिः प्रियो यस्य, तस्य वा प्रियः, तस्य प्रियं यज्ञे रक्षोवधादिकं यस्मादिति, विश्वामित्रान्निमित्तभूतात् प्रियं सीतास्वयंवररूपं यस्येति वा.

६७७. . **दान्त** *इति.*

दमयति राक्षसानिति दान्तः.

६७८. **ताडकावधमोक्षद** *इति.*

ताडकाख्यायै राक्षस्यै निःसाधनं वधेनैव मोक्षं दत्तवानित्यर्थः.

६७९. **वायव्यास्त्राब्धिनिक्षिप्तमारीच** *इति.*

वायुदैवत्येनास्त्रेणाब्धौ सागरे निक्षिप्तो मारीचो येनेति, तथा चेदं चान्यदपि सर्वं रामायणे स्पष्टम्.

६८०. **सुबाहुहे***ति.*

तत्प्रसङ्गेनैव सुबाहुनामानमपि राक्षसं हतवानित्यर्थः ।।१३६।।

वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सवः ।
सीतापतिर्भृगुपतिगर्वपर्वतनाशकः ।।१३७।।

६८१. **वृषध्वजधनुर्भङ्गप्राप्तसीतामहोत्सव** *इति.*

जनकगृहे पणीकृतरुद्रधनुर्भङ्गेन प्राप्तो लब्धः सीतासम्बन्धी महोत्सव आनन्दो येनेति, धनुर्भङ्गाद्यज्जातं तदाहुः **६८२. सीतापति***रिति. सीतायाः पतिः स्वामी.*

६८३. **भृगुपतिगर्वपर्वतनाशक** *इति.*

भृगूणां पतिः भृगुपतिः परशुरामः, तस्यैकविंशतिकृत्वः क्षत्रक्षयकरणेन गर्वितस्य, सीतया सह गृहं गच्छतो भगवतो मार्गमवरुन्ध्यावद्यं स्वबलं नोदनाय सर्वदा गर्वपर्वतो गर्वराशिरासीत्, तं धनुराकर्षणेन नाशक इत्यर्थः ।।१३७।।

अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवान् ।
कैकेयीवाक्यकर्ता चपितृवाक्यपरिपालकः ।।१३८।।

६८४. अयोध्यास्थमहाभोगयुक्तलक्ष्मीविनोदवानि*ति.*

अयोध्याराजधानी तत्स्थो यो भोगः महाराजोपचारस्तत्सहभूतो यो लक्ष्म्याः सीताया विनोदः क्रीडा तद्वानित्यर्थः.

६८५. कैकेयीवाक्यकर्ता चे*ति.*

ताभिर्यदुक्तं तत्कर्तेत्यर्थः.

तदेवाह **६८६. पितृवाक्परिपालक** *इति. पितुर्दशरथस्य वनवासार्था या वाक् तस्याः परितः सर्वतः पालकः निर्वाहक इत्यर्थः. अत एव धर्मज्ञैर्निवारितोऽपि नान्यथाकरोत् ॥१३८॥*

वैराग्यबोधकोनन्यसात्विकस्थानबोधकः ।
अहल्यादुःखहारी चगुहस्वामी सलक्ष्मणः ॥१३९॥

६८७. वैराग्यबोधक *इति.*

सर्वपरित्यागेन अन्येषु वैराग्यबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः.

६८८. अनन्यसात्विकस्थानबोधक *इति.*

नास्त्यन्यो यस्मिन्नित्यनन्यं निर्जनं यत् सात्विकं सत्वप्रधानस्थानं अरण्यवासः, तस्य बोधको ज्ञापक इत्यर्थः. वैराग्ये जाते अरण्यस्थितिरुचितेति भावः.

६८९. **अहल्यादुःखहारी चे***ति.*

अहल्या गौतमभार्या तस्या भर्तृशापात् यद् दुःखं दृषद्रूपत्वं तद्धरणशील इत्यर्थः.

६९०. **गुहस्वामी***ति.*

गुहनाम्नो निषादाधिपतेः स्वामी प्रभुरित्यर्थः.

६९१. **सलक्ष्मण** *इति.*

लक्ष्मणेन सह वर्तत इति तथा, उक्तं च''गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतये''ति ।।१३९।।

चित्रकूटप्रियस्थानो दण्डकारण्यपावनः ।
शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितोऽगस्त्यभाग्यभूः ।।१४०।।

६९२. **चित्रकूटप्रियस्थान** *इति.*

चित्रकूटपर्वतः सएव प्रियमभिमतं स्थानं यस्येति.

६९३. **दण्डकारण्यपावन** *इति.*

दण्डकाख्यस्यारण्यस्य पावनः पवित्रकर्ता स्वचरणसञ्चरणेनेति. यद्वा. दण्डकारण्यं यान्ति रक्षन्ति ये स्वस्वाश्रमसमीपमिति ते दण्डकारण्यपाः ऋषयः, तान् अवतीति तथा.

६९४. **शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजित** *इति.*

शरभङ्गश्च सूतीक्ष्णश्च तदादिभिः पूजितः सत्कृतः आतिथ्यादिभिरित्यर्थः.

६९५. **अगस्त्यभाग्यभू***रिति.*

अगस्त्यस्य भाग्याद्भवति दर्शनदानाय तदाश्रमं गच्छतीति तथा. यद्वा. अगस्त्यस्य भाग्यात् परमतपसः फलरूपेण आविर्भवतीति तद्भाग्यभूः स्थानं वा ।।१४०।।

ऋषिसम्प्रार्थितकृतिर्विराधवधपण्डितः ।
छिन्नशूर्पणखानासः खरदूषणघातकः ।।१४१।।

६९६. **ऋषिसम्प्रार्थितकृति***रिति.*

ऋषिभिररण्यवासिभिः सम्यक् प्रार्थिता कृतिरसुररक्षोवधरूपा यस्मिन्निति.

६९७. **विराधवधपण्डित** *इति.*

विराधस्य राक्षसस्य वधे पण्डितः प्रवीण इत्यर्थः.

६९८. **छिन्नशूर्पणखानासः** *इति.*

छिन्ना द्विधाकृता शूर्पणखायाः नासा नासिका येनेति.

६९९. **खरदूषणघातक** *इति.*

खराख्यस्य दूषणाख्यस्य चराक्षसस्य घातकः हन्तेत्यर्थः ।।१४१।।

एकबाणहतानेकसहस्त्रबलराक्षसः ।
मारीचघाती नियतसीतासम्बन्धशोभितः ।।१४२।।

७००. **एकबाणहतानेकसहस्त्रबलराक्षस** *इति.*

सहस्त्रं सहस्त्रगुणितं बलं येषु, सहस्त्राणां वा, ते सहस्त्रबलाः, ते चते राक्षसाश्च सहस्त्रबलराक्षसः, अनेके चते पूर्वोक्ताश्च एकश्चासौ बाणश्च

एकबाणः, एकबाणेन हताः अनेकसहस्रबलराक्षसा येनेति.

७०१. **मारीचघाती***ति.*

मारीचं राक्षसं हन्ति तच्छीलः.

७०२. **नियतसीतासम्बन्धशोभित** *इति.*

मायिकसीताहरणेपि नियतो यः सीताया लक्ष्म्या सम्बन्धस्तेनैव शोभते इति तथा ।।१४२।।

सीतावियोगनाटयश्च जटायुर्वधमोक्षदः ।
शबरीपूजितो भक्तहनुमत्प्रमुखावृतः ।।१४३।।

७०३. **सीतावियोगनाटयश्चे***ति.*

सीताया वियोगरूपं नाटयं नटनं नटवत्कृत्यं यस्येति.

७०४. **जटायुर्वधमोक्षद** *इति.*

जटायुषो गृध्रस्य वधात् मृत्योः मोक्षं दत्तवानित्यर्थः, यथा पुनर्न म्रियेतेति भावः. क्वचित् **'जटायुवधमोक्षद** *इत्यपि पाठः श्रूयते सोपि साधुरेव ज्ञेयः,*

उकारान्तस्यापि सद्भावात्.

७०५. **शबरीपूजित** *इति.*

शबर्या स्त्रिया पूजितः सत्कृतः.

७०६. **भक्तहनुमत्प्रमुखावृत** *इति.*

भक्ताश्च ते हनुमत्प्रमुखाश्च तैरावृत्तो वेष्टित इति, हनुमान् प्रमुखः श्रेष्ठो येषां सुग्रीवादीनां ते तादृशाः ।।१४३।।

दुन्दुभ्यस्थिप्रहरणः सप्ततालविभेदनः ।
सुग्रीवराज्यदो वालीघाती सागरशोषणः ।।१४४।।

७०७. **दुन्दुभ्यस्थिप्रहरण** *इति.*

दुन्दुभिनाम्नोऽसुरस्य मृतदेहस्यास्थीन् प्रकर्षेण हरणः पादाङ्गुष्ठेन क्षेपक इत्यर्थः. तदुक्तं रामायणे ''पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजन''मिति.

७०८. **सप्ततालविभेदन** *इति.*

सप्तसंख्याकान् तालवृक्षान् एकैनेव बाणेन भिनत्तीति तथा, उक्तं च'बिभेद चपुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणे'ति.

७०९. सुग्रीवराज्यद *इति.*

वानरराजाय सुग्रीवाय किष्किंन्धाराज्यं दत्तवानित्यर्थः.

७१०. वालीघाती*ति.*

वालिनं सुग्रीवज्येष्ठभ्रातरं हन्तुं शीलमस्येति.

७११. सागरशोषण *इति.*

सारगस्य समुद्रस्य शोषणः, शुष्ककरणसमर्थः, तदुक्तं 'यद्रोषविभ्रमे''त्यादौ ।।१४४।।

सेतुबन्धकर्ता चविभिषणहितप्रदः ।
रावणादिशिरश्छेदी राक्षसाघौघनाशकः ।।१४५।।

७१२. सेतुबन्धनकर्ता चे*ति.*

सेतुर्जलमार्गस्तस्य बन्धनं पर्वतवृक्षादिभिस्तत्कर्तेत्यर्थः.

७१३. **विभीषणहितप्रद** *इति.*

विभीषणाय हितं भक्तिस्वरूपं प्रकर्षेण ददातीति.

७१४. **रावणादिशिरश्छेदी***ति.*

रावणः आदिर्येषां कुम्भकर्णादीनां तेषां शिरांसि छेत्तुं शीलमस्येति.

७१५. **राक्षसाघौघनाशक** *इति.*

राक्षसानामघस्य पापस्य ओघः प्रवाहाविच्छेदः, तस्य नाशकः भगवत्सान्निध्ये मृतत्वात्. यद्वा. राक्षसा एव अघौघास्तेषां, राक्षसस्य रावणस्य वा ॥१४५॥

सीताऽभयप्रदाता चपुष्पकागमनोत्सुकः ।
अयोध्यापतिरत्यन्तसर्वलोकसुखप्रदः ॥१४६॥

७१६. **सीताऽभयप्रदाता चे***ति.*

सीतायै अभयं रक्षःकृतभयाभावं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः.

७१७. **पुष्पकागमनोत्सुक** *इति.*

पुष्पकाख्येन विमानेन अयोध्यां प्रति गमनायोत्सुकः उत्कण्ठितः.

७१८, **अयोध्यापति***रिति.*

अयोध्यायाः पतिः स्वामी रक्षक इति यावत्.

७१९. **अत्यन्तसर्वलोकसुखप्रद** *इति.*

अत्यन्तमतिशयितं सर्वलोकेभ्यः सुखं तत्प्रददाति सानुकम्पामृतनिरीक्षणेनेति तथा ।।१४६।।

मथुरापुरनिर्माता सुकृतज्ञस्वरूपदः ।
जनकज्ञानगम्यश्च ऐलान्तप्रकटश्रुतिः ।।१४७।।

७२०. **मथुरापुरनिर्माते***ति.*

शत्रुघ्नरूपेण मधुवने मथुरानामकस्य पुरस्य निर्माता रचनकर्तेत्यर्थः.

७२१. **सुकृतज्ञस्वरूपद** *इति.*

सुकृतं पुण्यं जानन्तीति सुकृतज्ञाः, तेषु स्वरूपं ददाति. यद्वा. सुष्ठु कृतज्ञः सचासौ स्वरूपदश्चेति.

७२२. **जनकज्ञानगम्यश्चे***ति.*

जनकः पिता तद्वत् यत् ज्ञानं प्रजानामयमस्मत्पितेत्येवंरूपं तद्गम्यः ज्ञानविषय इत्यर्थः. तदुक्तं ''जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च त''मित्यादिना.

७२३. **ऐलान्तप्रकटश्रुति***रिति.*

इला पृथ्वी तत्सम्बन्धी योन्तः अधःप्रदेशः तत्पर्यन्तं प्रकटा प्रसृता श्रुतिः श्रवणं चरित्रकथनं यस्येति, कीर्तिश्रवणं वा, एतेनाब्रह्माण्डं प्रतापप्रचारो दर्शितः, अत एवोक्तं ''कूर्मः पादोस्य यष्टिर्भुजगपति''रित्यादिना. यद्वा. श्रीभागवताभिप्रायेण ऐलः पुरूरवाः तदन्तं तदुपदेशपर्यन्तं यस्मिन्नैलादयो भूपा इत्यन्तं प्रकटा श्रुतिः श्रवणं यस्येति ॥१४७॥

हैहयान्तकरो रामो दुष्टक्षत्रविनाशकः ।
सोमवंशहितैकात्मा यदुवंशविवर्धनः ॥१४८॥

७२४. **हैहयान्तकर** *इति.*

हैहयानां श्रेष्ठस्य कार्तवीर्यार्जुनस्यान्तं विनाशं करोतीति तथा. तदुक्तं ''हैहयानामधिपति'रित्यादौ.

७२५. **राम** *इति.*

रमते स्वरूपानन्देन महेन्द्राद्राविति रामः, रमयति युयुत्सून् सङ्ग्रामे इति.

७२६. **दुष्टक्षत्रविनाशक** *इति.*

दुष्टस्याब्रह्मण्यस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातिमात्रस्य विशेषतो नाशकः.

७२७. **सोमवंशहितैकात्मे***ति.*

सोमवंशस्य हित एवैकस्मिन्नर्थे आत्मा चित्तं यस्येति. हितं तु ब्रह्मण्यत्वधर्मज्ञत्वसम्पादनपूर्वकं सर्वतो रक्षणमिति.

७२८. **यदुवंशविवर्धन** *इति.*

यदोर्ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यो वंशः क्रोष्टुसंज्ञकमारभ्य तस्य विशेषेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः. एवं स्वप्राकटयकरणेन तन्माहात्म्यमप्यत्यन्तमेवाविःकृतवान्. अत एवोक्तं विष्णुपुराणे ''यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते. यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं परं ब्रह्म नराकृती''ति ।।१४८।।

।। इति नवमस्कन्धनामानि ।।

।। अथ दशमस्कन्धनामानि ।।

परब्रह्मावतरणः केशवः क्लेशनाशनः ।
भूमिभारावतरणो भक्तार्थाखिलमानसः ।।१४९।।

७२९. परब्रह्मावतरण इति.

अक्षरब्रह्मणः परमुत्कृष्टं यत्पुरुषोत्तमाख्य तत्परब्रह्मेत्युच्यते. तदुक्तं भगवता ''यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः. अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम'' इति. तच्च परब्रह्म श्रीकृष्णाख्यमिति ज्ञेयम्. कृष्णपदेन परं ब्रह्म निर्वचनीयम् 'कृषिर्भूवाचकः शब्द'इत्यादिना. साक्षात् श्रीकृष्णमुद्दिश्य पार्थोप्याह ''परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्. पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभु''मित्यादिना. अवतरत्याविर्भवतीत्यवतरणः अवतारकर्ता अवतारीति, परब्रह्मैवावतरणः परब्रह्मावतरणः.

७३०. केशव *इति.*

प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य केशवः, केशाद्वान्यतरस्यामिति वा. कश्च ईशश्च तयोर्वममृतं यस्मादिति वा, कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशास्ते वशे यस्येति वा, केशिवधाद्वा, तदुक्तं विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदेन ''यस्मात्त्वयैव दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन. तस्मात् केशवनाम्ना त्वं लोके ज्ञेयो भविष्यसी''ति. पृषोदरादित्वात् साधुत्वम्. यद्वा. सूर्यादिसंक्रान्तास्तेजोंशवः केशसंज्ञिताः, तद्वत्तया वा केशवः. अत एव महाभारतेप्युक्तं ''अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता'' इति. यद्वा. केशवशब्देन शक्तिरुच्यते. शक्तिरूपत्वं तु ब्रह्मशिवयोरस्तीति तादृशशक्तिमत्त्वात् केशवः. तदुक्तं हरिवंशे ''को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोहं सर्वदेहिनाम्. आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्'' इति.

७३१. **क्लेशनाशन** *इति.*

भूम्यादीनां भक्तानां त्रिविधमपि क्लेशं नाशयतीति तथा, 'क्लेशव्ययाय कलये'त्युक्तत्वात्. भूमेः क्लेशनिवृत्तिस्त्ववतारश्रवणमात्रेणैव, तदुक्तं 'पुरैव पुंसावधृतो धराज्वर''इत्यादिना.

७३२. **भूमिभारावतरण** *इति.*

भूमेः भारं दुष्टराजकरूपं तमवतारयति दूरीकरोतीति तथा, भूमिभारे तन्निमित्तीकृत्यावतरणं यस्येति वा, भूमेर्भारावतरणं पृथग्भावो यस्मादिति वा.

७३३. **भक्तार्थाखिलमानस** *इति.*

भक्तानामर्थेषु उद्देश्य प्रयोजनेष्वखिलमन्यूनं पूर्णं मानसं यस्येति. यस्य भक्तस्य यो यो मनोरथो येन येन प्रकारेण तस्य तस्य तथ पूरणे मनो यस्येति भावः. यद्वा. भक्तार्थे अखिलभक्तविरोधिनां मागधदुर्योधनादीनां मानं गर्वं स्यति हन्तीति तथा ।।१४९।।

सर्वभक्तनिरोधात्मा लीलानन्तनिरोधकृत् ।
भूमिष्ठपरमानन्दो देवकीशुद्धिकारणम् ।।१५०।।

७३४. **सर्वभक्तनिरोधात्मे***ति.*

सर्वेषां भक्तानां श्रीगोकुलवासिप्रभृतीनां यो निरोधः प्रपञ्चास्मृतिपूर्वकं तेषु रमणं तत्र आत्मा यस्येति, तदुक्तमाचार्यैः ''निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरे''रिति, स्कन्धार्थरूप एव वा.

७३५. **लीलानन्तनिरोधकृदि***ति.*

लीला एवानन्तास्ताभिः पूर्वोक्तनिरोधं करोतीति तथा, लीलया अनन्तानामिति वा. यद्वा. लीला शक्तिः अनन्त शेषः, ताभ्यां निरोधं दुष्टहननं करोतीति.

७३६. **भूमिष्ठपरमानन्द** *इति.*

भूमौ तिष्ठन्ति भूमिष्ठाः भक्ताः व्रजवासिनस्तेषां परमश्चासावानन्दश्चेति, स यस्मादिति वा. यद्वा. भूमिष्ठा मथुरा तस्यां सन्निहितो यः परमानन्दः स तथा ''मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरि''रिति वाक्यात्.

७३७. **देवकीशुद्धिकारणमि***ति.*

देवक्याः शुद्धिः संस्कारो विवाहरूपः स एव कारणं प्रादुर्भावकारणं यस्येति. अत्र संज्ञाशब्दान्न लिङ्गनियमः. अत्रायं भावः. भक्तानां बहुदुःखेन भगवत्प्राकटयम्, तच्च विवाहाङ्गगृहप्रवेशसमय एवाकाशवाणीनिमित्तकंसकृतमिति परम्परया कारणम्. यद्वा, 'देवक्यां विष्णुरूपिण्या'मिति वाक्यात् स्वस्वरूपत्वेन शुद्धौ कारणम् ।।१५०।।

वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारकः ।
सर्ववैराग्यकरणस्वलीलाधारशोधकः ।।१५१।।

७३८. वसुदेवज्ञाननिष्ठसमजीवनिवारक *इति.*

वसति वस्ते सदा सर्वमिति वा 'वसुर्विष्णुर्विष्णुर्वसु'रिति श्रुतेः. तं दीव्यति तेन दीव्यत इति वा वसुदेवः, शुद्धसत्वात्मको वसुदेवपदेनोच्यते. 'सत्वं विशुद्धं वसुदेवसंज्ञित'मिति वचनात्. वसुदेवे ज्ञानरूपेण निष्ठा नितरां स्तितिर्यस्येति वसुदेवज्ञाननिष्ठः, मया सह वर्तत इतिसमः, भगवान् तत्सम्बन्धिनो ये जीवा वसुदेवस्य षट्पुत्रास्तेषां निवारकः, कंसत्यक्तानामपि नारदद्वारा जीवितान्निवृत्तिकर्तेत्यर्थः, वसुदेवज्ञाननिष्ठश्चासौ समजीवनिवारकश्चेति. यद्वा. वसुदेवज्ञानविषयीभूतं यत्समं साम्यं तेन कृत्वा यज्जीवनं पुत्राणां तदेव जीव इत्युच्यते, तस्य निवारकः. तदुक्तं ''दृष्टवा समत्वं तच्छौरे''रित्यादिना.

७३९. सर्ववैराग्यकरणस्वलीलाधारशोधक *इति.*

सर्वेषां विषयेभ्यो वैराग्यकरणीभूता या स्वलीला स्वप्राकटयरूपा तदाधारो देवकी तस्याः शुद्धिर्दोषाभावसम्पत्तिस्तत्कर्तेत्यर्थः. यद्वा. मायाज्ञापनेन स्वलीलाधारो व्रजभूमिः, तस्यां स्वोपयोगिवस्तुसम्पादनं शुद्धिस्तत्कर्तेत्यर्थः. स्त्रीणां तु कुक्षिगता दोषा मृतापत्यत्ववन्ध्यात्वादयः. प्रकृते तु देवक्यां स्वयं प्रकटितो मृतापत्यत्वदोषनिवारकः पूर्वं मृतानामप्यग्रेदर्शनादिति ।।१५१।।

मायाज्ञापनकर्ता चशेषसम्भारसम्भृतिः ।
भक्तक्लेशपरिज्ञाता तन्निवारणतत्परः ।१५२।।

७४०. मायाज्ञापनकर्ता चे*ति.*

माया योगमाया, तस्यै यदाज्ञापनं ''गच्छ देवि व्रज''मित्यादिनोक्तं तत्कर्तेत्यर्थः.

७४१. शेषसम्भारसम्भृति*रिति.*

शेषस्य अवशिष्टस्य सम्भारस्य सामग्र्याः सम्भृतिः सम्पूर्तिर्यस्मादिति, यस्येति वा,. यद्वा. शेषस्यानन्तस्य सम्भारेण सङ्कर्षेण सम्भृतिः सामग्रीसम्पत्तिर्जन्मार्थं यस्येति, गर्भसङ्कर्षणेपि सम्भृतिर्गर्भसम्पूर्तिर्यस्मादिति वा. आचार्यैस्तथैवाम्नातं टीकायाम्.

७४२. भक्तक्लेशपरिज्ञाते*ति.*

स्वप्राकटयेन भक्तानां क्लेश एव निमित्तं तस्य परितः सर्वप्रकारेण ज्ञातेत्यर्थः.

७४३. तन्निवारणतत्पर *इति.*

तस्य भक्तक्लेशस्य निवारणे दूरीकरणे तत्परः उद्युक्तः. यद्वा. तन्निवारणेन तान् पिपर्तीति तत्परः ।।१५२।।

आविष्टवसुदेवांशो देवकीगर्भभूषणम् ।
पूर्णतेजोमयः पूर्णः कंसाधृष्यप्रतापवान् ।।१५३।।

७४४. आविष्टवसुदेवांश *इति.*

आविष्टः समन्तात् प्रविष्टो वसुदेवे वसुदेवमनसि अंशः प्रद्युम्नांशो यस्य, अंशपदार्थस्तु टीकातोवगन्तव्यः. तदुक्तं ‘आविवेशांशभागेने’ति.

७४५. **देवकीगर्भभूषणमि***ति.*

देवक्या गर्भरूपेण भूषणं अलङ्कारररूप इत्यर्थः अत एव शोभातिशयं वक्ष्यति ''तां वीक्ष्य कंसः प्रभये''त्यादिना.

७४६. **पूर्णतेजोमय** *इति.*

पर्णं सर्वात्मकं यत्तेजो धर्मिरूपं तन्मयस्तत्प्रचुर इत्यर्थः प्राचुर्ये मयट्. अनेन तेजःपुञ्जत्वमुक्तम्.

७४७. **पूर्ण** *इति.*

पूर्यते स्वयमेवैश्वर्यादिभिरिति पूर्णः अखण्डितः इत्यर्थः. तदुक्तमाचार्यैः ''काष्ठायथानन्दकरं मनस्त'' इत्यत्र.

७४८. **कंसाधृष्यप्रतापवानि***ति.*

कंसेनाधृष्यः धर्णितुमशक्यो यः प्रतापः अनिर्वाच्यमहिमाविशेषस्तद्वा निति, तदुक्तं ''किमद्य तस्मिन् करणीय'' मित्यादौ ।।१५३।।

विवेकज्ञानदाता चब्रह्माद्यखिलसंस्तुतः ।
सत्यो जगत्कल्पतरुर्नानारूपविमोहनः ।।१५४।।

७४९. विवेकज्ञानदाता चे*ति.*

कंसे विवेकज्ञानस्य सदसद्विवेचनरूपस्य दाता, महासुरेपि भगवत्प्रतापमहिम्नैव विवेकः समजनीति भावः.

७५०. ब्रह्माद्यखिलसंस्तुत *इति.*

ब्रह्मा आदिर्येषां भवादीनाम्, अत एवाखिलाः, सर्वैः तैः सम्यक् स्वकार्यनिवेदनपूर्वकं स्तुतः. यद्वा. ब्रह्मादिभिरखिलमन्यूनं यथा स्यात् तथा स्तुतः अखिलत्वेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वेन स्तुत इति वा.

तदुक्तं ''ब्रह्मा भवश्च तत्रे''त्यादिना, स्तुतेराद्यश्लोकार्थरूपत्वमाहुः **७५१. सत्य** *इति. 'सत्यव्रत'मित्यस्यार्थः सर्वोप्यत्रानुसन्धेयः. धर्मिसत्यत्वविवक्षया सत्यमिति, तदुक्तं ''सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्न''इति. द्वितीयश्लोकार्थत्वमाहुः.*

७५२. जगत्कल्पतरु*रिति.*

जगत्स्थावरजङ्गमात्मकं तद्रूपः कल्पतरुः कल्पवृक्षः, देवेष्वेव फलदानात् सुरतरुत्वम्, तदुक्तं 'एकायनोऽसौ द्विफल' इत्यादिना. तृतीयार्थत्वमाहुः **७५३. नानारूपविमोहन** *इति. रजःसत्त्वतमःप्रकृतिकानि यानि ब्रह्मादिरूपाणि तैर्विशेषेण मोहनः मोहकर्तेत्यर्थः, अत एवोक्तं 'त्वन्मायया संवृतचेतस' इति ।।१५४।।*

चतुर्थपञ्चमषष्ठार्थमाहुः----

भक्तिमार्गप्रतिष्ठाता विद्वन्मोहप्रवर्तकः ।।

मूलकालगुणद्रष्टा नयनानन्दभाजनम् ।।१५५।।

७५३. **भक्तिमार्गप्रतिष्ठाते***ति.*

कर्मज्ञानादिभ्यो भक्तिमार्गे एव प्रकर्षेण स्वस्थितिकारक इति, भक्तिमार्गस्य प्रकर्षेण स्थितिकारक इति वा, तदुक्तं ''बिभर्षि रूपाण्यवबोध' इत्यादिना.

७५४. **विद्वन्मोहप्रवर्तक** *इति.*

भक्तिराहित्येन केवलज्ञाननिष्ठा ये विद्वांसः तेषु मोहस्य मुक्तत्वाभिमानेन तत्त्वास्फूर्तेः प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''येन्येरविन्दाक्षविमुक्तमानिन'' इत्यादिना.

७४६. **मूलकालगुणद्रष्टे***ति.*

मूले सर्वाधारीभूते काले स्थित्याद्यर्थं गुणानां सत्त्वादीनां द्रष्टा ईक्षणकर्तेत्यर्थः. यद्वा. सर्वमूलस्यश्रीकृष्णस्य यो जन्मकालस्तस्य ये गुणाः 'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्तेषां द्रष्टा प्रेरक इति.

७४७. **नयनानन्दभाजनमि***ति.*

प्रादुर्भूतस्य भगवतो दर्शनेन वसुदेवस्य नयनयोर्य आनन्दः तं भाजयति प्रापयति, तस्य भाजनं स्थानमिति वा, तदुक्तं ''स विस्मयोत्फुल्लविलोचन'' इत्यादिना ।।१५५।।

वसुदेवसुखाब्धिश्च देवकीनयनामृतम् ।
पितृमातृस्तुतः पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधकः ।।१५६।।

७४८. **वसुदेवसुखाब्धिश्चे***ति.*

वसुदेवस्य सुखं हर्षः तद्रूपा एवापः ताः धीयन्ते यस्मिन्निति वा, वसुदेवस्य स्नानार्थं हर्षजलधिर्यस्मादिति वा, अत एवोक्तं 'मुदा स्तुत' इति.

७४९. **देवकीनयनामृतमि***ति.*

देवक्या नयनयोश्चातिदुःखं प्राप्तयोरतिशीतलकरणात् अमृतं सुधारूप इत्यर्थः, देवकीनयनयोरमृतं यस्मादिति वा, तदुक्तं 'अथैनमात्मजं वीक्ष्ये''त्यादिना.

७६०. **पितृमातृस्तुत** *इति.*

पिता च माता चताभ्यां पितृमातृभ्यां स्तुतः अत्र पिता मात्रेत्येकशेषत्वाभावो मातुः प्राधान्यद्योतनाय, पितृसहिता माता पितृमाता तया स्तुतः इति वा. सहभाव उपलक्षणीभूतस्तेन पूर्वं पित्रा स्तुतः पश्चान्मात्रेति भावः.

७६१. **पूर्वसर्ववृत्तान्तबोधक** *इति.*

पूर्वसर्गकालीनो यः सर्वोऽखिलो वृत्तान्तः 'त्वमेव पूर्वसर्गेभू'रित्यादिनोक्तः, तस्य बोधकः पित्रोरित्यर्थः. यद्वा. पूर्वं यदाचरितं सर्वं वृत्तं तपश्चर्यादिकं तस्यान्तस्य समाप्तेर्बोधकः. अत्रायं भावः. पूर्वमवतारद्वयेपि पुनस्तयोः साधने प्रवृत्तिरेवासीन्मुख्यफलाप्राप्तेस्तदानीं साक्षात् स्वप्राकटयेनेतोधिकफलाभावात्

साधनसमाप्तिबोधनं युक्तमेव. तदुक्तं 'तृतीयेस्मिन्भव' इत्यादिना ।।१५६।।

गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थितिः ।
सर्वेशत्वप्रकटनो मायाव्यत्ययकारकः ।।१५७।।

७६२. **गोकुलागतिलीलाप्तवसुदेवकरस्थिति***रिति.*

गोकुलं प्रति या आगतिलीला आगमनरूपा, तदर्थं आप्ता प्राप्ता वसुदेवस्य करयोः स्थितिरेव स्थानं येन. यद्वा. गोकुलागतिलीलार्थं आप्तस्य वसुदेवस्य करयोः स्थितिर्यस्येति, तदुक्तं 'ततश्च शौरि'रित्यादिना.

७६३. **सर्वेशत्वप्रकटन** *इति.*

सर्वेशत्वं सर्वनियमनसामर्थ्यं तस्य प्राकटयकर्तेत्यर्थः, सर्वैश्वर्येति वा तच्चैश्वर्यं 'ताः कृष्णवाह'इत्यादिनोक्तम्.

७६४. **मायाव्यत्ययकारक** *इति.*

माया योगमाया तस्या व्यत्ययः स्थानविनिमयः तत्कर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''नन्दव्रजं शौरिरुपे''त्यादिना ।।१५७।।

ज्ञानमोहितदुष्टदेशः प्रपञ्चास्मृतिकारणम् ।
यशोदानन्दनो नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सवः ।।१५८।।

७६५. **ज्ञानमोहितदुष्टदेश** *इति.*

देवकीगर्भजन्मश्रवणानन्तरं कालोयमिति ज्ञानेन मोहितः विह्वलीकृतो दुष्टेशः कंसो येनेति, यस्मादिति वा. ‘‘स तल्पपूर्णमुत्थाये’’त्यादिना.

७६६. **प्रपञ्चास्मृतिकारणमि***ति.*

यशोदायाः प्रपञ्चस्य स्त्रीपुंव्यक्तिविशेषस्यास्मरणे अपरिज्ञाने कारणं हेतुरित्यर्थः, यतः स्वादेशादेव मायया तथा करणात्. तदुक्तं ‘‘यशोदा नन्द पत्नी चे’’त्यादिना.

७६७. **यशोदानन्दन** *इति.*

सर्वान् मनोरथान् पूरयित्वा यशोदामानन्दयतीति तथा.

७६८. **नन्दभाग्यभूगोकुलोत्सव** *इति.*

नन्दस्य भाग्यभूर्भाग्यभूमिरूपं यद्गोकुलं तस्मिन्नुत्सवः आनन्दरूपः, तस्योत्सवो यस्मादिति वा. यद्वा. नन्दभाग्यान्निमित्तभूताद्गोकुलयोरप्युत्सवो यस्मादिति ॥१५८॥

नन्दप्रियो नन्दसूनुर्यशोदायाः स्तनन्धयः ।

पूतनासुपयःपाता मुग्धभावातिसुन्दर ॥१५९॥

७६९. **नन्दप्रिय** *इति.*

नन्दस्य प्रियः, नन्दं प्रीणाति सर्वकामैरिति वा, अत एव वक्ष्यति ''तत आरभ्य नन्दस्ये''त्यादिना.

७७०. **नन्दसूनु***रिति.*

सूयते इति सूनुः पुत्रः, नन्दस्य सूनुः नन्दसूनुः. 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न'' इत्यादिना.

७७१. **यशोदायाः स्तनन्धय** *इति.*

यशोदायाः स्तनं धयतीति पिबतीति, संज्ञाशब्दत्वादलुक्समासः.

७७२. **पूतनासुपयःपाते***ति.*

पूतनायाः असून् प्राणान् पयः स्तन्यं तद्द्वयं पिबतीति तथा, असुसहितं पयोऽसुपय इति वा, तदुक्तं ''तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिब''दिति.

७७३. **मुग्धभावातिसुन्दर** *इति.*

मुग्धभावेनात्यन्तं सुन्दरः शोभातिशययुक्त इत्यर्थः. भीत्यभावपूर्वकं मोग्ध्यमाश्रित्य राक्षस्युरस्येव क्रीडनेन तदानीम् शोभातिशयः कश्चन समजनीति भावः ॥१५९॥

सुन्दरीहृदयानन्दो गोपीमन्त्राभिमन्त्रितः ।
गोपालाश्चर्यरसकृत् शकटासुरखण्डनः ॥१६०॥

सुन्दरीहृदयानन्द *इति.*

सुन्दर्यो व्रजसुन्दर्यः, तासां हृदये आनन्दरूपः स यस्मादिति वा. त्वरितं भगवद्ग्रहणसमये तास्वनिर्वाच्यसुखविशेषं दत्तवानिति भावः. तदुक्तं 'गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्ये'त्यादिना.

७७५. **गोपीमन्त्राभिमन्त्रित** *इति.*

गोपीसम्बन्धिनो ये मन्त्राः. 'अव्यादजोङ्घ्रिमणिमा'नित्यादयः, तैरभितः सर्वतो मन्त्रितो रक्षितः. एतेषु गोपीसम्बन्धात् तद्दषिका एवैते मन्त्रा इति ज्ञायते.

७७६. **गोपालाश्चर्यरसकृदि***ति.*

गोपालानन्दादयः तेषु आश्चर्यरसं शकटविपर्ययकरणेन करोतीति तथा. सर्वरसदानार्थं प्रवृत्तस्यैतादृशरसदानमप्युचितमेव.

७७७. **शकटासुरखण्डन** *इति.*

शकटमधिष्ठितस्य मायाविनः कस्यचिदसुरस्य शकटविपर्ययकरणेन खण्डनः, खण्डयत्यवयवशः पृथक् करोतीति. मूले अनुक्तावपि पुराणान्तरप्रसिद्धिबलादसुरोपि तत्रावात्सीदिति ज्ञायते. ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसंवादे प्रसिद्धम्. अन्यथा नन्दगृहसमृद्धिकर्ता भगवान् कथं शकटस्थितं तद्वस्तु वृथानाशयेदतो ज्ञायते, तदाविशवधेनोपकृतवानेव नन्दायेति ॥१६०॥

नन्दव्रजजनानन्दी नन्दभाग्यमहोदयः ।
तृणावर्तवधोत्साहो यशोदाज्ञानविग्रहः ॥१६१॥

७७८. **नन्दव्रजजनानन्दी***ति.*

नन्दश्च व्रजश्च जनाश्च नन्दव्रजजनाः, तानानन्दयति तच्छीलः.

७७९. **नन्दभाग्यमहोदय** *इति.*

नन्दभाग्यस्य महानुदयः उद्बोधस्तद्रूपः, सयस्मादिति वा. न हि भगवत्सम्बन्धं विना एतादृशभाग्योदयः कस्यचित्सम्भवति यादृशो व्रजेशस्य.

७८०. **तृणावर्तवधोत्साह** *इति.*

वातरूपस्य तृणावर्तस्य वधे उत्साह औत्सुक्यं यस्येति, व्रजवासिनां तृणावर्तवधसम्बन्ध्युत्सवो यस्मादिति वा.

७८१. **यशोदाज्ञानविग्रह** *इति.*

यशोदायां ज्ञानाय ईश्वरत्वज्ञानाय मुखे विग्रहो विराटदेहो यस्येति. तदुक्तं "एकदात्मजमादाये"त्यादिना ।।१६१।।

बलभद्रप्रियः कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।
रामानुजो वासुदेवो गोष्ठाङ्गणगतिप्रियः ।।१६२।।

७८२. **बलभद्रप्रिय** *इति.*

बलेनैव भद्रः कुशलः मङ्गलरूपो वा बलभद्रः तस्य प्रियः अनुजत्वात्, सप्रियो यस्येति वा.

७८३. **कृष्ण** *इति.*

व्याख्यातमिदम्. यद्वा, कर्षत्यरीन् रणभूमौ, पुच्छेन वत्सान् वा गोष्ठे, श्यामत्वाद्वा.

७८४. **संङ्कर्षणसहायवानि***ति.*

सम्यक् कर्षत्यरीनिति सङ्कर्षणः, स सहायो विद्यते यस्येति तथा.

७८५. **रामानुज** *इति.*

रमयति लोका निति रामो बलभद्रः 'रामेति लोकरमणा'दित्युक्तत्वात्, तमनु जातो रामानुजः.

७८६. **वासुदेव** *इति.*

'प्रागयं वसुदेवस्ये'त्युक्तत्वात् वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः. यद्वा. वसति सर्वत्र वासयत्याच्छादयति स्वयमिति, वासु दीव्यति क्रीडति, विजिगीषते, व्यवहरति, द्योतते, स्तूयते, दृश्यते, गच्छतीति, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः. तदुक्तं मोक्षधर्मे ''छादयामि जगद्विश्वं भूत्या सूर्य इवांशुभिः. सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृत'' इति. उद्योगेपि ''वसनात् सर्वभूतानां वासुत्वादेव योनितः. ततो वासुदेव ज्ञेय'' इति. श्रीविष्णुपुराणेपि ''सर्वत्रासौ समस्तं चवसत्यत्रेति वै यतः. ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिप ठयते. सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि. भूतेषु च ससर्वात्मा वासुदेव इति स्मृतः'' इति.

७८७. **गोष्ठाङ्गणगतिप्रिय** *इति.*

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठं तत्सम्बन्धि यदङ्गणं अजिरं, तत्र गतिः जानुभ्यां रिङ्गणं सा प्रिया यस्येति. तया गत्या सर्वेषां व्रजस्थानां प्रिय इति वा, तदुक्तं 'कालेन व्रजते'त्यादिना ।।१६२।।

किङ्किणीरवभावज्ञो वत्सपुच्छावलम्बनः ।
नवनीतप्रियो गोपीमोहसंसारनाशकः ।।१६३।।

७८८. **किङ्किणीरवभावज्ञ** *इति.*

किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका कटयाभरणं, तस्या यो रवो ध्वनिः तस्य भावं जानातीति तथा. अत्रायं भावः. यथा वाद्यमनुसृत्य नृत्यति नर्तकः तथा किङ्किणीरवमनुसृत्य नृत्यमिव रिङ्गणमप्यकरोदिति. तदुक्तं च'तावङ्घ्रियुग्ममनुसृत्ये'त्यादिना.

७८९. **वत्सपुच्छावलम्बन** *इति.*

वत्सानां पुच्छान्यवलम्बते गृह्णाति इतस्ततोऽनुकृष्य धावनार्थमिति. तदुक्तं ''यर्ह्यङ्गनादर्शनीयकुमारलीला''वित्यादिना.

७९०. **नवनीतप्रिय** *इति.*

नवनीतं प्रियं प्रीतिजनकं यस्येति.

७९१. **गोपीमोहसंसारनाशक** *इति.*

गोपीनां बाललीलादर्शनेन यो मोहो वैचित्यं तेनैव संसारस्य नाशकः. अन्यत्र मोहः स्मृतिजनकः. अयं त्वलौकिको भक्तिमार्गीय इति तन्नाशकः ।।१६३।।

गोपबालकभावज्ञश्चौर्यविद्याविशारदः ।
मृत्स्नाभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायकः ।।१६४।।

७९२. **गोपबालकभावज्ञ** *इति.*

गोपबालकानां भावमस्य गृहे अद्य चौर्यार्थं गम्यते चेत्सम्यक् इत्येवंरूपं जानाति तथा.

७९३. **चौर्यविद्याविशारद** *इति.*

चौर्यविद्यायां उपायकरणे विशारदो निपुणः. तदुक्तं 'हस्ताग्राह्य'इत्यादिना.

७९४. **मृत्स्नाभक्षणलीलास्यमाहात्म्यज्ञानदायक** *इति.*

''कृष्णो मृदं भक्षितवा''नित्याद्युक्ता या मृत्स्नाभक्षणरूपा लीला तद्युक्तं यदास्यं मुखं तेनैव व्याप्तेन स्वमाहात्म्यस्य महिम्नो ज्ञानस्य दातेत्यर्थः. तदुक्तं 'इत्थं विदिततत्त्वाया'मित्यादौ ।।१६४।।

धराद्रोणप्रीतिकर्ता दधिभाण्डविभेदनः ।
दामोदरो भक्तवश्यो यमलार्जुनभञ्जनः ।।१६५।।

७९५. **धराद्रोणप्रीतिकर्तेति.**

धरा यशोदा द्रोणो वसुश्रेष्ठो नन्दः, तयोः प्रीतिं स्नेहं करोतीत्युत्पादयतीति तथा. तदुक्तं ''द्रोणो वसूनां प्रवर'' इत्यादिना.

७९६. **दधिभाण्डविभेदन** *इति.*

मथ्यमानदधिभाजनस्य विशेषेण भेदनो द्विधाकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ‘सञ्जातकोप’इत्यादिना.

७९७. **दामोदर** *इति.*

दाम उदरे यस्य, मात्रा दाम्ना उदरे बद्धत्वात्. तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ‘‘तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे. ततश्च दामोदरतां सययौ दामबन्धनात्’’ इति. व्यासोप्याह प्रकारान्तरेण ‘‘दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे. तेन दामोदरो देवः श्रीधरत्वं समाश्रित’’ इति. ‘दामाद्दामोदरं विदु’रिति वचनात्. दमादिसाधनेन उदरा उत्कृष्टा या मतिस्तया गम्यत इति. तदुक्तं ‘त्यक्त्वा यष्टि’मित्यादि.

७९८. **भक्तवश्य** *इति.*

भक्तायाः परिश्रान्ताया मातुः वश्यः बन्धनाय वशं प्राप्तः. तदुक्तं ‘स्वमातुः खिन्नगात्रायाः’ इत्यादिना. भक्तमात्रवश्यत्वसूचिकेयं लीलेति ज्ञेयम्.

७९९. **यमलार्जुनभञ्जन** *इति.*

यमलौ सहात्पन्नौ यौ अर्जुनसंज्ञकौ वृक्षौ तयोर्भञ्जनः समन्तात् मर्दक इत्यर्थः. तदुक्तं ‘‘बालेन निष्कर्षयते’’त्यादिना ।।१६५।।

बृहद्वनमहाश्चयौ वृन्दावनगतिप्रियः ।
वत्सघाती बालकेलिर्बकासुरनिषूदनः ।।१६६।।

८००. **बृहद्वनमहाश्चर्य** *इति.*

बृहदाख्ये वने महदत्यन्तमाश्चर्यजनकं पूतनादिदुष्टवधरूपं कर्म यस्येति. तथा. पूतनादिदुष्टवधजनितं व्रजजनेष्वाश्चर्यं यस्मादिति वा, ''गोपवृद्धा महोत्पातानुभूये''त्यादिना.

८०१. **वृन्दावनगतिप्रिय** *इति.*

वृन्दावनं प्रति गतिर्गमनं सा प्रिया यस्येति, वृन्दावने या गतिः क्रीडासञ्चारः सा प्रीतिजनिका यस्येति वा, तदुक्तं ''वृन्दावनं गोवर्धनं यमुने''त्यादि.

८०२. **वत्सघाती***ति.*

वत्सरूपिणं दैत्यं बलदेवेन घातयतीति. तदुक्तं 'दर्शयन् बलदेवाये'त्यादि.

८०३. **बालकेलिरि***ति.*

बालैः सह केलिः क्रीडा यस्येति, अद्भुतबालकस्यापि लौकिकबालकवत् केलिर्यस्येति वा.

८०४. **बकासुरनिषूदन** *इति.*

बकनाम्नोऽसुरस्य नितरां सूदनो हिंसकः तदुक्तं 'तमापतन्त'मित्यादिना ।।१६६।।

अरण्यभोक्ताप्यथवा बाललीलापरायणः ।
प्रोत्साहनजनकश्चैवमघासुरनिषूदनः ॥१६७॥

८०५. **अरण्यभोक्तेति.**

अथवा *पक्षान्तरे प्रक्षिप्ताध्यायानुसारेणैतानि वक्ष्यमाणान्यपि नामानि ज्ञेयानि. अरण्ये गोचारणप्रदेशे भुङ्क्त इति तथा.*

८०६. **बाललीलापरायण** *इति.*

क्वचिद्वनाशायेत्याद्युक्ता या बाललीला तत्परायणः तत्पर इत्यर्थः. यद्वा. बाललीलापराय पूर्त्यर्थं वनगमनं यस्येति, बाललीलैव परमुत्कृष्टमयनं यस्येति वा.

८०७. **प्रोत्साहनजनकश्चे***ति.*

प्रकृष्टो यउत्साहो गोपालेष्वहं पूर्वमहं पूर्वमित्यादिलीलाकरणाय, तस्य जनक उत्पादकः.

८०८. **एवमघासुरनिषूदन** *इति.*

एव*मिति पूर्वोक्तारण्यभोक्तृनामवदिदमपि ज्ञेयमिति ज्ञापनार्थं, नतु नामान्तःपात्येवशब्द इति. अजगरदेहस्याघनाम्नोऽसुरस्य नितरां सूदनः ॥१६७॥*

व्यालमोक्षप्रदः पुष्टो ब्रह्ममोहप्रवर्धनः ।

अनन्तमूर्तिः सर्वात्मा जङ्गमस्थावराकृतिः ।।१६८।।

८०९. **व्यालमोक्षप्रद** *इति.*

व्यालायाघासुराय मोक्षं प्रकर्षेण दत्तवानिति. तदुक्तं 'पीनाहिभोगोत्थित'मित्यादिना.

८१०. **पुष्ट** *इति.*

व्यालगले प्रवृद्ध इत्यर्थः.

८११. **ब्रह्ममोहप्रवर्धन** *इति.*

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य तावतां सर्वगोपवत्सानां सम्पत्तिकारणेन मोहस्य प्रकर्षेण वृद्धिकर्तेत्यर्थः. 'एवं विमोहय'न्नित्यादिना.

मोहहेतुलीलानामान्याहुः ८१२. **अनन्तमूर्ति***रिति. अनन्ताः गोपालवत्सरूपा मूर्तयो यस्येति. तदुक्तं ''ततः कृष्णो मुदं कर्तु''मित्यादिना.*

८१३. **सर्वात्मे***ति.*

पूर्वं बाह्यसर्वस्वरूपत्वमुक्तमिदानीं सर्वान्तर्यामित्वमुच्येत इत्यर्थः, भेदः पूर्वस्मात् ज्ञेयः. सर्वेष्वात्मा, सर्वेषामिति वा.

८१४. **जङ्गमस्थावराकृति***रिति.*

जङ्गमस्य गोपवत्सादेः स्थावरस्य तत्तद्वस्त्राभरणादेराकृतिः संस्थानविशेषरूप इत्यर्थः ।।१६८।।

ब्रह्ममोहनकर्ता चस्तुत्य आत्मा सदाप्रियः ।
पौगण्डलीलाभिरतिर्गोचारणपरायणः ।।१६९।।

८१५. **ब्रह्ममोहनकर्ता चे***ति.*

मा लक्ष्मीस्तस्या उहनं वितर्कः, भगवदचिन्त्यैश्वर्यमेवं भवितुमर्हतीत्येवंरूपो वितर्को मोहनं ब्रह्मणि तत्कारक इत्यर्थः. पूर्वे मोहोपक्रमकर्तुत्वमुक्तमिदानीं फलितमुच्यत इत्यपौनरुक्त्यम्.

८१६. **स्तुत्य** *इति.*

ब्रह्मणा कथञ्चित् स्तोतुमर्ह इत्यर्थः.

८१७. **आत्मे***ति.*

सर्वदेहिनामिति शेषः, तदुक्तं ''नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामात्मासी'त्यादिना.

८१८. सदाप्रिय *इति.*

सर्वकाले सर्वेषां प्रिय इति.

८१९. पौगण्डलीलाभिरति*रिति.*

सप्तमवर्षादारभ्य एकादशावधि पौगण्डवयः, तत्सम्बन्धिनी या लीला तया तस्यां वा अभितः सर्वतः रतिः रमणं सुखविशेषो वा यस्येति तथा. तदुक्तं ''ततश्च पौगण्डवयःश्रिता''वित्यादिना.

८२०. गोचारणपरायण *इति.*

गवां चारणमभीष्टतृणजलादिभिः पोषणं तदेव परमुत्कृष्टमयनं स्थानं यस्येति वा ।।१६९।।

वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपकः ।
नादब्रह्मप्रकटनो वयःप्रतिकृतिस्वनः ।।१७०।।

८२१. वृन्दावनलतागुल्मवृक्षरूपनिरूपक *इति.*

वृन्दावनसम्बन्धिनो ये लतागुल्मवृक्षास्तेषां पुष्पफलभारेणाधःस्पृशां यादृशं रूपं तादृशं सोत्प्रेक्षं निरूपयति वर्णयतीति तथा, लता वल्ल्यः, गुल्मः प्रकाण्डरहितो वृक्षः. तदुक्तं ''अहो अमी देववरे''त्यादिना.

८२२. **नादब्रह्मप्रकटन** *इति.*

नादो गानं तदेव शब्दब्रह्मत्वात् ब्रह्मेत्युच्यते, तस्य प्रकटनः प्राकटयकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''क्वचिद्गायति गायत्स्वि''त्यादिना.

८२३. **वयःप्रतिकृतिस्वन** *इति.*

वयसां पक्षिणां कूजितस्यानुकृतिः प्रतिकृतिः वयःप्रतिकृतिः यथा स्यात्तथा स्वनतीति. तदुक्तं ''क्वचिच्च कलहंसाना''मित्यादौ ।।१७०।।

बर्हिनृत्यानुकरणो गोपालानुकृतिस्वनः ।
सदाचारप्रतिष्ठाता बलश्रमनिराकृतिः ।।१७१।।

८२४. **बर्हिनृत्यानुकरण** *इति.*

बर्हिणां मयूराणां नृत्यमनुकरोतीति तथा.

८२५. **गोपालानुकृतिस्वन** *इति.*

गोपालानुकरणं गोपालानुकृतिः, तद्यथा स्यात्तथा स्वनः ध्वनिर्यस्येति तथा, स्वनतीति वा.

८२६. **सदाचारप्रतिष्ठाते***ति.*

सतामाचारो ज्येष्ठस्य पादसंवाहनरूपः तस्य स्थापक इत्यर्थः. तदुक्तं ''क्वचित्क्रीडापरिश्रान्त''मित्यादिना.

८२७. **बलश्रमनिराकृतिरि***ति.*

बलस्य श्रमापनयनं यस्मादिति तथा ॥१७१॥

तरुमूलकृताशेषतल्पशायी सखिस्तुतः ।
गोपालसेवितपदः श्रीलालितपदाम्बुजः ॥१७२॥

८२८. **तरुमूलकृताशेषतल्पशायी***ति.*

तरुमूलेषु वृक्षमूलेषु कृता गोपालै रचिता ये अशेषाणां मृदुसर्वपल्लवप्रसूनानां तल्पः शय्या तत्र शयनीयशील इति. 'क्वचित् पल्लपतल्पे'ष्वित्यादिना.

८२९. **सखिस्तुत** *इति.*

सखिभिः समानशीलव्यसनैः स्तुतः गीतकीर्तिरिति.

८३०. **गोपालसेवितपद** *इति.*

गोपालैः पादसंवाहनादिभिः सेविते पदे चरणकमले यस्येति.

८३१. श्रीलालितपदाम्बुज *इति.*

श्रिया लालिते सस्नेहं सेविते पदे चरणकमले यस्येति. तदुक्तं ''रेमे रमालालित' इति ।।१७२।।

गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुकः ।
कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजः ।।१७३।।

८३२. गोपसम्प्रार्थितफलदाननाशितधेनुक *इति.*

गोपालैः श्रीदामसुबलाद्यैः सम्प्रार्थितानि भक्षणाय याचितानि यानि यानि तालफलानि तद्दानेन तद्दानपूर्वकं नाशितो हिंसितः धेनुकः खरकायो दैत्यो येनेति.

८३३. कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुज *इति.*

कालीयो नागः सचासौ फणा, तत्फणोपरि नर्तनेन तन्मूर्ध्नि स्थितानि यानि माणिक्यानि मणिविशेषास्तैः कृत्वा यद्रञ्जितं रागः तेन या श्रीः शोभा तद्युक्ते पदाम्बुजे यस्येति, रञ्जिते रक्ते लक्ष्मीसम्बन्धिपदाम्बुजे यस्येति वा ।।१७३।।

दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रियः ।

लीलासम्पीतदावाग्निः प्रलम्बवधपण्डितः ।।१७४।।

८३४. **दृष्टिसञ्जीविताशेषगोपगोगोपिकाप्रिय** *इति.*

दृष्टया अमृतदृष्टया सञ्जीविता गावश्च गोपाश्च गोपिकाश्च अशेषाश्च ताः दृष्टिसञ्जीविताश्चाशेषगोपगोपिकाश्च तासां प्रियः प्राणभूत इत्यर्थः.

८३५. **लीलासम्पीतदावाग्निरि***ति.*

लीलया अनायासेनैव सम्यक् पीतो दावाग्निस्तृणवह्निर्येनेति, लीलार्थमिति वा. तदुक्तं ''इत्थं स्वजनवैक्लव्य''मित्यादौ.

८३६. **प्रलम्बवधपण्डित** *इति.*

प्रलम्बाख्यासुरस्य वधे पण्डितः रामाय ज्ञापनचतुर इत्यर्थः ।।१७४।।

दावाग्न्यावृतगोपालदृष्टयाच्छादनवह्निपः ।
वर्षाशरद्विभूतिश्रीर्गोपीकामप्रबोधकः ।।१७५।।

८३७. **दावाग्न्यावृतगोपालदृष्टयाच्छादनवह्निप** *इति.*

दावाग्निना आवृत्ता चेष्टिता ये गोपालास्तेषां दृष्टयाच्छादनेन चक्षुर्मीलनकरणेन वह्निं पीतवानित्यर्थः.

८३८. **वर्षाशरद्विभूतिश्रीरि***ति.*

वर्षा प्रावृट्कालः शरच्च तयोर्या विभूतिः तत्तत्कालीनसामग्रीसम्पत्तिस्तया श्रीः शोभा यस्मै यस्मिन्निति वा, तत्तद्विभूतिश्रीरूप इति वा. 'यद्यद्विभूतिमत्सत्व'मिति वाक्यात्.

८३९. **गोपीकामप्रबोधक** *इति.*

गोपीषु कामस्य स्मरस्य प्रकर्षेण बोधकः उदयकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्ये''त्यादिना ।।१७५।।

गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारदः ।
कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ।।१७६।।

८४०. **गोपीरत्नस्तुताशेषवेणुवाद्यविशारद** *इति.*

गोप्य एव रत्नानिः तैः स्तुतं अशेषं सर्ववेणुवाद्यं यथा स्यात्तथा विशारदो गोपीषु विविधशारदां करोति वेणुवाद्यवर्णनार्थं प्रकटयतीति तथा. यद्वा. गोपीरत्नैः स्तुतं यदशेषवेणुवाद्यं तस्य विशारदः यथा स्तुतं भवति तथा प्रकटनकर्तेत्यर्थः.

८४१. **कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गन** *इति.*

‘‘हेमन्ते प्रथमे मासि’’इत्युक्तं यत्कात्यायनीव्रतं तद्व्याजेन तन्मिषेण सर्वभावैः सर्वात्मभावैराश्रिता अङ्गना कुमारिका यस्मिन्निति वा, ता आश्रिता येनेति वा ।।१७६।।

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्घ्रिपः ।
गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृत् ।।१७७।।

८४२. **सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनङ्घ्रिप** *इति.*

सन्तो भक्ताः, सन् भगवान् वा येषां सङ्गतिः सङ्गस्तस्याः स्तुतिव्याजेन स्तुतिमिषेण स्तुता वृन्दावनस्था अङ्घ्रिपा वृक्षा येनेति. तथा अयं भावः. सन्तस्तु परदुःखासहिष्णुत्वात् परोपकारिणः स्वदुःखं सोढवापि भवन्ति, अत्रापि तद्व्रजस्थभक्तसम्बन्धात् वृक्षा अपि परातपदूरीकरणायातपे स्वयं स्थिता अपि अम्लाना एव. तदुक्तं ‘‘पश्यतैतान् महाभागान्’’इत्यादौ.

८४३. **गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृद्***इति.*

गोपानां या क्षुत् क्षुधा तस्याः शान्तिः शमनोपायस्तद्रूपो यः समीचीनः अविसंवादी व्याजः व्यपदेशः यज्ञवाटं गत्वा स्वनाम्ना प्रार्थनरूपः, तेनैव विप्रस्य यजमानस्य भार्यायै प्रसादं अनुग्रहं कृतवानित्यर्थः. गोपक्षुच्छान्त्यर्थमिति वा, तदुक्तं ‘‘राम राम महावीर्ये’’त्यादिना ।।१७७।।

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः ।
शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः ।।१७८।।

८४४. हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधक *इति.*

त्रिवर्गहेतवे प्राप्तः कर्तव्यत्वेन यदिन्द्रोद्देशेन यागस्तदर्थं यत् स्वं सामग्री तयैव कार्यः कर्तव्यत्वेन विहितो यो गोसवः गवार्थं सूयते सम्पाद्यत इति. गवामित्युपलक्षणं तेन ब्राह्मणगोवर्धनधेनुनामप्यर्थे प्राप्तस्तस्य बोधकः. ''कर्मणा जायते जन्तु''रित्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादिषु ज्ञापक इत्यर्थः. यद्वा. पूर्वोक्तेन्द्रयागस्य स्थाने स्वसम्बन्धिकार्ये गोसवस्य बोधक इति.

८४५. शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावह *इति.*

'शैलोस्मी'ति कर्तृरूपेण कृतानां नन्दादिभिः सम्पादितानामशेषाणां षण्णामपि रसानां यो भोगः स्वकृतस्तेन सर्वेषां व्रजवासिनां सुखमावहतीति प्रापयतीति तथा. अन्यदा तु परोक्षमिन्द्रादिरूपेण भुङ्क्ते देवः. अस्मिन् पर्याये तु स्वयं समक्षमिति सुखावहत्वं युक्तमेव ।।१७८।।

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः ।
गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः ।।१७९।।

८४६. लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रिय *इति.*

लीलया सुखेनैव यो गोवर्धनस्य गवां वृद्धिकर्तुः पर्वतस्य उद्धारः उद्धरणं उर्ध्वं छत्राकारेण धारणं पालिता आसाराद्रक्षिताः स्वव्रजसम्बन्धिनः प्रिया येन, लीलागोवर्धनोद्धारेण पालितस्य प्रिय इति वा, स्वं नन्दधनं व्रजपदेन व्रजस्थाः प्राणिन उच्यन्ते, प्रिया व्रजसुन्दर्यः लीलागोवर्धनोद्धारेण पालिताः स्वव्रजप्रिया येनेति. तदुक्तं ''तस्मान्मच्छरणं गोष्ठ''मित्यादिना.

८४७. गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधक *इति.*

गोपालानां स्वच्छन्दं भयाभावपूर्वकं स्वच्छन्दलीलाकरणार्थं पूर्वं नन्दं प्रयुक्तगर्गवाक्यानां नन्दमुखात् पुनस्तेषामर्थस्य बोधको ज्ञापको गोपेष्विति. तदुक्तं ''श्रूयतां मे वच'' इत्यादौ ।।१७९।।

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवान् ।
व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशकः ।।१८०।।

८४८. इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवानि*ति.*

इन्द्रस्य धेनुः कामधेनुस्तत्कृतस्तुत्या प्राप्तं अर्थवशादायातं यत् गोविन्देति इन्द्रकृतमभिधानं नाम तद्विद्यते यस्येति तथा, इन्द्रधेनुभ्यां स्तुतिरिति वा. शुद्धसत्त्वज्ञापनाय निर्विभक्तिकनामनिर्देशः गवामिन्द्रो गोविन्द इति. तदुक्तं हरिवंशे ''अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः. गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वत''मिति. प्रकारान्तरेणापि निरुक्तिरुच्यते. गां भुवं वाणीं वा विन्दतीति गोविन्दः, तदुक्तं महाभारते ''नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहां गताम्. गोविन्द इति मां देवैस्ततो वाग्भिरभिष्टुतः''. हरिवंशेपि ''गौरीशानु तथा वाणीं तां वै वेदयते भवान्. गोविन्दस्तु ततो देवमुनिभि''रिति. मूलेपि ''कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नि''त्यादिनोक्तम्.

८४९. व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशक *इति.*

व्रतमेकादश्युपवासः तदादिधर्मेषु सम्यक् सक्तः आसक्तो यो नन्दः तस्य व्रतादिजनितक्लेशस्य विशेषेण नाशकः, साक्षाद्भगवति विद्यमाने अन्यत्र प्रवृत्तिः क्लेशमात्रफलैवेति ज्ञापितम्. तदुक्तं ''एकादश्यां निराहार'' इत्यादिना ।।१८०।।

नन्दादगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायकः ।
वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः ।।१८१।।

८५०. **नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायक** *इति.*

नन्दमारभ्य गोपमात्राणां बालवृद्धसाधारणानां इष्टा द्रष्टुं वाञ्छिता या वैकुण्ठगतिर्गमनं तद्दायक इत्यर्थः. तदुक्तं ''ते त्वौत्सुक्यधिय''इत्यादिना.

८५१. **वेणुवादस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिद** *इति.*

''जगौ कलं वामदृशा''मित्युक्तो यो वेणोर्वादो वादनं वेणुनैव वादः आकारणं वा, तच्छ्रवणेन यः स्मरक्षोभः चित्तोन्मथनं तत्कृतं तेन मत्ताः काममदं प्राप्ता याः अन्तर्गृहगता गोप्यः तासां विशेषतः संसृतिमात्रान्मुक्तिं दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''अन्तर्गृहगताः काश्चि''दित्यादिना ।।१८१।।

सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षमः ।
गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रदः ।।१८२।।

८५२. **सर्वभावप्राप्तगोपीसुखसंवर्धनक्षम** *इति.*

''सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्याद्युक्तसर्वात्मभावेन प्राप्ता समीपं गता या गोप्यः तासां सुखस्य रासोत्सवसौख्यस्य सम्यक् वृद्धिकरणे क्षमः समर्थ इति. तदुक्तं 'इति विक्लवित'मित्यादिना.

८५३. गोपीगर्वप्रणाशार्थतिरोधानसुखप्रद *इति.*

''एवं भगवतः कृष्णा''दित्याद्युक्तो यो गोपीनां गर्वस्तस्य प्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रणाशार्थं यत्तिरोधानं गोपीष्वन्तःस्थितिस्तेनैव ताभ्यः सुखं प्रकर्षेण ददातीति तथा ।।१८२।।

कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशधृक् ।
राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारकः ।।१८३।।

८५४. कृष्णभावव्याप्तविश्वगोपीभावितवेशधृक *इति.*

कृष्णात्मत्वं कृष्णभावः, तेन कृष्णभावेन व्याप्तं विश्वं यासां ताः कृष्णभावव्याप्तविश्वाः, ताश्च ता गोप्यश्च कृष्णभावव्याप्तविश्वगोप्यः, ताभिर्भावितोन्तःकरणे स्मृतो यादृशलीलासम्बन्धी वेषः तं धारयति तासु प्रकटयतीति तथा. अन्तःस्थितः स्वयमेव तथा करोतीति भावः. अत एव 'पप्रच्छुराकाशव'दित्यादिवचनम्.

८५५. राधाविशेषसम्भोगप्राप्तदोषनिवारक *इति.*

'यां गोपीमनय'दित्याद्युक्तो यो राधाया अन्यापेक्षया विशेषसम्भोगस्तेन प्राप्तो जनितो यो दोषो गर्वस्तस्यापि पूर्ववदन्तर्धानेन निवारकः अपमार्जक इत्यर्थः ।।१८३।।

परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुणः ।
मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सवः ।।१८४।।

८५६. **परमप्रीतिसङ्गीतसर्वाद्भुतमहागुण** *इति.*

परमप्रीत्या सम्यक् गीताः सर्वे ये उत्कृष्टा अद्भुता अन्यैः कर्तुमशक्या आश्चर्यजनका महागुणाः 'विषजलाप्यया'दित्याद्युक्ता यस्येति. तदुक्तं ''जयति तेऽधिकं जन्मने''त्यादिना.

८५७. **मानापनोदनाक्रन्दगोपीदृष्टिमहोत्सव** *इति.*

मानस्यापनोदः अपनयनं तज्जनितो यः आक्रन्दः रोदनं तद्युक्ता या गोपीनां दृष्टयः नयननलिनानि तेषां महानुत्सवो यस्मात् तद्रूपो वा. तदुक्तं ''इति गोप्यः प्रगायन्त्यः''इत्यादिना ।।१८४।।

गोपिकाव्याप्तसर्वाङ्गः स्त्रीसम्भाषाविशारदः ।
रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागरः ।।१८५।।

८५८. **गोपिकाव्याप्तसर्वाङ्ग** *इति.*

गोपिकासु व्याप्तानि विशेषेण समन्ताद् व्याप्तानि सर्वाण्यङ्गानि येन, ताभिर्व्याप्तानि सर्वाण्यङ्गानि यस्येतिवा, तदुक्तं ''काचित् कराम्बुजं शौरे''रित्यादिना.

८५९. **स्त्रीसम्भाषाविशारद** *इति.*

स्त्रीः प्रति सम्यक् भाषणं सम्भाषा तत्पृष्टप्रश्नोत्तरदानं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः. ''मिथो भजन्ति ये सख्य'' इत्यादि.

८६०. **रासोत्सवमहासौख्यगोपीसम्भोगसागर** *इति.*

'रासोत्सवः संप्रवृत्त' इत्याद्युक्तो यो रासोत्सवो रासक्रीडा तत्र यन्महासौख्यं तस्य गोपीसु सम्भोगः सम्यगनुभवः स्वरूपानन्दानुभवस्तद्रूपः सागरः परिपूर्णाक्षियो रस इत्यर्थः, सम्भोगार्थं वा सागर इति ॥१८५॥

जलस्थलरतिव्याप्तगोपीदृष्टयभिपूजितः ।
शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्धनः ॥१८६॥

८६१. **जलस्थलरतिव्याप्तगोपीदृष्टयभिपूजित** *इति.*

जलं चस्थलं चजलस्थलं तत्र या रतिः रमणं तया व्याप्ताः पूर्णाः या गोप्यः तासां दृष्टिभिः नयनकमलैः सप्रेमकटाक्षैर्वाऽभितः सर्वतः पूजितः अलङ्कृत इत्यर्थः. तदुक्तं 'सोम्भस्यल'मित्यादिना.

८६२. **शास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारविवर्धन** *इति.*

शास्त्रं मर्यादा, तदनपेक्षः तदतिगामी यः कामः इच्छा अलौकिकः कामो वा, सएवैकश्चासौ मुक्तिद्वारं चतच्छास्त्रानपेक्षकामैकमुक्तिद्वारं तस्य विशेषेण

वृद्धिकर्तेत्यर्थः. यद्वा, शास्त्रानपेक्षमीश्वरं कामयन्ते स्नेहेनैवेति शास्त्रानपेक्षकामाः केवलस्वरूपमात्रनिष्ठा भक्ताः तेषामिदमेकमेव रासोत्सवकथनरूपं यन्मुक्तिद्वारमुपायः तस्यः विशेषेण वृद्धिकर्तेति. तदुक्तं ''विक्रीडितं व्रजवधूभि''रित्यादिना ।।१८६।।

सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनन्दविमोचकः ।
गीतमोहितगोपीधृक्शंखचूडविनाशकः ।।१८७।।

८६३. **सुदर्शनमहासर्पग्रस्तनन्दविमोचक** *इति.*

सुदर्शनो विद्याधरः स एव ऋषिशापान्माहासर्पो जातः, सुदर्शनश्चासौ महासर्पश्च तेन सरस्वतीतीरे ग्रस्तनन्दस्य विशेषेण मोचकः. तदुक्तं 'कश्चिन्महानहि'रित्यादि.

गीतमोहितगोपीधृक्शंखचूडविनाशक *इति.*

भगवद्गीतेन मोहिता मूर्च्छिता या गोप्यः ताः धृष्णातीति तासां शक्तिग्रहणेन प्रतिबध्नाति तासु प्रगल्भते इति गीतमोहितगोपीधृक्, सचासौ शंखचूडश्चेति तस्य विशेषेण नाशको हिंसक इत्यर्थः. तदुक्तं ''गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्ये''त्यादिना ।।१८७।।

गुणसङ्गीतसन्तुष्टिर्गोपीसंसारविस्मृतिः ।
अरिष्टमथनो दैत्यबुद्धिव्यामोहकारकः ।।१८८।।

८६५. **गुणसङ्गीतसन्तुष्टि***रिति.*

"वामबाहुकृतवामकपोल" इत्यत्र गुणानां सम्यक् गीतं भक्तकृतं, तेनैव तेषां दिवा सन्तुष्टिः सन्तोषो यस्मादन्तस्थितादिति तथा.

८६६. **गोपीसंसारविस्मृतिरि***ति.*

मानासक्तानां गोपीनां संसारस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिर्यस्मादन्तःस्थितादिति तथा. यद्वा. भगवतो गोपीषु सम्यक् सरणं संसारोन्तःप्रवेशस्तेनैव विविधा स्मृतिः गुणगानं मात्रस्थितानामपि दूरस्थभगवत्सामग्रीस्फूर्तिर्यस्मादिति. नह्यदृष्टमननुभूतं कश्चिद्वर्णयितुं शक्नोति.

८६७. **अरिष्टमथन** *इति.*

अरिष्टनाम्नोऽसुरस्य मथनो हिंसकः. तदुक्तं 'अथतर्ह्यागत' इत्यादिना.

८६८. **दैत्यबुद्धिव्यामोहकारक** *इति.*

दैत्यस्य कंसस्य नारदवचनाद्बुद्धेर्व्यामोहो वसुदेवापराधबुद्धिस्तत्कारक इत्यर्थः. "कंसायाप्याह भगवा"नित्यादि ।।१८८।।

केशीघाती नारदेष्टो व्योमासुरविनाशकः ।
अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधिः ।।१८९।।

८६९. **केशीघाती***ति.*

केशीनामानमसुरं हतवानित्यर्थः. तदुक्तं ‘‘प्रतियाते तु देवर्षा’वित्यादौ.

८७०. **नारदेष्ट** *इति.*

नारदस्येष्टं कंसवधादिकं यस्मादिति, तस्येष्टदेवरूपो वा. ‘देवर्षिरूपसङ्गम्ये’त्यादिना.

८७१. **व्योमासुरविनाशक** *इति.*

मयपुत्रस्य व्योमनाम्नोऽसुरस्य विनाशको मारक इत्यर्थः. तदुक्तं ‘मयपुत्रो महामाय’ इत्यादि.

८७२. **अक्रूरभक्तिसंराद्धपादरेणुमहानिधि***रिति.*

अक्रूरेण भक्त्या स्नेहेन संराध्यः सम्यक् आराध्यत्वेन ज्ञातः पादरेणुरूपमहानिधिरक्षयकोशो यस्येति. यद्वा. अक्रूरस्य संराद्धापादरेणुना अग्रे भाविमहानिधिलीला यस्मादिति. तदुक्तं ‘‘गच्छन् पथि महाभाग’’इत्यादिना ।।१८९।।

रथावरोहशुद्धात्मा गोपीमानसहारकः ।
हृदसन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाक्रूरसंस्तुतः ।।१९०।।

८७३. **रथावरोहशुद्धात्मे***ति.*

रथस्यावरोहे आरोहणसमये शुद्धः अविकृतः आत्मा चित्तं यस्येति. गोपीनां तथावस्थां दृष्टवा स्वयं तथाभूतोपि धैर्यमवलम्ब्य रथमारुरुक्षदिति भावः. तदुक्तं, ''तास्तथा तप्ततीर्वीक्ष्ये''त्यादिना.

८७४. **गोपीमानसहारक** *इति.*

प्रस्थितो भगवान् गोपीनां चित्तेन सहैवेति भावः. तदुक्तं 'अनुप्रस्थितात्मान' इति.

८७५. **ह्रदसन्दर्शिताशेषवैकुण्ठाक्रूरसंस्तुत** *इति.*

ह्रदे ब्रह्मह्रदे सन्दर्शितः सम्यक् सन्दर्शनं प्रापितोऽशेषवैकुण्ठः समस्तवैकुण्ठलोको येन यस्मै वा, आद्ये सचासावक्रूरसंस्तुतश्च, द्वितीये सचासावक्रूरश्च तेन सम्यक् स्तुतः. तदुक्तं ''निमज्य तस्मिन् सलिल'' इति. यद्वा, अः स्वयं शेषो बलश्च, अशेषवैकुण्ठाः, ह्रदे सन्दर्शिताः अशेषवैकुण्ठा येन, अशेषाभ्यां सहिता वैकुण्ठा इति वा. शेषं पूर्ववत् ॥१९०॥

मथुरागमनोत्साहो मथुराभाग्यभाजनम् ।
मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानसः ॥१९१॥

८७६. **मथुरागमनोत्साह** *इति.*

मथुरायां गमने उत्साहः औत्सुक्यं यस्येति, यद्वा मथुरागमनसमये अक्रूरस्योत्साहो यस्मादिति. तदुक्तं ''इत्युक्त्वा नोदयामासे''त्यादिना.

८७७. मथुराभाग्यभाजनमि*ति.*

मथुराया भाग्यस्य सम्पत्तेः भाजनं भजते स्वीकरोतीति, स्थानभूत इति वा.

८७८. मथुरानगरीशोभादर्शनोत्सुकमानस *इति.*

मथुरानगर्याः शोभादर्शने उत्सुकं मानसं मनो यस्येति, मथुरानगर्यां पुण्यवतां सोभादर्शनायेति वा. तदुक्तं 'अथापराह्ण'इत्यादि ।।१९१।।

दुष्टरञ्जकघाती चवायकार्चितविग्रहः ।
वस्त्रमालाशुसोभाङ्ग कुब्जालेपनभूषितः ।।१९२।।

८७९. दुष्टरञ्जकघाती चे*ति.*

दुष्टानेव रञ्जयति वस्त्रदानेन प्रीतियुक्तान् करोतीति, दुष्टं कंसं वा, सदुष्टरञ्जको रङ्गकारः, अत्र तस्य शिल्पित्वेपि शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात् ''ण्वुल् ष्वुन् असि उसी''त्यादिना ष्वुनादेशस्यैवाकस्य ग्रहणादत्र नलोपो नेति ज्ञेयम्. दुष्टरञ्जकं हन्तुं शीलमस्येति तथा. यद्वा. अत्र नामपरायणे छन्दसो नियतत्वाद्दुष्टरञ्जकघाती चेत्यपि ज्ञेयम्. तदुक्तं ''एवं विकत्थमानस्ये''त्यादिना.

८८०. वायकार्चितविग्रह *इति.*

वायकेन तन्तुवायकेनार्चितो यथायोग्यवस्त्रैरलङ्कृतो देहो यस्येति तथा. 'अञ्चित' इति पाठे अञ्चेः पूजार्थत्वादपि स एवार्थः, तदुक्तं ''ततस्तु वायकः प्रीत'' इत्यादिना.

८८१. **वस्त्रमालासुशोभाङ्ग** *इति.*

वस्त्रोपरि स्थिता माला वस्त्रमालाः ताभिर्वस्त्रमालाभ्यां वा, सूत्कृष्टा शोभा सा अङ्गेषु यस्येति तथा, ''ततः सुदाम्नो भवन''मित्यादिना.

८८२. **कुब्जालेपनभूषित** *इति.*

कुब्जासम्बन्धि यदालेपनं सुगन्धद्रव्यं तेन भूषितोलङ्कृतः ।।१९२।।

कुब्जासुरूपकर्ता चकुब्जारतिवरप्रदः ।
प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डखण्डनः ।।१९३।।

८८३. **कुब्जासुरूपकर्ता चे***ति.*

त्रिस्थानेषु वक्रायाः कुब्जायाः शोभनरूपस्य कर्तेत्यर्थः.

८८४. **कुब्जारतिवरप्रद** *इति.*

कुब्जायै रतिः रमणं तद्रूपं वरं प्रददातीति तथा ''एष्यामि ते गृह''मित्यादिना.

८८५. **प्रसादरूपसन्तुष्टहरकोदण्डखण्डन** *इति.*

यागस्थानस्थितः प्रसादरूपः प्रसादं प्रसन्नतां रूपयति ज्ञापयतीति प्रसादरूपः कंसं प्रति सन्तुष्टस्य हरस्य कोदण्डो धनुः, प्रसादरूपश्चासौ हरकोदण्डश्च तस्य खण्डनः भञ्जक इत्यर्थः, तदुक्तं ''तस्मिन् प्रविष्टो ददृश'' इत्यादिना ॥१९३॥

शकलाहतकंसाप्तधनूरक्षकसैनिकः ।
जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधकः ॥१९४॥

८८६. **शकलाहतकंसाप्तधनूरक्षकसैनिक** *इति.*

शकलेन धनुःखण्डेनासमन्तात् हताः कंसस्याप्तधनूरक्षकाः सैनिका येनेति तथा ''अथ तान् दूरभिप्रायान्'' इत्यादिना.

८८७. **जाग्रत्स्वप्नभयव्याप्तमृत्युलक्षणबोधक** *इति.*

जाग्रति स्वप्ने च एवमवस्थात्रयेपिभयेनमृत्युभयेन व्याप्तस्यकंसस्ययानिमृत्युलक्षणानि मृत्युसूचकानितेषां बोधकः प्रेरक इत्यर्थः. तैः कंसाय ज्ञापकः सर्वथा मरणमेवेति. तदुक्तं ''दीर्घप्रजागरो भीत'' इत्यादिना ॥१९४॥

मथुरामल्ल ओजस्वी मल्लयुद्धविशारदः ।

सद्यः कुवलयापीडघाती चाणूरमर्दनः ।।१९५।।

८८८. **मथुरामल्ल** *इति.*

मथुरायां मल्ल इव स्वच्छन्दत्वात् मथुरामल्लः.

८८९. **ओजस्वी***ति.*

ओज उत्साहः प्रयत्नविशेषो वा, तद्विद्यते यस्येति तथा.

८९०. **मल्लयुद्धविशारद** *इति.*

मल्लैः सह युद्धे निपुण इत्यर्थः.

८९१. **सद्यः कुवलयापीडघाती***ति.*

सद्यस्तात्कालं रङ्गभूमिदर्शनसमय एव कुवलयापीडनामानं हस्तिनं हत्वानित्यर्थः. तदुक्तं ''रङ्गद्वारं समासाद्ये''त्यादि.

८९२. **चाणूरमर्दन** *इति.*

चाणूरनाम्नो मल्लस्य मर्दनो निःशोषक इति. तदुक्तं ''आससादाथ चाणूर''मित्यादौ ।।१९५।।

लीलाहतमहामल्लः शलतोशलघातकः ।
कंसान्तको जितामित्रो वसुदेवविमोचकः ।।१९६।।

८९३. **लीलाहतमहामल्ल** *इति.*

लीलयानायासेनैव भाविलीलार्थं वा, हतो महामल्लो मुष्टिको येनेति.

८९४. **शलतोशलघातक** *इति.*

शलं तोशलं चोभौ हतवानित्यर्थः. तदुक्तं ''चाणूरे मुष्टिके कूटे'' इत्यादिना.

८९५. **कंसान्तक** *इति.*

कंसस्यान्तको हिंसकः 'प्रगृह्य केशेष्वि'त्यादिना.

८९६. **जितामित्र** *इति.*

जिता अमित्राः शत्रवो येनेति. कंसे जिते सर्वेपि जिता इति भावः.

८९७. **वसुदेवविमोचक** *इति.*

वसुदेवस्य बन्धनात् विशेषेण मोचकः, देवक्या अपीति ज्ञेयम्. यद्वा. नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायात् वसुर्वसुदेवः देवो देवकी तयोर्विमोचक इत्यर्थः, तदुक्तं ''मातरं पितरं चैवे''त्यादि ॥१९६॥

ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मयः ।
उग्रसेनप्रतिष्ठाता यादवाधिविनाशकः ॥१९७॥

८९८. **ज्ञाततत्त्वपितृज्ञानमोहनामृतवाङ्मय** *इति.*

ज्ञातं तत्त्वं भगवत्स्वरूपं येनेनि ज्ञाततत्त्वः सचासौ पिता चेति ज्ञाततत्त्वपिता, तस्य ज्ञानस्य मोहनाय तिरोधानायामृतरूपा पुत्रस्नेहप्रवर्धिका या वाक् नास्मत्तो युवयोस्तातेत्येवंरूपा तद्रूप इत्यर्थः. वचनरूपेण मोहजनक इति भावः.

८९९. **उग्रसेनप्रतिष्ठाते***ति.*

उग्रसेनस्य मातामहस्य राज्यासने प्रतिष्ठां स्थितिं कारितवानित्यर्थः. अत्र भाविकण्यर्थं ष्ठाधातुः. यद्वा, उग्रसेनं प्रति अभिमुखं मर्यादारक्षार्थं तिष्ठतीति, अस्मिन् पक्षे आसने स्थितिमेव दत्तवान नतु राजकार्यमिति भावः. तदुक्तं 'मातामहं तूग्रसेन' मित्यादिना.

९००. **यादवाधिविनाशक** *इति.*

यादवस्य यदुवंशोत्पन्नस्य सर्वस्यापि समृद्धिपूर्वकं स्थापनेनाधेर्मनोव्यथाया विशेषेण नाशकः. तदुक्तं ''सर्वान् स्वज्ञातिसम्बन्धा''नित्यादि ।।१९७।।

नन्दादिसान्त्वनकरो ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
गुरुशुश्रूषणपरो विद्यापारमितेश्वरः ।।१९८।।

९०१. **नन्दादिसान्त्वनकर** *इति.*

नन्द आदिर्येषां गोपानां तेषां सान्त्वनमाश्वासनं वचनैः करोतीति तथा, तदुक्तं ''अथ नन्दं समासाद्ये''त्यादौ.

९०२. **ब्रह्मचर्यव्रते स्थित** *इति.*

ब्रह्मचर्यं गायत्रीव्रतपूर्वकं विद्याधिगमपर्यन्तं तत्रानुतिष्ठतीति. यद्वा. ब्रह्मचर्योक्तं यद्व्रतं तत्र स्थित आस्थित इत्यर्थः. तदुक्तं ''ततश्च लब्धसंस्कारा''वित्यादिना.

९०३. **गुरुशुश्रूषणपर** *इति.*

गुरोः सान्दीपनेः शूश्रूषणे परिचरणे परः सावधानः, तत्परमस्येति वा. तदुक्तं 'यथोपसाद्ये'त्यादिना.

९०४. **विद्यापारमितेश्वर** *इति.*

विद्यानां चतुर्दशानामपि पारं समाप्तिं यन्ति गच्छन्ति विद्यापारमिताः अलुक्समासः तेषामीश्वरः श्रेष्ठः, विद्यापारं मितं येनेति वा विद्यामितः, स चासावीश्वरश्चेति ।।१९८।।

सान्दीपनिमृतापत्यदाता कालान्तकादिजित् ।
गोकुलाश्वासनपरो यशोदानन्दपोषकः ।।१९९।।

९०५. **सान्दीपनिमृतापत्यदाते***ति.*

सान्दीपनये गुरवे समुद्रे मृतस्यापत्यस्य दातेत्यर्थः.

९०६. **कालान्तकादिजिदि***ति.*

कालो मृत्युः, अन्तको यमः, तदादीन् विघ्नानन्यानपि जितवानित्यर्थः. 'तथेत्यथारुह्ये'त्यादिना.

९०७. **गोकुलाश्वासनपर** *इति.*

गोकुलस्य तद्वासिसर्वजनस्याश्वासने चित्तसमाधानकरणे परः उद्युक्तः, तत्परं सर्वोत्तमं यस्येति वा, तान् पिपर्तीति वा, तदुक्तं ''गच्छोद्धव व्रज''मित्यादिना.

९०८. **यशोदानन्दपोषक** *इति.*

उद्धवद्वारा सन्देशेन तयोः पोषकः प्राणपोषक इति ।।१९९।।

गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रदः ।
समोद्धवभ्रमरवाक् गोपिकामोहनाशकः ।।२००।।

९०९. गोपिकाविरहव्याजमनोगतिरतिप्रद *इति.*

गोपिकानां बाह्यविरहमिषेण मनसैव तासां मनसि वा, गतिर्व्रजे गमनं तेनैव तासु रतिमान्तररमणं प्रीतिं वा, प्रकर्षेण ददातीति तथा.

९१०. समोद्धवभ्रमरवागि*ति.*

भगवता समः सदृशो यउद्धवः "त्वं तु भागवतेष्वहम्" "नोद्धवोण्वपि मन्नयून" इत्यादिना साम्यस्योक्तत्वात् समोद्धवः, तस्मिन् सति विद्यमाने गोपीः प्रति भ्रमरवागेव वाग्यस्येति. मध्यमपदलोपी समासः. तदुक्तं "काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे"त्यादिना.

९११. गोपिकामोहनाशक *इति.*

गोपिकानां मोहो विरहेण वैचित्त्यं "अहो यूयं स्म पूर्णार्था" इत्यादिवचनैस्तस्य नाशक इति ।।२००।।

कुब्जारतिप्रदोऽक्रूरपवित्रीकृतभूगृहः ।
पृथादुःखप्रणेता चपाण्डवानां सुखप्रदः ।।२०१।।

९१२. **कुब्जारतिप्रद** *इति.*

पूर्वं प्रतिज्ञातां रतिं कुब्जायै प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''अथ विज्ञाय भगवा''नित्यादिना.

९१३. **अक्रूरपवित्रीकृतभूगृह** *इति.*

अक्रूरस्य गृहगमनेन पवित्रीकृता भूः आवासस्थानं गृहः परिग्रहो येनेति तथा. यद्वा. **ग्रह** *इति पाठे भूः अधःस्थितप्रदेशाः, ग्रहाः उपरिप्रदेशास्ते पवित्रीकृता येनेति. तदुक्तं 'अक्रूरभवनं कृष्ण' इति.*

९१४. **पृथादुःखप्रणेता चे***ति.*

पृथायाः कुन्त्याः दुःखस्य गरदानादिजनितस्य प्रणेता अक्रूरं प्रतिवक्तेत्यर्थः. यद्वा. सन्देशेनैव पृथादुःखस्य प्रकर्षेण नेता दूरीकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'भगवान् सुहृदा'मित्यादिना.

९१५. **पाण्डवानां सुखप्रद** *इति.*

सन्देशेनैव युधिष्ठिरादीनां पाण्डुपुत्राणां सुखं प्रकर्षेण दत्तवानित्यर्थः ।।२०१।।

।। इति दशमस्कन्धपूर्वार्धनामानि ।।

।। अथ दशमस्कन्धोत्तरार्धनामानि ।।

जरासन्धसमानीतसैन्यघाती विचारकः ।
यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलिः ।।२०२।।

९१६. **जरासन्धसमानीतसैन्यघाती***ति.*

जरासन्धो मागधस्तेन सम्मुखे आनीतं त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपरिमितं सप्तदशवारं यत्सैन्यं सेनाङ्गयुक्ता सेना तद्धन्तुं शीलमस्येति तदुक्तं ''अस्तिः प्राप्तिश्चे''त्यादि.

९१७. **विचारक** *इति.*

अष्टादशे पर्याये सर्वान् कुशस्थलीं नेतुं रामेण सह विचारयतीति तथा, तदुक्तं ''तद्रदृष्टवाचिन्तय''दित्यादि.

९१८. **यवनव्याप्तमथुराजनदत्तकुशस्थलिरि***ति.*

त्रिकोटिसैन्ययुक्तेन यवनेन व्याप्तो वेष्टितो यो मथुराजनस्तस्मै स्थित्यर्थं दत्ता कुशस्थली येनेति तथा ।।२०२।।

द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुरः ।
मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ।।२०३।।

९१९. **द्वारकाद्भुतनिर्माणविस्मापितसुरासुर** *इति.*

द्वारकाया अद्भुतमाश्चर्यजनकं यन्निमार्णं रचनं तेन विस्मापिता आश्चर्यं प्रापिताः सुराश्चासुराश्च येनेति तथा, तदुक्तं ''इति सम्मन्त्र्य भगवा''नित्यादौ.

९२०. **मनुष्यमात्रभोगार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव** *इति.*

मनुष्यमात्रस्य भोगार्थं स्वर्गसुखानुभूत्यै भूम्यां द्वारवत्यामानीतमिन्द्रस्य वैभवं पारिजातादिकं येनेति तथा ।।२०३।।

यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानन्दविग्रहः ।
मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहा ।।२०४।।

९२१. **यवनव्याप्तमथुरानिर्गमानन्दविग्रह** *इति.*

यवनव्याप्तमथुरातो निर्गमे गमनसमये आयुधादिराहित्येनानन्दः शुद्धसच्चिदानन्दरूपो विग्रहो यस्येति तथा. तदुक्तं ''निर्जगाम पुरद्वारा'दित्यादिना.

९२२. **मुचुकुन्दमहाबोधयवनप्राणदर्पहे***ति.*

मान्धातृपुत्रस्य मुचुकुन्दस्य यो महाबोधो बहुकाले गते निद्रातः उत्थानं तेनैव यवनस्य प्राणान् अन्येषां तत्पक्षीयाणां जरासन्धादीनां दर्पं गर्वं तदुभयं हतवानिति. तदुक्तं ''स उत्थाय चिरं सुप्त''इत्यादिना ।।२०४।।

मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदयः ।
फलप्रदानसन्तुष्टिर्जन्मान्तरितमोक्षदः ।।२०५।।

९२३. **मुचुकुन्दस्तुताशेषगुणकर्ममहोदय** *इति.*

मुचुकुन्देन स्तुतः अशेषगुणकर्मणां महोदय आधिक्यं यस्येति. तदुक्तं 'विमोहितोऽयं जन'' इत्यादि.

९२४. **फलप्रदानसन्तुष्टिरि***ति.*

भक्तिरूपफलप्रदानेन मुचुकुन्दस्य समीचीना तुष्टिर्यस्मादिति. तदुक्तं ''अस्त्येव नित्यदा तुभ्य''मित्यादिना.

९२५. **जन्मान्तरितमोक्षद** *इति.*

मध्ये ब्राह्मणजन्मना अन्तरितः अन्तरायं प्रापितो मोक्षस्तं दत्तवानित्यर्थः. 'जन्मान्तर'इत्यादिना ।।२०५।।

शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावनः ।
प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सवः ।।२०६।।

९२६. **शिवब्राह्मणवाक्याप्तजयभीतिविभावन** *इति.*

शिवो रुद्रश्च ब्राह्मणाश्च तेषां वाक्यात् 'गच्छ त्वं जयमाप्नुहि' इत्येवंरूपात् आप्तो योद्धुमागतो यो जरासन्धस्तस्य जये देवब्राह्मणवाक्यान्यथाकरणेन स्वस्मिन् भीतिं विभावयति कल्पयतीति तथा. तदुक्तं 'मनुष्यचेष्टामापन्ना'वित्यादि.

९२७. **प्रवर्षणप्रार्थिताग्निदानपुण्यमहोत्सव** *इति.*

प्रवर्षणपर्वतपर्यन्तं यदग्निदानं तेन जरासन्धस्य मिथ्यापुण्यमहोत्सवो यस्मादिति तथा ''सोपि दग्धाविति मृषे'त्यादिना ।।२०६।।

रुक्मिणीरमणः कामपिता प्रद्युम्नभावनः ।
स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपतिः ।।२०७।।

९२८. **रुक्मिणीरमण** *इति.*

रोचते इति रुक्म, तद्वर्णो विद्यते यस्याः सा रुक्मिणी तस्याः रमणः, तां रमयतीति वा, तस्यां लक्ष्मीरूपायां रमत इति वा. तदुक्तं 'राजासीद्भीष्मक' इत्यादि.

९२९. **कामपिते***ति.*

हरदृष्टिदहनदग्धस्य कामस्य कन्दर्पस्य पिता जनक इत्यर्थः. 'कामस्तु वासुदेवांश' इत्यादिना.

९३०. **प्रद्युम्नभावन** *इति.*

प्रद्युम्नाख्यं ज्येष्ठं पुत्रं भावयति उत्पादयतीति.

९३१. **स्यमन्तकमणिव्याजप्राप्तजाम्बवतीपति***रिति.*

स्यमन्तकाख्यस्य मणेरानयनव्याजेन प्राप्ता या जाम्बवती ऋक्षराजजाम्बुवतः पुत्री तस्याः पतिः भर्ता. तदुक्तं 'मणिहेतोरिह प्राप्ते'त्यादिना ॥२०७॥

सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।
मित्रविन्दापतिः सत्यापतिर्वृषनिषूदनः ॥२०८॥

९३२. **सत्यभामाप्राणपति***रिति.*

सत्यः स्वकार्यकरणक्षमो यथार्थो भामः क्रोधो यस्याः सा सत्यभामा, तस्याः प्राणानां नाथ इत्यर्थः. प्राणतुल्यः पतिर्वा.

९३३. **कालिन्दीरतिवर्धन** *इति.*

कालिन्द्याः सूर्यदुहितुः रतिं प्रीतिं वर्धयतीति, तस्यां वर्धयतीति वा, तदुक्तं 'तत्रोपस्पृश्य विशद'मित्यादिना.

९३४. **मित्रविन्दापति***रिति.*

मित्रविन्दायाः पतिः भर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'विन्दानुविन्दा'वित्यादिना.

९३५. **सत्यापति***रिति.*

सत्याया नाग्नजित्याः पतिः.

९३६. **वृषनिषूदन** *इति.*

पणीकृतानां सप्तानां वृषाणां नितरां सूदनो निःसत्वकरण इत्यर्थः. तदुक्तं ''एवं समयमाकर्ण्ये'त्यादिना ।।२०८।।

भद्रावाञ्छितभर्ता चलक्ष्मणावरणक्षमः ।
इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ।।२०९।।

९३७. **भद्रावाञ्छितभर्ता** *इति.*

भद्रायाः श्रुतकीर्तेः पुत्र्याः वाञ्छितोभिलषितो भर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'श्रुतकीर्ते'रित्यादिना.

१३८. **लक्ष्मणावरणक्षम** *इति.*

मद्राधिपतेः कन्यायाः लक्ष्मणायाः वरणे स्वयंवरे क्षमः समर्थः.

१३९. **इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदन** *इति.*

इन्द्रादिभिः प्रार्थितो याचितो वधो यस्य, सचासौ नरकासुरश्च तस्य सूदनो हिंसक इत्यर्थः. तदुक्तं 'इन्द्रेण हृतछत्रेणे'त्यादिना ।।२०९।।

मुरारिः पीठहन्ता चताम्रादिप्राणहारकः ।
षोडशस्त्रीसहस्त्रेशः छत्रकुण्डलदानकृत् ।।२१०।।

१४०. **मुरारिरि***ति.*

मुरस्यारिः शत्रुः, तदुक्तं 'तामापतन्ती'मित्यादिना.

१४१. **पीठहन्ता चे***ति.*

पीठाख्यभौमचमूपतेः हन्ता घातक इत्यर्थः.

१४२. **ताम्रादिप्राणहारक** *इति.*

ताम्राख्य आदिर्येषामन्तरीक्षप्रभृतीनां मुरपुत्राणां तेषां प्राणानां हारको हर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'तस्यात्मजाः सप्ते'त्यादिना.

९४३. **षोडशस्त्रीसहस्त्रेश** *इति.*

स्त्रीणां सहस्राणि तेषां समाहारः स्त्रीसहस्त्रं षोडश चतत्स्त्रीसहस्त्रं चतस्येशो भर्तेत्यर्थः. ''स तत्र राजकन्याना''मित्यादिना.

९४४. **छत्रकुण्डलदानकृदि***ति.*

इन्द्राय छत्रं अदित्यै कुण्डले उभाभ्यामुभयोर्दानकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं 'गत्वा सुरेन्द्रभवन'मित्यादिना ।।२१०।।

पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।
रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ।।२११।।

९४५. **पारिजातापहरण** *इति.*

सुरतरोः पारिजातस्यापहरणं बलादाकृष्य हर्तेत्यर्थः.

९४६. **देवेन्द्रमदनाशक** *इति.*

देवानामिन्द्रस्येश्वरस्य रणे पराजयकरणेन मदस्यैश्वर्यगर्वस्य नाशकः. तदुक्तं 'चोदितो भार्यये'त्यादि.

९४७. **रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रद** *इति.*

रुक्मिण्याः समास्तुल्याः लक्ष्म्यंशत्वाद्याः सर्वा अपि स्त्रियः ताभिः साध्यो यो भोगः तदर्थं तास रतिं प्रीतिं प्रकर्षेण ददातीति तथा. तदुक्तं 'गृहेषु तासा'मित्यादिना ।।२११।।

रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तकः ।।२१२।।

९४८. **रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारक** *इति.*

रुक्मिणीं प्रति परिहासोक्तिभिः नर्मवचनैः रुक्मिण्या वाचः स्तम्भनं करोतीति तथा. यद्वा. रुक्मिणीपरिहासोक्तिरूपया वाचा स्वतिरोधानमिव तासां मनस्यकरोदिति. तदुक्तं 'राजपुत्रीप्सिते'त्यादिना.

९४९. **पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रवर्तक** *इति.*

पुत्राश्च पौत्राश्च तत्सम्बन्धि यन्महाभाग्यं तद्युक्तो यो गृहधर्मो गार्हस्थ्यधर्मस्तस्य प्रकर्षेण दर्शको ज्ञापकोन्येभ्य इत्यर्थः. तदुक्तं 'एकैकशस्ताः कृष्णस्ये'त्यादिना ।।२१२।।

शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ।
उषापहृतपौत्रश्रीर्बाणबाहुनिवारकः ।।२१३।।

९५०. **शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिक** *इति.*

शम्बरदैत्यस्यान्तकः प्रद्युम्नः तस्य यः सत्पुत्रः संश्चासौ पुत्रश्चेत्यनिरुद्धः, तस्य विवाहे घातितो बलेन रुक्मि श्यालोयेनेति. तदुक्तं 'तस्मिन्नभ्युदये राज'न्नित्यादि.

९५१. **उषाहृतपौत्रश्रीरि***ति.*

उषा बाणपुत्री तदर्थं चित्रलेखया अपहृतो गृहान्नीतो यः पौत्रोऽनिरुद्धस्तस्य श्रीः सम्पद्यस्मादिति तथा. यतो भगवद्गमन एव भार्यामन्यामपि सम्पदं लब्धवाननिरुद्ध इति. तदुक्तं ''तस्योषा नाम दुहिते''त्यादिना.

९५२. **बाणबाहुनिवारक** *इति.*

शिववाक्यं सत्यं विधातुं बाणस्य चतुर्न्यूनान् बाहून् निवारयति छिनत्तीति तथा. तदुक्तं 'बाहुषु छिद्यमाने'ष्वित्यादिना ।।२१३।।

शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुणः ।
शङ्करप्रतियोद्धा चद्वन्द्वयुद्धविशारदः ।।२१४।।

९५३. **शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुण** *इति.*

शीतज्वरो वैष्णवस्तत्कृतभयेन व्याप्तो यो ज्वरो रौद्रस्तेन सम्यक् स्तुताः षडैश्वर्यगुणा यस्य तथा. तदुक्तं ''माहेश्वरः समाक्रन्द''दित्यादिना.

९५४. **शङ्करप्रतियोद्धा चे***ति.*

शङ्करस्य प्रतिपक्षेण युद्ध्यतीति तथा. शङ्करं प्रतियोधको वा.

९५५. **द्वन्द्वयुद्धविशारद** *इति.*

द्वन्द्वं युग्मीभूय युद्धं तस्य विशारदो विस्तारकस्तत्र निपुणो वा, तदुक्तं 'प्रत्यस्त्रैः शमयामासे'त्यादिना ।।२१४।।

नृगपापप्रभेत्ता चब्रह्मस्वगुणदोषदृक् ।
विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारकः ।।२१५।।

९५६. **नृगपापप्रभेत्ता चे***ति.*

ब्रह्मस्ववशात् कृकलासत्वं प्राप्तस्य नृगाख्यस्येक्ष्वाकुतनयस्य पापं प्रकर्षेण भिनत्ति दूरीकरोतीति तथा, तदुक्तं 'तत्रागत्ये'त्यादिना.

९५७. **ब्रह्मस्वगुणदोषदृगि***ति.*

ब्रह्मपदं न ब्राह्मणजातिमात्रं गृह्यते, ब्रह्मणो यत्स्वं वित्तं तेन तस्मिन् वा, यौ गुणदोषौ तौ स्वयं पश्यति तत्तदनुरूपफलदानार्थमन्यान् दर्शयतीति वा. ब्रह्मणि स्वदानेन यज्जातं स्वदर्शनरूपं फलं नृगस्य अज्ञानादल्पादानेन यज्जातं कृकलासत्वं तदुभयमपि ब्रह्मस्वकृतमिति स्वकीयान् दर्शयतीति भावः.

९५८. **विष्णुभक्तिविरोधैकब्रह्मस्वविनिवारक** *इति.*

विष्णुभक्तौ विरोधाय प्रतिबन्धाय यदेकमसाधारणं कारणं ब्रह्मस्वमपहृतं तस्य विशेषेण तस्माद्वा निवारको दूरीकर्तेत्यर्थः ॥२१५॥

बलभद्राहितगुणो गोकुलप्रीतिदायकः ।
गोपीस्नेहैकनिलयो गोपीप्राणस्थितिप्रदः ॥२१६॥

९५९. **बलभद्राहितगुण** *इति.*

बलभद्रे आहिताः समतया चस्थापिता गुणाः शोकापनुदत्वादयो येनेति तथा.

९६०. **गोकुलप्रीतिदायक** *इति.*

गोकुले गोकुलवासिजने प्रीतिं हर्षं बलद्वारा दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं 'ब्रलभद्रः कुरुश्रेष्ठे'त्यादिना.

९६१. **गोपीस्नेहैकनिलय** *इति.*

गोपीनां स्नेहस्य एकोऽनन्यनिलयः स्थानभूत इत्यर्थः. भगवदतिरिक्ते सर्वथा स्नेहाभाव इति भावः. तदुक्तं ''गोप्यो हसन्त्यः प्रपच्छु''रित्यादिना.

९६२. **गोपीप्राणस्थितिप्रद** *इति.*

गोपीनां प्राणानां स्थितिं सन्देशेन प्रददातीति तथा, गोपीनां प्राणेषु स्वस्थितिं गोपीनां स्थितिं स्वप्राणेष्विति, तदुक्तं 'सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्ये'त्यादिना ।।२१६।।

वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभवः ।
पौण्ड्रकत्याजितस्पर्धः काशीराजविभेदनः ।।२१७।।

९६३. **वाक्यातिगामियमुनाहलाकर्षणवैभव** *इति.*

बलभद्रवाक्यमतिक्रम्य गच्छतीति वाक्यातिगामिनी, सा चासौ यमुना चतस्याः हलेनाकर्षणे वैभवं सामर्थ्यं यस्येति तथा. अत्र सामर्थ्यं भगवदीयमेवेति. तदुक्तं ''स आजुहाव यमुना''मित्यादिना.

९६४. **पौण्ड्रकत्याजितस्पर्ध** *इति.*

पौण्ड्रकात् करुषाधिपतेः त्याजिता मोचिता स्पर्धा येनेति तथा. तदुक्तं 'अथाह पौण्ड्रक'मित्यादिना.

९६५. **काशीराजविभेदन** *इति.*

पौण्ड्रकमित्रस्य काशीराजस्य विभेदनो मारक इत्यर्थः. तदुक्तं ''तथा काशीपतेः काया''दित्यादिना ।।२१७।।

काशीनिदाहकरणः शिवभस्मप्रदायकः ।
द्विविदप्राणघाती चकौरवाखर्वगर्वनुत् ।।२१८।।

९६६. **काशीनिदाहकरण** *इति.*

चक्राज्ञापनेन काश्याः नितरां दाहकरणो दाहक इत्यर्थः. 'विज्ञाय तद्धितार्थ'मित्यादिना.

९६७. **शिवभस्मप्रदायक** *इति.*

शिवस्याङ्गभूषणार्थं काशीदाहेन भस्म यथेष्टं प्रददातीति तथा.

९६८. **द्विविदप्राणघाती चे***ति.*

भौमसखस्य द्विविदस्य प्राणान् बलद्वारा घातितुं शीलमस्येति तथा. तदुक्तं ''यादवेन्द्रोपि तं दोर्भ्या''मित्यादिना.

९६९. **कौरवाखर्वगर्वनु***दिति.*

कौरवादीनां दुर्योधनादीनां अखर्वोऽनल्पो यो गर्वः श्रीमदस्तं नुदति नाशयतीति तथा. तदुक्तं ''दृष्टवा कुरूणां दौःशील्य''मित्यादिना ॥२१८॥

लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागरः ।
प्रपन्नाभयदः साम्बप्राप्तसन्मानभाजनम् ॥२१९॥

९७०. **लाङ्गलाकृष्टनगरीसंविग्नाखिलनागर** *इति.*

लाङ्गलेन हलेन गङ्गां प्रत्याकृष्टा या नगरी हस्तिनापुरं तस्यां संविग्ना अत्यन्तं विह्वलीकृताः नागरा नगरस्था येनेति तथा. तदुक्तं 'लाङ्गलाग्रेण नगर'मित्यादिना.

९७१. **प्रपन्नाभयद** *इति.*

प्रपन्नेभ्यः स्वशरणमागतेभ्यो नागरेभ्योऽभयं मृत्युभयाभावं ददातीति तथा. तदुक्तं ''एवं प्रपन्नैः संविग्नै''रित्यादिना.

९७२. **साम्बप्राप्तसन्मानभाजन***मिति.*

साम्बार्थं प्राप्तो गतः साम्ब्रप्राप्तः, सन्मानं सत्कारं भजते साम्बं भाजयति वा सन्मानभाजनं, साम्बप्राप्तश्चासौ सन्मानभाजनं चेति, तत्पुरुषत्वात् परपदवल्लिङ्गत्वम्. तदुक्तं ''दुर्योधनः पारिबर्ह''मित्यादिना ॥२१९॥

नारदान्विष्टचरणो भक्तविक्षेपनाशकः ।

सदाचारैकनिलयः सुधर्माध्यासितासनः ।२२०।।

९७३. **नारदान्विष्टचरण** *इति.*

नारदेनान्विष्टौ प्रतिगृहं युगपत्कार्यं कर्तुं द्रष्टुं वाञ्छितो चरणौ यस्येति, तदुक्तं ''नरकं निहतं श्रुत्वे''त्यादिना.

९७४. **भक्तविक्षेपनाशक** *इति.*

भक्तस्य नारदस्य भगवत्सामर्थ्याकलनासमर्थस्य विक्षेपं चित्तविक्षेपं नाशयतीति तथा, तदुक्तं ''ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताह''मित्यादिना.

९७५. **सदाचारैकनिलय** *इति.*

सतां शिष्टानां यआचारस्तस्य एक एव निलयो मूलभूतस्थानमित्यर्थः. तदुक्तं ''ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाये''त्यादिना.

९७६. **सुधर्माध्यासितासन** *इति.*

सुधर्माख्यायां द्वारकास्थसभायामध्यासितमधिष्ठितमासनं सिंहासनं यस्येति तथा, तदुक्तं ''सुधर्माख्यां सभा''मित्यादिना ।।२२०।।

जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्लमः ।
मन्त्र्युद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायणः ।।२२१।।

९७७. **जरासन्धावरुद्धेन विज्ञापितनिजक्लम** *इति.*

जरासन्धेन दिग्विजये कृतं यद्राज्ञामवरुद्धमवरोधनं स्वगृहे निरुध्य स्थापनमिति यावत्, तेन कारणेन विशेषेण ज्ञापितो राजभिः निजः स्वकीयः क्लमोऽवरोधजनितग्लानिर्यस्य यस्मै वा सतथा. यद्वा. जात्यभिप्रायेण जरासन्धावरुद्धेन राज्ञेत्यपि. तदुक्तं ''तत्रैकः पुरुषो राज''न्नित्यादिना.

९७८. **मन्त्र्युद्धवादिवाक्योक्तप्रकारैकपरायण** *इति.*

''वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री''ति वाक्यान्मन्त्रिणो यदूद्धवादयस्तेषां वाक्येषूक्तो यः प्रकारः मनुबृहस्पत्यादिमतानुसारी तदेकपरायणः स एव एकं परमुत्कृष्टमयनमाश्रयणीयं कर्तव्यं यस्येति तथा. तदुक्तं 'यदुक्तमृषिणे'त्यादिना ।।२२१।।

राजसूयादिमखकृत् सम्प्रार्थितसहायकृत् ।
इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृतिः ।।२२२।।

९७९. **राजसूयादिमखकृ***दिति.*

युधिष्ठिरेण क्रियमाणमपि राजसूयादिकं स्वयमेव सम्पादयतीति, राजसूयादिमखं यज्ञं करोतीति तथा, तदुक्तं ''श्रुत्वा जितं जरासन्ध''मित्यादिना.

९८०. **सम्प्रार्थितसहायकृ***दिति.*

भक्तैर्यथा सम्प्रार्थितं सम्यग्याचितं तथैव सहायं करोतीति.

९८१. **इन्द्रप्रस्थप्रयाणार्थमहत्सम्भारसम्भृति***रिति.*

इन्द्रप्रस्थं युधिष्ठिरराजधानीं प्रति प्रयाणाय यो महत्सम्भारो महद्भिर्नेतुमुचितः सम्भारोऽन्नादिसामग्री तस्य समीचीनं भृतिर्भरणं सञ्चयो यस्येति. तदुक्तं ‘‘नरोष्ट्रगोमहिषे’’त्यादिना ।।२२२।।

जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिपः ।
सन्मार्गबोधको यज्ञक्षितिवारणतत्परः ।।२२३।।

९८२. **जरासन्धवधव्याजमोचिताशेषभूमिप** *इति.*

जरासन्धस्य वधमिषेणावरोधात् मोचिता अशेषाः सकला भूमिपा राजानो येनेति तथा. तदुक्तं ‘‘अयुते द्वे शतान्यष्टा’’वित्यादिना.

९८३. **सन्मार्गबोधक** *इति.*

मोचितराजेभ्यः सन्मार्गं भक्तिमार्गं बोधयतीति तथा, तदुक्तं ‘‘अद्यप्रभृति वो भूपा’’इत्यादि.

९८४. **यज्ञक्षितिवारणतत्पर** *इति.*

यज्ञक्षितौ देवयजने वारणे ऋत्विजां वरणकरणे तत्परः सावधान इत्यर्थः. यद्वा. यज्ञस्य क्षितिः क्षयः द्रव्याल्पत्वेन साधनादिवैगुण्येन यो विनाशस्तस्य द्रव्यपूरणेन तन्निवारणे तत्पर इति. तदुक्तं ''इत्युक्त्वा यज्ञिये काल'' इत्यादिना ।।२२३।।

शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचकः ।
दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदरः ।।२२४।।

९८५. शिशुपालहतिव्याजजयशापविमोचक *इति.*

शिशुपालस्य हतिः वधः तद्व्याजेन जयनाम्नो दौवारिकस्य शापात् विशेषेण मोचको मुक्तिदातेत्यर्थः. लोके प्रसिद्धिर्दुर्वचननिमित्तकं मरणं, परमार्थस्तु भक्तमुक्त्यर्थमेवेति भावः. तदुक्तं ''चैद्यदेहोत्थितं ज्योति''रित्यादिना.

९८६. दुर्योधनाभिमानाब्धिशोषबाणवृकोदर *इति.*

दुर्योधनस्याभिमानरूपो योऽब्धिः समुद्रः, दुर्योधन एवाभिमानाब्धिर्वा, तस्य शोषणं शोषः शुष्ककरणं तदर्थं बाणरूपो वृकोदरो भीमो यस्येति तथा, भगवद्बाणस्य सागरशोषकत्वं रामायणे प्रसिद्धम्. तदुक्तं ''तत्र दुर्योधनो मानी''त्यादिना ।।२२४।।

महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशकः ।
दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशकः ।।२२५।।

९८७. महादेववरप्राप्तपुरशाल्वविनाशक *इति.*

महादेववरेण प्राप्तं पुरं विमानं येन स चासौ शाल्वश्च, महादेववरप्राप्तं पुरं शाल्वं चेति वा, तस्य तयोर्वा विनाशक इत्यर्थः. तदुक्तं 'तं शस्त्रपूगै'रित्यादिना.

९८८. **दन्तवक्रवधव्याजविजयाघौघनाशक** *इति.*

दन्तवक्रस्य वधव्याजेन विजयनाम्नो दौवारिकस्य अघानां पापानां यओघः प्रवाहस्तस्य नाशकः शोषक इत्यर्थः. तदुक्तं ''ततः सूक्ष्मतरं ज्योति''रित्यादिना ।।२२५।।

विदूरथप्राणहर्ता न्यस्तशस्त्रार्थविग्रहः ।
उपधर्मविलप्ताङ्गसूतघाती वरप्रदः ।।२२६।।

९८९. **विदूरथप्राणहर्ते***ति.*

तस्यैव भ्रातुर्विदूरथस्य प्राणानां हारक इत्यर्थः. तदुक्तं 'विदूरथस्तु तद्भ्राते'त्यादिना.

९९०. **न्यस्तशस्त्रास्त्रविग्रह** *इति.*

न्यस्तानि स्थापितानि स्वस्वस्थाने त्यक्तानि वा शस्त्राण्यस्त्राणि येन तादृशो विग्रहो देहो यस्येति तथा. यद्वा. न्यस्तः त्यक्तः शस्त्रास्त्रैः विग्रहो युद्धं येनेति. अत ऊर्ध्वं भगवता सह कस्यापि युद्धस्याकथनादिति तथोक्तः.

९९१. **उपधर्मविलिप्ताङ्गसूतघाती***ति.*

स्वधर्मातिरिक्तो धर्मः उपधर्मो गौण इति यावत्. ब्रह्मासनरूपेणोपधर्मेण विलिप्तं तज्जनितं महदतिक्रमाद्यत् पापं तेन व्याप्तमङ्गं यस्य, सचासौ सूतश्च, तं घातितुं शीलमस्येति तथा. तदुक्तं ''अप्रत्युत्थायिनं सूत''मित्यादिना.

९९२. **वरप्रद** *इति.*

सूतस्यायुरादीनां तत्पुत्रे स्थापनेन ऋषीणां सत्रसमापनं भवत्विति वरं दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं 'दीर्घमायुर्बतैतस्ये'त्यादिना ।।२२६।।

बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रियः ।
सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारदः ।।२२७।।

९९३. **बल्वलप्राणहरणपालितर्षिश्रुतिक्रिय** *इति.*

इल्वलपुत्रस्य बल्वलस्य प्राणानां हरणेन पालिता रक्षिता ऋषिणां श्रुत्युक्ता क्रिया येनेति तथा, बल्वलप्राणहरणश्चासौ पालितर्षिश्रुतिक्रियश्चेति वा, तदुक्तं 'ततः पर्वण्युपावृत्त' इत्यादि.

९९४. **सर्वतीर्थाघनाशार्थतीर्थयात्राविशारद** *इति.*

सर्वप्राणिनां पापप्रक्षालनपात्रायितत्वेनाविलत्वात् तीर्थसामर्थ्यं कुण्ठितमिति, सर्वेषां तीर्थानामघस्य पापस्य नाशार्थं या तीर्थयात्रा तीर्थाटनं तत्र विशारदश्चतुर इत्यर्थः, समर्थ इति वा. तदुक्तं 'अथ तैरभ्यनुज्ञात' इति ।।२२७।।

ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्परः ।
सारथ्यादिक्रियाकर्ता भक्तवश्यत्वबोधकः ।।२२८।।

९९५. ज्ञानक्रियाविभेदेष्टफलसाधनतत्पर *इति.*

ज्ञानं चक्रिया चज्ञानक्रिये, क्रियापदेन कर्मोच्यते, ताभ्यां यो विभेदो मार्गविभेदस्तेन इष्टं प्राप्यं यत्फलं तत्तन्मार्गीयाणां तस्य साधने प्रापणे तत्पर इत्यर्थः. अत्रायं भावः. ज्ञानस्य सकलशुभाशुभकर्मनाशकत्वेन प्रसिद्धेर्ज्ञानं विहाय कर्मणि तीर्थाटनरूपे प्रवृत्तो बलदेव ऋषीणां कर्मनिष्ठानां ज्ञानानधिकारिणां कर्मण्येवातिशयत्वज्ञापनार्थं स्वयमपि तथा कृतवानिति.

पाण्डवपक्षपातज्ञापनाय वृकोदरदुर्योधनयुद्धप्रसङ्गेन नामद्वयमाहुः **९९६. सारथ्यादिक्रियाकर्ते***ति. अर्जुनस्येति शेषः. तदुक्तं "गदापाणी उभौ दृष्टवे"त्यादिना.*

९९७. भक्तवश्यत्वबोधक *इति.*

बलभद्राय स्वस्मिन् भक्तवश्यत्वं बोधितवानित्यर्थः. यतो बलाभिप्रायं विदित्वापि दुर्योधनं घातितवानेवेति ।।२२८।।

सुदामारङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः ।
रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावनः ।।२२९।।

९९८. सुदामरङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभव *इति.*

सुदामनामा ब्राह्मणः सहाध्यायकः कश्चनासीत् परमदरिद्रः, सुदामा चासौ रङ्कश्च तस्य भार्या गृहिणी तदर्थमानीतं भूमाविन्द्रस्य वैभवमैश्वर्यं येनेति तथा. तदुक्तं ''तं विलोक्याच्युतो दूरादि''त्यादिना.

९९९. रविग्रहनिमित्ताप्तकुरुक्षेत्रैकपावन *इति.*

सूर्योपरागनिमित्तेनाप्तं कुरुक्षेत्रं तस्यैकश्चासौ पावनश्चेति तथा. रविग्रहनिमित्तेनाप्तं कुरुक्षेत्रं येन स चासावेकपावनश्चेति वा, तदुक्तं ''अथैकदा द्वारकाया'' मित्यादिना ।।२२९।।

नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रियः ।
ऋषिमार्गप्रतिष्ठाता वसुदेवमखक्रियः ।।२३०।।

१०००. नृपगोपीसमस्तस्त्रीपावनार्थाखिलक्रिय *इति.*

नृपा युधिष्ठिरादयः गोप्यश्चान्याश्च समस्ताश्च तास्त्रियश्च तदर्थं पावनाय पवित्रीकरणायाखिला याः क्रियाः स्नानदानादयो यस्येति, कुरुक्षेत्रस्नानादिमिषेण भक्तेभ्यो दर्शनदानार्थमेवोपगत इति भावः.

१००१. ऋषिमार्गप्रतिष्ठाते*ति.*

ऋषयो द्वैपायनादयः, तदुक्तमार्गे सिद्धान्ते मार्गस्य वा प्रतिष्ठाता स्वसान्निध्यकल्पक इत्यर्थः. ऋषिमार्गे स्वयं प्रस्थित इति वा. तदुक्तं 'आययुर्मुनयस्तत्रे'त्यादिना.

१००२. **वसुदेवमखक्रिय** *इति.*

वसुदेवसम्बन्धिमखस्य यज्ञस्य क्रिया यस्य यस्माद्वा. तदुक्तं 'इति तद्वचनं श्रुत्वे''त्यादिना ॥२३०॥

वसुदेवज्ञानदाता देवकीपुत्रदायकः ।
अर्जुनस्त्रीप्रदाता चबहुलाश्वस्वरूपदः ॥२३१॥

१००३. **वसुदेवज्ञानदाते***ति.*

द्वैपायनादिभ्यो वसुदेवाय ज्ञानं स्वविषयकं दत्तवानित्यर्थः. 'अथैकदात्मजौ प्राप्ता'वित्यादिना.

१००४. **देवकीपुत्रदायक** *इति.*

देवक्यै कीर्तिमत्प्रभृतिपुत्रानानीय दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ'' इत्यादिना.

१००५. **अर्जुनस्त्रीप्रदाता चे***ति.*

अर्जुनाय स्त्रियं सुभद्रां प्रकर्षेण बलभद्रादिसान्त्वनेन दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं 'अर्जुनस्तीर्थयात्राया'मित्यादिना.

१००६. **बहुलाश्वस्वरूपद** *इति.*

बहुलाश्वनामा मैथिलो भक्तः तस्मै तद्गृहगमनेन स्वरूपमग्रेपि दर्शनाय दत्तवानित्यर्थः. 'तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्के'त्यादिना ।।२३१।।

श्रुतदेवेष्टदाता चसर्वश्रुतिनिरूपितः ।
महादेवाद्यतिश्रेष्ठो भक्तिलक्षणनिर्णयः ।।२३२।।

१००७. **श्रुतदेवेष्टदाता चे***ति.*

श्रुतदेवनाम्ने ब्राह्मणाय स्वैकान्तभक्तायेष्टं स्वदर्शनमन्यदपि यद्वाञ्छितं तद्दत्तवानित्यर्थः, तदुक्तं 'कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठे'त्यादिना.

१००८. **सर्वश्रुतिनिरूपित** *इति.*

सर्वाभिः श्रुतिभिः निरूपितः स्वशक्त्यनुसारेण स्तुत इत्यर्थः. सर्वश्रुतिप्रतिपादित इति वा, "वेदैश्च सवैरहमेव वेद्य" इति वाक्यात्. स्वशक्त्यनुसारेण स्तवनं तु श्रुतीनां सर्वांशेन भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव. तथाच श्रुतिरेव वदति "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्. तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके:" इति. हे शिपिविष्ट विष्णो ! तल्लोकवेदप्रसिद्धं ते त्वदीयं नामाद्यास्मिन् काले प्रशंसामि स्तौमि, त्वं कीदृशोसि ?अर्यः मम स्वामी, पुनः कीदृक् ? वयुनानि ज्ञानोपायान् विद्वान् जानानः, तादृशं त्वां गृणामि स्तोत्रविशेषैः कीर्तयामीत्यर्थः. किंभूतं त्वां सर्वेभ्योपि प्रवृद्धं गुणैर्महत्तमं, पुनः किं अस्य

ब्रह्माण्डस्य रजसो रञ्जनात्मकस्य पराके ततोतिदूरप्रदेशे वैकुण्ठे क्षयन्तं निवसन्तम्. अहं स्तुवानः कीदृशः अतव्यान् अतवीयान् त्वदपेक्षयातिक्षुद्रः, अतस्तवागणितगुणमहिमस्तुतौ प्रवृत्त इति. ''परोमात्रया तनुवा वृधान नते महित्वमन्वश्नुवन्ति. उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से'' ''न तं विदाथ य इदं जजान'' ''यतो वाचो निवर्तन्ते'' ''त्वमेव त्वां वेत्थयसी''त्येवमाद्या बहुशो ज्ञेयाः. मूले तु ''जय जय जह्यजा''मित्यादिना.

१००९. **महादेवाद्यतिश्रेष्ठ** *इति.*

महादेव आदिर्येषां ब्रह्मादीनां तेभ्योत्यन्तं प्रशस्य इत्यर्थः. तदुक्तं 'देवासुरमनुष्येष्वित्या'दिना.

१०१०. **भक्तिलक्षणनिर्णय** *इति.*

अनुग्रहैकलभ्याया भक्तेः यानि लक्षणानि चिह्नानि तेषां निर्णयो निश्चयो यस्मादिति, तदुक्तं ''यस्याहमनुगृह्णामी''त्यादिना ॥२३२॥

वृकग्रस्तशिवत्राता नानावाक्यविशारदः ।
नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालकः ॥२३३॥

१०११. **वृकग्रस्तशिवत्राते***ति.*

शकुनिपुत्रेण वृकनाम्नासुरेण ग्रस्तः सङ्कटं प्रापितो यः शिवः तस्य त्राता तस्मात् सङ्कटाद्रक्षक इत्यर्थः. तदुक्तं 'अत्रैवोदाहरन्तीम'मित्यादिना.

१०१२. **नानावाक्यविशारद** *इति.*

“एवं चेत्तर्हि तद्वाच”मित्यादिना. नानावाक्येषु विशारदश्चतुर इत्यर्थः.

१०१३. नरगर्वविनाशार्थहृतब्राह्मणबालक *इति.*

नरस्यार्जुनस्य ‘नाहं सङ्कर्षण’ इत्याद्युक्तवीर्यगर्वस्य विनाशार्थं हृताः सूतिगृहाद्ब्राह्मणबालका येनेति तथा. तदुक्तं “एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्या” इत्यादि ।।२३३।।

लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायकः ।
द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धनः ।।२३४।।

१०१४. लोकालोकपरस्थानस्थितबालकदायक *इति.*

भूलोकप्रान्तस्थितपर्वतो लोकालोकसंज्ञकः ततोपि परस्थाने दूरस्थदेशे स्थिता ये बालकाः तान् ब्राह्मणाय दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं “द्विजात्मजा मे युवयो”रित्यादिना.

१०१५. द्वारकास्थमहाभोगनानास्त्रीरतिवर्धन *इति.*

द्वारकायां स्थितो यः महाभोगस्तदर्थं नाना बहुप्रकारं स्त्रीषु रतिं प्रीतिं वर्धयतीति तथा. द्वारकायां तिष्ठतीति द्वारकास्थः, स चासौ महाभोगश्च नानास्त्रीरतिवर्धनश्चेति. तदुक्तं “सुखं स्वपुर्यां निवसन्नि”त्यादि ।।२३४।।

मनस्तिरोधानकृतव्यग्रस्त्रीचित्तभावितः ।

सुन्दरीणां नर्मादिभिः मनसश्चित्तवृत्तेर्यत्तिरोधानं हरणं तेन कृता या व्यग्राः विक्षिप्तचित्ताः स्त्रियः, ताभिः चित्तेषु स्वस्वमनस्सु भावितः यथास्फूर्तिकल्पित इत्यर्थः. यद्वा, मनस्तिरोधानकरणेन व्यग्राणि स्त्रीचित्तानि भावितानि येन, तदुक्तं ''कृष्णस्यैवं विहरत''इत्यादिना.

॥ इति दशमस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ एकादशस्कन्धनामानि ॥

मुक्तिलीलाविहरणो मौशलव्याजसंहृतिः ॥२३५॥

१०१७. **मुक्तिलीलाविहरण** *इति.*

मुक्तिरूपया स्वस्वरूपव्यवस्थितिरूपया लीलया विहरति क्रीडतीति विहरणः, मुक्तिलीलाकाले कुलं विशेषेण हरति संहरतीति वा, अत एवोक्तं 'मुक्तिर्हित्वान्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति''रिति. तदुक्तं ''कृत्वा दैत्यवधं कृष्ण'' इत्यादिना.

१०१८. **मौशलव्याजसंहृति***रिति.*

विप्रशापनिमित्तसाम्बोदरजनितमुशलसम्बन्धियुद्धं मौशलं, तद्व्याजेन तन्मिषेण संहृतिः, कुलसंहरणं यस्येति तथा. तदुक्तं ''एवं व्यवसितो राजन्नि''त्यादिना ॥२३५॥

श्रीभागवतधर्मादिबोधको भक्तिनीतिकृत् ।
उद्धवज्ञानदाता चपञ्चविंशतिधा गुरुः ॥२३६॥

१०१९. **श्रीभागवतधर्मादिबोधक** *इति.*

श्रीभागवतप्रणीतधर्माः श्रीभागवतधर्माः, भगवच्छ्रिया युक्तानां भागवतानां भगवद्भक्तानां कव्यादीनां ये धर्मास्तेषां वा वसुदेवाय नारदद्वारा बोधकः, नारदरूपेणैव वा. ''देवर्षीणां चनारद''इत्यादिवाक्यात्. ''तमेकदा तु देवर्षि''मित्यादि.

१०२०. **भक्तिनीतिकृद्***इति.*

भक्तेर्नीतिं ज्ञानं प्राप्तिं वा, भक्तौ स्थितिं वा, जनकस्य योगेश्वरस्य वचनैः करोतीति तथा. तदुक्तं 'विदेहस्तानभिप्रेत्ये'त्यादिना.

१०२१. **उद्धवज्ञानदाता चे***ति.*

उद्धवाय स्वैकान्तभक्ताय ज्ञानस्य शोकापमार्जकस्य दातेत्यर्थः. तदुक्तं ''देवदेवेश योगेशे''त्यादौ.

१०२२. **पञ्चविंशतिधा गुरु***रिति.*

अवधूतस्य पञ्चविंशतिप्रकारेण गुरुः गृणात्युपदिशति तत्त्वमिति. ‘‘सन्ति मे गुरवो राजन्नि’’त्यादिना ।।२३६।।

आचारभक्तिमुक्त्यादिवक्ता शब्दोद्भवस्थितिः ।
हंसो धर्मप्रवक्ता चसनकाद्युपदेशकृत् ।।२३७।।

१०२३. **आचारमुक्तिभक्त्यादिवक्ते***ति.*

आचारस्य कामरहितवर्णाश्रमकुलाचारस्य ‘मयोदितेष्वि’त्यादि नोक्तस्य, मुक्तेः ‘‘बद्धो मुक्त इति व्याख्ये’’त्युक्तलक्षणायाः, भक्तेः ‘‘कृपालुरकृतद्रोह’’ इत्याद्युक्तायाः, आदिपदेनोपधर्मा ज्ञेयाः तेषां ज्ञापक इत्यर्थः.

१०२४. **शब्दोद्भवस्थिति***रिति.*

शब्दस्य वाण्या उद्भवे उत्पत्तिस्थाने विवरादौ स्थितिः परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यादिरूपेणाभिव्यक्तिर्यस्येति तथा. तदुक्तं ‘‘स एष जीवो विवरप्रसूति’’रित्यादिना. एतदर्थिका श्रुतिरपि ‘‘चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः. गुहा त्रीणि निहता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ती’’ति. अर्थस्तु. वाचः शब्दब्रह्मणश्चत्वारि हृत्कण्ठतालुजिह्वाख्यानि पदानि स्थानानि परिमितापरिमितानि गुप्तानीत्यर्थः. तानि चये मनीषिणो विशेषाभिज्ञास्त एव विदुर्जानन्ति. किञ्च, गुहायां हृदादिषु त्रीणि परापश्यन्तीमध्यमाख्यानि निहितानि गुप्तानिनेङ्गयन्तिन स्पृशन्ति, किन्तु वाचः तुरीयं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्ति उच्चारयन्तीत्यर्थः.

१०२५. **हंस** *इति.*

हन्ति संसारं, हन्यते ज्ञायते वा हंसः परमात्मा. तदुक्तं ‘स समामचिन्तयद्देव’ इत्यादिना.

१०२६. **धर्मप्रवक्ते**ति.

धर्मस्य मुमुक्षुधर्मस्य प्रकर्षेण संशयच्छेदपूर्वकं वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''वस्तुनो यद्यनानात्व'' मित्यादिना.

१०२७. **सनकाद्युपदेशकृदि**ति.

सनकादिषु उपदेशं ब्रह्मोपदेशं करोतीति तथा ।।२३७।।

भक्तिसाधनवक्ता चयोगसिद्धिप्रदायकः ।
नानाविभूतिवक्ता चशुद्धधर्मावबोधकः ।।२३८।।

१०२८. **भक्तिसाधनवक्ता चे**ति.

भक्तिरेव साधनं भक्तेर्वा, उद्धवाय स्वप्राप्तिमुख्यसाधनस्य भक्तेर्वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी''त्यादि.

१०२९. **योगसिद्धिप्रदायक** इति.

योगेन स्वस्मिन् रूपे चित्तधारणेन सिध्यन्त्याभिरिति सिद्धयोऽरिमादयस्तासां फलप्रदायक इत्यर्थः. तदुक्तं ''सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता'' इत्यादिना.

१०३०. **नानाविभूतिवक्ता चे***ति.*

नाना तत्तज्जातीयेषु बहुविधा या विभूतयः ऐश्वर्यस्थानानि तासां वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''एतदेवमहं पृष्ट''इत्यादिना.

१०३१. **शुद्धधर्मावबोधक** *इति.*

शुद्धस्य स्वप्रापकस्य धर्मस्य श्रौतस्मार्तस्योद्धवायावबोधको वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''धर्म एष तव प्रश्न'' इत्यादिना ॥२३८॥

मार्गत्रयविभेदात्मा नानाशङ्कानिवारकः ।
भिक्षुगीताप्रवक्ता चशुद्धसांख्यप्रवर्तकः ॥२३९॥

१०३२. **मार्गत्रयविभेदात्मे***ति.*

कर्मज्ञानभक्तिभेदेन मार्गत्रयस्य विशेषतो यो भेदः फलभेदेन तत्रात्मा चित्तं यस्येति, तदुक्तं ''कर्मणां परिणामित्वा''दित्यादिना.

१०३३. **नानाशङ्कानिवारक** *इति.*

''यमः कतिविधः प्रोक्त''इत्याद्युक्ता या उद्धवस्य नानाशङ्का तासां निवारकः निर्णेतेत्यर्थः.

१०३४. **भिक्षुगीताप्रवक्ता चे***ति.*

आवन्त्येन भिक्षुणा यद्गीतं तद्भिक्षुगीतेत्युच्यते, तस्याः प्रवक्ता सम्मत्यर्थसमुद्धवाय ज्ञापक इत्यर्थः. अत्र क्रमानियमेन कानिचिन्नामानि ''कथयन्ति महत्पुण्य''मित्यादिना.

१०३५. **शुद्धसांख्यप्रवर्तक** *इति.*

शुद्धस्य सेश्वरस्य सांख्यस्य आत्मानात्मविवेकस्य प्रवृत्तिकर्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''कति तत्त्वानि विश्वेशे''त्यादिना ।।२३९।।

मनोगुणविशेषात्मा ज्ञापकोक्तपुरूरवाः ।
पूजाविधिप्रवक्ता चसर्वसिद्धान्तबोधक ।।२४०।।

१०३६. **मनोगुणविशेषात्मे***ति.*

मनसाधिष्ठिता ये गुणाः सत्त्वादयस्ते विशेषात्मानो देवादयो यस्माद्यस्येति वा, तदुक्तं ''मनः कर्ममयं नृणा''मित्यादिना.

१०३७. **ज्ञापकोक्तपुरूरवा** *इति.*

गुणेषु नसज्जेतत्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वेन उक्तः पुरूरवा ऐलो येनेति, तदुक्तं ''ऐलः सम्राडिमां गाथा''मित्यादि.

१०३८. **पूजाविधिप्रवक्ता चे***ति.*

वैदिकतान्त्रिकमिश्रभेदेन यःपूजाविधिः प्रकारस्तस्य प्रवक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये''त्यादिना.

१०३९. **सर्वसिद्धान्तबोधक** *इति.*

सर्वेषु सिद्धान्तेषु गुणदोषयोर्बोधकः ज्ञापक इत्यर्थः. सर्वेष्वपि तेषु प्रस्तुतेषु सत्सु सिद्धान्तस्य निश्चितार्थस्य बोधक इति वा, तदुक्तं 'परस्वभावकर्माणी'त्यादिना ।।२४०।।

लघुस्वमार्गवक्ता चस्वस्थानगतिबोधकः ।
यादवाङ्गोपसंहर्ता सर्वाश्चर्यगतिक्रियः ।।२४१।।

१०४०. **लघुस्वमार्गवक्ता चे***ति.*

लघुः अल्पायाससाध्यो यः स्वमार्गः भक्तिमार्गस्तस्य वक्तेत्यर्थः. तदुक्तं ''हन्त ते वर्णयिष्यामी''त्यादि.

१०४१. **स्वस्थानगतिबोधक** *इति.*

स्वस्य स्थानं वैकुण्ठं प्रति या गतिः तस्याः बोधकः ज्ञापकः. यद्वा, उद्धवस्य स्वस्थानं बदर्याख्यं प्रति गमनाय बोधकः आज्ञापक इत्यर्थः. तदुक्तं 'गच्छोद्धव मयादिष्ट' इति.

१०४२. यादवाङ्गोपसंहर्ते*ति.*

यादवानामङ्गस्य देहस्य उपसंहारक इति, तदुक्तं ''युयुधुः क्रोधसंरब्धा वेलाया''मित्यादिना.

१०४३. सर्वाश्चर्यगतिक्रिय *इति.*

सर्वेषामाश्चर्यजनिका वैकुण्ठं प्रति गमनक्रिया यस्येति. सर्वाश्चर्यज्ञानाय क्रिया आसुरव्यामोहनरूपा यस्येति वा ॥२४१॥

॥ इति एकादशस्कन्धनामानि ॥

॥ अथ द्वादशस्कन्धनामानि ॥

कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्परः ।
बुद्धो गुप्तार्थवक्ता चनानाशास्त्रविधायकः ॥२४२॥

१०४४. कालधर्मविभेदार्थवर्णनाशनतत्पर *इति.*

कालेन रौद्रेण कृत्वा यो धर्मस्य विभेदो लोपस्तदर्थं यद्वर्णानां ब्राह्मणादीनां नाशनमेकीभावः, तस्मिन् सति तस्य धर्मस्य परो रक्षकः, तत्रोद्युक्त इति वा. ''मत्तः सर्वं प्रवर्तते'' इति वाक्यात्, तदुक्तं 'ततश्चानुदिनं धर्म'इत्यादिना.

१०४५. **बुद्ध** *इति.*

बुध्यते स्वयमेव धर्माधर्माविति बुद्धः.

१०४६. **गुप्तार्थवक्ता चे***ति.*

गुप्तो गूढः अर्थो धर्मरूपो यस्मिन् तत् गुप्तार्थं, तद्यथा स्यात् तथा पाषण्डिभ्यो ''न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इत्येवमादिधर्मस्य वक्तेत्यर्थः.

१०४७. **नानाशास्त्रविधायक** *इति.*

सौगतचार्वाकादिभेदेन नानाशास्त्राणां कर्तेत्यर्थः ।।२४२।।

नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुकः ।
आश्रयैकगतिज्ञाता कल्किः कलिमलापहः ।।२४३।।

१०४८. **नष्टधर्ममनुष्यादिलक्षणज्ञापनोत्सुक** *इति.*

नष्टस्तिरोहितो धर्मो येभ्यो मनुष्यादिभ्यस्तेषां लक्षणाना चिह्नानां ज्ञापने उत्सुक उत्कण्ठित इत्यर्थः. तदुक्तं ''वित्तमेव कलौ नृणा''मित्यादिना.

१०४९. **आश्रयैकगतिज्ञाते***ति.*

“आभासश्च निरोधश्चाध्यवसीयते. सआश्रयः परब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते” इत्युक्तरूपो य आश्रयः तदेकगतेः, सचासावेकगतिश्चेति तस्य ज्ञाता, आश्रयस्य स्वरूपत्वात् तज्ज्ञाता स्वयमेव नान्य इति भावः. अत्र पूर्वोदाहृता श्रुतिरनुसन्धेया. ‘परोमात्रये’ति ज्ञापक इति वा.

१०५०. **कल्कि**रिति.

कल्कते दभ्नोति शत्रूनिति कल्किः, कलिं कृन्तति वा. पृषोदरादिः तदुक्तं “इत्थं कलौ गतप्राय” इत्यादिना.

१०५१. **कलिमलापह** इति.

कलेर्मलं पापं स्वप्राकटयेनापहन्तीति तथा, तदुक्तं “अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसी”त्यादिना ।।२४३।।

शास्त्रवैराग्यसम्बोधो नानाप्रलयबोधकः ।
विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधकः ।।२४४।।

१०५२. **शास्त्रवैराग्यसमबोध** इति.

शास्त्रेण श्रीभागवतशास्त्रेण वैराग्यं सकलविषयनिवृत्तिः सम्यक् बोधश्च राज्ञो यस्मात् तथा. शास्त्रेण वैराग्यार्थं सम्यक् बोधयति राजानमिति वा, तदुक्तं “कथा इमास्ते कथिता” इत्यादिना.

१०५३. नानाप्रलयबोधक *इति.*

नाना नैमित्तिकप्राकृतिकनित्यात्यन्तिकभेदेन बहुप्रकारको यः प्रलयः प्रलीयन्तोस्मिन्सर्व इति प्रलयः महाकालस्तस्य बोधकः. तदुक्तं ''कालस्ते परमाण्वादि''रित्यादिना.

१०५४. विशेषतः शुकव्याजपरीक्षिज्ज्ञानबोधक *इति.*

विशेषतोऽसाधारण्येन शुकव्याजेन शुकरूपधारी स्वयमेव परीक्षिन्नाम्नो राज्ञो ज्ञानस्य ज्ञानसाधनश्रीभागवतस्य यथार्थबोधक इत्यर्थः. तदुक्तं 'अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्ण'मित्यादिना ॥२४४॥

शुकेष्टगतिरूपात्मा परीक्षिद्देहमोक्षदः ।
शब्दरूपो नादरूपो वेदरूपो विभेदनः ॥२४५॥

१०५५. शुकेष्टगतिरूपात्मे*ति.*

शुकस्येष्टा इष्टतमा या गतिर्ज्ञानं तद्रूप आत्मा यस्य, शुकस्येष्टो राजा तस्य गतिरूपात्मेति वा. तदुक्तं ''एतं निशम्य मुनिने''त्यादिना.

१०५६. परीक्षिद्देहमोक्षद *इति.*

परीक्षिते देहान्मोक्षं दत्तवानित्यर्थः. तदुक्तं ''परीक्षिदपि राजर्षिरि''त्यादिना.

१०५७. **शब्दरूप** *इति.*

शब्दब्रह्मरूप इत्यर्थः.

१०५८. **नादरूप** *इति.*

नादः प्रणवस्तद्रूप इत्यर्थः, ''प्रणवः सर्ववेदेष्वि''ति वचनात्. तदुक्तं 'समाहितात्मना ब्रह्मन्नि''त्यादिना.

१०५९. **वेदरूप** *इति.*

वेदा ऋग्वेदादयो रूपं यस्य, तेषु रूपं यस्येति वा, सामवेदरूप इति वा, ''वेदानां सामवेदोस्मी''ति वाक्यात्.

१०६०. **विभेदन** *इति.*

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यैर्विशिष्टस्य भेदस्य कर्तेत्यर्थः ।।२४५।।

व्यासः शाखाप्रवक्ता चपुराणार्थप्रवर्तकः ।
मार्कण्डेयप्रसन्नात्मा वटपुत्रपुटेशयः ।।२४६।।

१०६१. **व्यास** *इति.*

विस्तारक इत्यर्थः. तदुक्तं ''पराशरात् सत्यवत्या''मित्यादिना.

१०६२. **शाखाप्रवक्ता चे***ति.*

बह्वृचादिशाखानां शिष्येभ्यः प्रवक्ता प्रवचनकर्तेत्यर्थः.

१०६३. **पुराणार्थप्रवर्तक** *इति.*

पुराणानां लक्ष्यलक्षणरूपस्यार्थस्य प्रवर्तको बोधक इत्यर्थः. तदुक्तं ''पुराणलक्षणं ब्रह्मन्नि''त्यादिना.

१०६४. **मार्कण्डेयप्रसन्नात्मे***ति.*

मार्कण्डेयाय प्रसादयुक्त आत्मा अन्तःकरणं यस्येति. तदुक्तं ''तस्यैव युञ्जतश्चित्त''मित्यादिना.

१०६५. **वटपत्रपुटेशय** *इति.*

मार्कण्डेयाय मायादर्शने महार्णवे न्यग्रोधपोतस्य पर्णपुटके शयितवानित्यर्थः. शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्. तदुक्तं 'न्यग्रोधपोतं ददर्शे'त्यादिना ।।२४६।।

मायाव्याप्तमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तकः ।
महादेवस्वरूपश्च भक्तिदाता कृपानिधिः ।।२४७।।

१०६६. **मायाव्याप्तमहामोहदुःखशान्तिप्रवर्तक** *इति.*

मायया व्याप्तो महामोहोऽज्ञानं तज्जनितं यन्मार्कण्डेये दुःखं तस्य शान्तिं निवृत्तिं स्वदर्शनेन प्रवर्तयतीति तथा. ''अथ **तं** *बालकं वीक्ष्ये''त्यादिना.*

१०६७. **महादेवस्वरूपश्चे***ति.*

महादेवस्वरूपेण पुनर्मार्कण्डेयाय दर्शनं दत्तवानिति भावः. ''रुद्राणां शङ्करश्चास्मी''तिवाक्यान्महादेवस्वरूपत्वम्. तदुक्तं 'तमित्थं निभृतात्मान'मित्यादिना.

१०६८. **भक्तिदाते***ति.*

मार्कण्डेयाय भक्तिरूपस्य वरस्य दातेत्यर्थः. तदुक्तं 'वरमेकं वृणेथापी'त्यादिना.

१०६९. **कृपानिधिरि***ति.*

अतिदुर्लभभक्तिदानात् कृपायाः निधिर्निधानमित्यर्थः ।।२४७।।

आदित्यान्तर्गतः कालः द्वादशात्मा सूपुजितः ।

श्रीभागवतरूपश्च सर्वार्थफलदायकः ।।२४८।।

१०७०. **आदित्यान्तर्गत** *इति.*

आदित्यस्य मण्डलरूपस्यान्तःस्थित इत्यर्थः. तदुक्तं ''शुको यदाह भगवा''नित्यादिना.

१०७१. **काल** *इति.*

कलयति विश्वं क्षणलवादिभिरिति कालः, कालरूप इति वा.

१०७२. **द्वादशात्मे***ति.*

धात्रर्यमप्रभृतयो द्वादशसूर्या आत्मानो मूर्तयो यस्य, द्वादशानामात्मेति वा. तदुक्तं 'मघादिद्वादशस्वि'त्यादिना.

१०७३. **सुपूजित** *इति.*

तत्तदुपासकैस्तत्तन्मन्त्रैः सुष्ठु यथा स्यात् तथा पूजितोर्चित इत्यर्थः.

१०७४. **श्रीभागवतरूपश्चे***ति.*

श्रीभागवतमनुक्रमणिकया रूपयतीति तथा, श्रीभागवते रूपं यस्येति वा, तद्रूप एवेति वा. तदुक्तं ''अत्र सङ्कीर्त्यते साक्षादि''त्यादिना.

१०७५. सर्वार्थफलदायक *इति.*

श्रीभागवतरूपेण सर्वेषामप्यर्थानां धर्मादिपुमर्थानां सर्वार्थफलरूपां भक्तिं वा ददातीति तथा. सर्वपुरुषार्थरूपाणि यानि फलानि तेषां दातेति वा, सर्वार्थः स्वयमेव तद्रूप फलदायक इति वा. तदुक्तं ''य एतच्छ्रावये'दित्यादिना ।।२४८।।

।। इति द्वादशस्कन्धनामानि ।।

इतीदं कीर्तनीयस्य हरेर्नामसहस्त्रकम् ।
पञ्चसप्ततिविस्तीर्णं पुराणान्तरभाषितम् ।।२४९।।

इतीद*मिति.* **इति***शब्दः समाप्तौ,* **इदं कीर्तनीयस्य** *कीर्तनयोग्यस्य* **हरेः** *सकलदुःखहरणशीलस्य* **नामसहस्त्रकं** *नामसहस्त्रमेव नामसहस्रकं सुखरूपमिति तदेव विशेष्यते.* **पञ्चसप्ततिविस्तीर्णमि***ति. नाम्नां पञ्चाधिकसप्तत्या विस्तीर्णं विस्तारो यस्मिन्निति तत्पञ्चसप्ततिविस्तीर्णम्. अत्र विस्तीर्णपदं पृथक्कृत्य* **पुराणान्तरभाषित***मित्यनेन विशेषणीयम्. नो चेत् सर्वस्यापि पुराणान्तरीयत्वं स्यात्. तानि च पुराणान्तरप्रसिद्धानियथामति प्रदर्श्यन्ते.*

१. *शुकवागमृताब्धीन्दुः*
२. *कोटिसूर्यसमप्रभः*
३. *ब्रह्मकोटिप्रजापतिः*
४. *सुधारकोटिस्वास्थ्यहेतुः*

५. कामधुक्कोटिकामदः
६. समुद्रकोटिगम्भीरः
७. तीर्थकोटिसमाह्वयः
८. सुमेरुकोटिनिष्कम्पः
९. कोटिब्रह्माण्डविग्रहः
१०. कोटयश्वमेधपापघ्नः
११. वायुकोटिमहाबलः
१२. कोटीन्दुजगदानन्दी
१३. शिवकोटिप्रसादकृत्
१४. अमानी
१५. मानदः
१६. जनार्दनः
१७. अधोक्षजः
१८. उपेन्द्रः
१९. इन्द्रावरजः
२०. त्रिलोकात्मा
२१. विश्वमूर्तिः
२२. पृथुश्रवाः
२३. रघुनाथः
२४. रामचन्द्रः

२५. रामभद्रः
२६. रघुप्रियः
२७. अनन्तकीर्तिः
२८. पुण्यात्मा
२९. पुण्यश्लोकैकभास्करः
३०. अहल्यादुःखहारी
३१. गृहस्वामी
३२. सलक्ष्मणः
३३. शरभङ्गसुतीक्ष्णादिपूजितः
३४. अगस्त्यभाग्यभूः
३५. जटायुर्वधमोक्षदः
३६. शबरीपूजितः
३७. दुन्दुभ्यस्थिप्रहरणः
३८. सप्ततालविभेदनः
३९. चित्रकूटप्रियस्थानः
४०. दण्डकारण्यपावनः
४१. ऋषिसम्प्रार्थितकृतिः
४२. विराधवधपण्डितः
४३. सर्वसाक्षी
४४. केशवः

४५. नन्दव्रजजनानन्दी
४६. रामानुजः
४७. वासुदेवः
४८. अरण्यभोक्ता
४९. बाललीलापरायणः
५०. प्रोत्साहजनकः
५१. अघासुरनिषूदनः
५२. व्यालमोक्षप्रदः
५३. पुष्टः
५४. ब्रह्ममोहप्रवर्धनः
५५. अनन्तमूर्तिः
५६. सर्वात्मा
५७. जङ्गमस्थावराकृतिः
५८. ब्रह्ममोहनकर्ता
५९. स्तुत्यः
६०. आत्मा
६१. सदाप्रियः
६२. कालीयफणिमाणिक्यरञ्जितश्रीपदाम्बुजः
६३. वेणुवाद्यविशारदः
६४. वेणुवाद्यस्मरक्षोभमत्तगोपीविमुक्तिदः

६५. *सद्यः कुवलयापीडघाती*
६६. *चाणूरमर्दनः*
६७. *सान्दीपनिमृतापत्यदाता*
६८. *कालान्तकादिजित्*
६९. *सहस्रकवचच्छेदी*
७०. *सुदामारङ्कभार्यार्थभूम्यानीतेन्द्रवैभवः*
७१. *षोडशस्त्रीसहस्रेशः*
७२. *बुद्धः*
७३. *गुप्तार्थवक्ता*
७४. *चतुर्मूर्तिः*
७५. *साक्षी ॥२४९॥*

यएतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धावान् सुसमाहितः ।
जपेदर्थाहितमतिः सगोविन्दपदं लभेत् ॥२५०॥

यएतदि*ति. यः पुरुषः एतत्प्रातरुत्थाय सुसमाहितोऽव्यग्रचित्तः सन् श्रद्धायुक्तो जपेत् सपुरुषो गोविन्दस्य गवेन्द्रस्य श्रीगोवर्धनोद्धरणस्य पदं स्थानं चरणस्य पदं स्थानं चरणं वा व्रजेदित्यन्वयः. कीदृक्पुरुषः* **अर्थाहितमतिः**. *अर्थेषु लौकिकेषु न हिता धृता मतिर्येन. यद्वा. अर्थेषु नाम्नां निर्वचनार्थेषु अर्थे भक्तिरूपे आहिता स्थापिता मतिर्येन वा ॥२५०॥*

पूर्वं श्रद्धायुक्तः प्रातरुत्थाय जपित्वा व्यग्रत्वादिसाधनयुक्तस्यैव फलमुक्तिमिदानीं तदशक्तस्यापि पाठमात्रपर्यवसायिनोपि फलं भवत्येवेति वदन्ति.

सर्वधर्मविनिर्मुक्तः सर्वसाधनवर्जितः ।
एतद्धारणमात्रेण कृष्णस्य पदवीं व्रजेत् ।।२५१।।

हर्यावेशितचित्तेन श्रीभागवतसागरात् ।
समुद्धृतानि नामानि चिन्तामणिनिभानि हि ।।२५२।।

कण्ठस्थितान्यर्थदीप्त्या बाधन्तेऽज्ञानजं तमः ।
भक्तिं श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति विनिश्चितम् ।।२५३।।

सर्वधर्मविनिर्मुक्त *इति. व्याख्यातप्रायम्. अर्थदीप्त्या अर्थप्रकाशकत्वेन भक्तिमपि श्रीकृष्णदेवस्य साधयन्ति. अर्थप्रकाशकत्वेन ज्ञानं तदनन्तरं भक्तिमिति ।।२५१- २५३।।*

माहात्म्यस्य परमकाष्ठामाहुः.

किम्बहूक्तेन भगवान् नामभिः स्तुतषडगुणः ।
आत्मभावं नयत्याशु भक्तिं चकुरुते दृढाम् ।।२५४।।

किं बहूक्तेने*ति. स्तुताः षडैश्वर्यादयो गुणा यस्येति ।।२५४।।*

बहूनां साधनानां समुच्चये प्राप्ते एकेनैव चारितार्थ्यमाहुः.

यः कृष्ण भक्तिमिह वाञ्छति साधनौधै -।
र्नामानि भासुरयशांसि जपेत्स नित्यम् ।
तं वै हरिः स्वपुरुषं कुरुतेतिशीघ्र -।
मात्मार्पणं समधिगच्छति भावतुष्टः ।।२५५।।

यः कृष्णभक्तिमि *ति.भासुरं प्रकाशनस्वभावं यशो येषां, भासुरस्य भगवतो यशोरूपाणि वा. आत्मार्पणं तस्मै स्वात्मानमर्पयतीति. यद्वा. तत्कृतमात्मसमर्पणं सम्यगधिगच्छति जानातीति. भावेन भक्तिभावेन तुष्टः सन्तुष्टः ।।२५५।।*

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णिवृषावनिध्रुक् -।
राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।।
तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् ।।२५६।।

।। श्रीमद्वल्लभाचार्यसमुद्धृतं श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्त्रम् ।।

श्रीकृष्णोति. *श्रीकृष्णोति श्रीकृष्णभक्तान् पाहीत्यन्वयः.* **श्रीकृष्णो**ति *सम्बोधनं विशेष्यते विशेषणैः. कृष्णस्यार्जुनस्य सखा कृष्णसखः.* **वृष्णिवृषावनिध्रु**गिति. *कृष्णयो वसुदेवादयः, वृषो धर्मः, अवनिः, पृथ्वी, ताः द्रुह्यन्तीति वृष्णिवृषावनिद्रुहः ते च ते राजन्याश्च तेषां वंशदहनायानपवर्गमनुपक्षीणं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य,* **गोविन्द** *गवामिन्द्रस्तत्सम्बुद्धौ गोपवनिताश्च व्रजश्च भृत्याश्च तैर्गीतः तैस्तैर्गुणैः कीर्तितः,* **तीर्थश्रवः**. *तीर्थरूपेण श्रवः कीर्तिर्यस्य, तीर्थानि श्रवांसि यस्येति वा.* **श्रवणमङ्गल** *श्रवणमात्रेणैव परमकल्याणरूप इत्यर्थः ।।२५६।।*

कृष्णनामसहस्त्राक्षमालेयं वाङ्मणीमयी ।
ग्रथिता श्रूतिसूत्रेण रचिता कृष्णपादयोः ।।१।।

श्रीविटठलतनूजेन रुक्मिणीगर्भसम्भुवा ।
रघुनाथेन गाथेयं नामसु व्यरचि स्फुटम् ।।२।।

।। इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणकमलपरागमात्रसनाथरघुनाथस्य कृतौ नामचन्द्रिका समाप्ता ।।